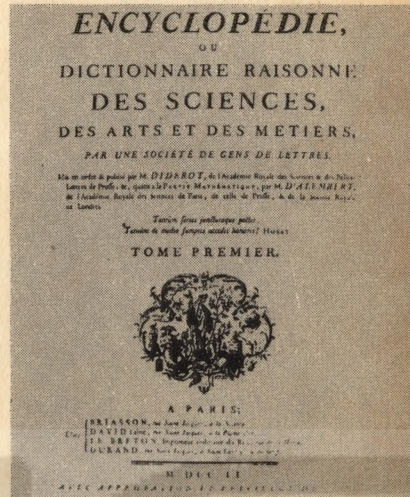

enciclopedia franceză

886

enciclopedia franceză texte alese

enciclopedia franceză

Lei 5

editura Minerva

„Dacă ne-am gândi cit de cit la legătura pe care o au descoperirile între ele, ne-am putea da seama cu ușurință că științele și artele își dau un sprijin reciproc și că există deci un lanț care le unește. Dar dacă adesea e greu să reduci fiecare știință sau fiecare artă la un număr de reguli sau de noțiuni generale, e cu atât mai greu să cuprinzi într-un singur sistem ramurile infinite de variate ale științei umane.”

D'ALEMBERT

(Discurs preliminar al Enciclopediei)

Ilustrația copertei : *Teodor Șalar*, imagini din
Enciclopedia franceză

enciclopedia franceză

sau dicționarul rațional al științelor, artelor și meseriilor

TEXTE ALESE

**TRADUCERE ȘI NOTE DE VIRGINIA ȘERBĂNESCU
PREFAȚĂ ȘI TABEL CRONOLOGIC DE PAUL CORNEA**

**BIBLIOTECA PENTRU TOȚI ● 1976
EDITURA MINERVA ● BUCUREȘTI**

Pentru versiunea românească toate drepturile rezervate
Editurii Minerva („B.P.T.“).

Nota traducătoarei

Culegerea de față, care, în intenția „Bibliotecii pentru toți”, face parte dintr-o suită viitoare de extrase din *Enciclopedia* franceză reproduce volumul *Textes choisis de l'„Encyclopédie”*... par Albert Soboul (*Texte alese din „Enciclopedia”*... de Albert Soboul), Paris, Editions Sociales, 1952, la care am adăugat un număr de 14 articole, selectate de noi și indicate în text prin asterisc (*).

S-a renunțat la prefață și la cronologia *Enciclopediei*, datorate lui Albert Soboul.

Au fost păstrate comentariile preliminare la articolele din *Enciclopedia*, ca și notele de subsol ale lui Albert Soboul, indicate A.S.; restul notelor de subsol existente în volum ne aparțin.

Inserierea articolelor s-a făcut alfabetic, după nomenclatura românească a titlurilor, care nu corespunde întotdeauna celei franceze.

Articolele sînt parte semnate, parte nesemnate; acestea din urmă se datoresc în general lui Diderot. Acolo unde s-au făcut și alte atribuiri, le-am indicat în notele de subsol. Referitor la textul propriu-zis: stilul unora dintre articole apare greoi, din cauza frazelor lungi și a punctuației adesea improprie; în aceste situații, ne-am permis să fracționăm materialul în paragrafe și într-o oarecare măsură să-l modernizăm.

P R E F A Ț Ă

SINTEZA GÎNDIRII „LUMINILOR” : *ENCICLOPEDIA*

1. Peripețiile unei întreprinderi colosale

Trei factori de căpetenie, care acționează de obicei independent, împletindu-și numai arareori acțiunea benefică, au concurat deopotrivă la realizarea *Enciclopediei* — monumentala sinteză critică a gîndirii luminilor : o inițiativă editorială oportună, un om de geniu dispus s-o asume și o conjunctură prielnică sub raport intelectual.

Inițiativa a aparținut unui librar parizian, Le Breton, destul de receptiv ca să sesizese cererea difuză a pieții, destul de temerar ca să-și investească banii într-o întreprindere plină de riscuri și destul de abil ca s-o ducă pînă la capăt scoțînd castanele din foc, în pofida nenumăratelor dificultăți întîmpinate.

Girantul, coordonatorul și creierul colosalei lucrări a fost Denis Diderot, o personalitate excepțională, un adevărat om-orchestra — sculptor de inteligent, pasionat, tenace, subtil, de o energie inepuizabilă, stăpîn pe cunoștințe din cele mai variate domenii, animat, ca toate marile spirite ale secolului, de dubla vocație a directorului de conștiință și a luptătorului fără preget pentru renovarea politică, morală și intelectuală a societății.

Conjunctura favorabilă se referă la existența, către mijlocul veacului, a unei grupări relativ compacte de savanți și oameni de litere, slabă minoritate în corpul națiunii, dispunînd însă de o influență crescîndă asupra opiniei, de o notorietate care o ridica peste ierarhia tradițională și de un prestigiu învederat prin

raporturile întreținute de la egal la egal cu capetele încoronate ale Europei. Militînd pentru „educarea genului uman” (Lessing) și raționalizarea ordinii existente, acest partid al „filozofilor” (fără statute și structuri organizatorice, dar solidar prin convingeri și adversități) era nu numai virtualmente capabil să înfăptuiască o operă de mare anvergură, ci și însuflețit de dorința sinceră de a o executa în cele mai bune condițiuni, biruind toate obstacolele, cu absolută dezinteresare. Diderot nu trebuia să depună eforturi speciale ca să-și recruteze colaboratorii, nici să-i momească prin promisiuni ori retribuții, ca să aibă garanția că-i vor fi fideli. Filozofii voiau să schimbe lumea și, cum se iluzionau că aceasta e cu puțință pe calea persuasiunii și a luptei de idei, nu așteptau decît prilejul să-și utilizeze condeiul. Într-o epocă de sete culturală fără precedent, cînd o sumedenie de dicționare, mai mult sau mai puțin improvizate, invadeau piața cărții, era firesc ca proiectul unui dicționar al dicționarelor să suscite entuziasm: ambiția de a contribui la alcătuirea inventarului global al cunoștințelor umane constituia prin sine însăși un stimulent puternic; se adăuga la aceasta șansa de a împărtăși tuturor, sub o formă clară, metodică și larg accesibilă noua viziune despre lume, pe care o anunțaseră scepticismul lui Bayle, sensualismul lui Locke, mecanica lui Newton, dreptul natural al lui Grotius, atîția alți gînditori de la Bacon și Galileu pînă la Descartes. Ce putea fi oare mai eficace în bătălia filozofilor pentru emanciparea omului și accederea lui pe o nouă treaptă a conștiinței de sine decît o carte care să înfățișeze tabloul încheiat și unitar a tot ceea ce se știe, înlăturînd vechile concepții teologice și metafizice, cu tot cortegiul lor de prejudecăți și superstiții?

Deși, cum se vede, problema *Enciclopediei* s-a pus în condiții care o făceau principialmente solubilă, drumul de la începerea lucrului pînă la încheiere a fost lung, dificil și aventuros. Proiectul însuși, care viza, în 1745, conform privilegiului obținut de Le Breton (reinnoit în 1746), traducerea și adaptarea dicționarelor engleze ale lui Harris (1704) și Chambers (1728), se transformă pe parcurs, amplificîndu-se și complicîndu-se în mod

considerabil : opera de circumstanță, concepută în patru volume, ca simplă prelucrare a unui model străin, devine o lucrare originală, de dimensiuni ciclopice, o sinteză detaliată a științelor naturii, științelor umane, tehnicilor și artelor, cea mai vastă întreprindere editorială a secolului și probabil una din cele mai mari din câte cunoscuse pînă atunci istoria cărții.

Redactorul responsabil la care se apelase inițial, desigur fiindcă era membru al Academiei de științe și oferea astfel o cautiune, abatele Guy de Malves, e curînd înlocuit de asistenții săi, Diderot și matematicianul d'Alembert. Greul muncii cade însă de la început pe umerii celui dintîi, lui revenindu-i sarcina de a discuta cu colaboratorii, de a citi cele mai multe manuscrise și a le corija, de a ține legătura cu tipografii și desenatorii (pentru executarea planșelor) fără a mai pune la socoteală elaborarea a sute de articole (139 numai pentru litera A !) sau organizarea anchetelor de teren, în ateliere și manufacturi, cu scopul inițierii în diversele arte și meserii. Dealtfel, în 1759, într-un moment din cele mai delicate pentru soarta operei, d'Alembert își abandonează funcția, (redușă, în esență, la coordonarea părții fizico-matematice), lăsîndu-i lui Diderot răspunderea exclusivă a lucrării.

Dacă dificultățile legate de găsirea colaboratorilor și organizarea șantierului sînt în genere rapid rezolvate, dovadă că *Enciclopedia* putea conta pe disponibilitatea și simpatia militanță a unui larg cerc intelectual, în schimb adversitățile se dovedesc cu mult mai redutabile decît se putuse sconta. Hărțuiri încep încă înainte de apariția primului volum. În 1749 Diderot e arestat din cauza opusculului *Lettre sur les aveugles à l'usage de ceux qui voient* (*Scrisoare despre orbi pentru folosul celor ce văd*) și totul amenință să se năruie. Din fericire pericolul e conjurat grație intervenției energice a prietenilor și stăruințelor depuse de librari ; nu e greu de înțeles că din cauza banilor avansați, aceștia din urmă deveniseră solidari cu principalul lor redactor, avînd tot interesul ca lucrurile să se aranjeze și munca să continue. Apariția *Prospectului* (1750), care configurează marile linii ale operei, îi preliminară proporțiile (opt

volume de text și două de planșe) și îi anunță condițiile de subscriere, declanșează un violent atac al gazetei iezuiților *Journal de Trévoux*.

Violența polemicii sporește după ieșirea primului volum (iunie 1751) și, îndeosebi, a celui de-al doilea (ianuarie 1752), căci succesul neașteptat (dovedit, între altele, de tirajul remarcabil: 2050 exemplare și de opinia lui Voltaire că *Enciclopedia* e o operă „imensă și nemuritoare”) îi întărește pe adversari. Ei recurg la acuzarea clasică de erezie spre a determina intervenția represivă a statului și a bisericii. Drept urmare, abatele de Prades, prieten apropiat al lui Diderot, e condamnat pentru susțineri anticreștine și constrâns să se exileze împreună cu alți trei prelați, colaboratori ai *Enciclopediei*. Prigoana culminează în februarie 1752, când un decret al Consiliului coroanei dispune „suprimarea” primelor două volume. Protecția discretă a doamnei de Pompadour și intervenția hotărâtă a librarilor salvează din nou corabia gata să se scufunde.

Urmează câțiva ani liniștiți, cel puțin sub raportul sîciciilor administrative, care permit apariția a patru volume (III — 1753; IV — 1754; V — 1755; VI — 1756; VII — 1757). Dar dușmanii nu dezarmează. Ei folosesc avatarele întîmpinate de un Diderot ori Helvétius cu scrieri personale (cel dintîi cu drama *Fils naturel* — *Fiul natural* celălalt cu opusculul materialist *De l'esprit* — *Despre spirit* spre a răspîndi o atmosferă de discredit și a compromite *Enciclopedia* în ochii opiniei moderate. Un anume Moreau, istoriograf al regelui, o prezintă drept o întreprindere subversivă care urmărește răsturnarea guvernului, a religiei și moralei. Fréron, editorul revistei *L'Année littéraire*, vinează cu rea-credință tot felul de erori imagine și insinuează moralitatea profesională dubioasă a unor autori. Lefranc de Pompi-gnan îi critică violent pe enciclopediști în discursul de recepție la Academie, iar un publicist obscur, Palissot, încearcă să-i ridiculizeze într-o pastişă a *Femeilor savante*, echivalîndu-le rolul cu al prețioaselor molièrești.

Tensiunea urcă astfel treptat pînă cînd, după atentatul de la Damiens împotriva lui Ludovic al XV-lea (ianuarie 1757), care

determină o veritabilă „goană după vrăjitoare”, autoritățile politice și ecleziastice găsesc în fine ocazia, pîndită de mult, de a acționa nimicitor. Parlamentul decide o anchetă asupra a opt cărți suspecte de grave abateri de la ortodoxismul religios și politic, între care *Enciclopedia* și *De l'esprit*. Opusculul lui Helvétius e condamnat la ardere în piața publică, *Enciclopediei* i se revocă privilegiul în baza căruia era editată și difuzată, ceea ce, se înțelege, îi pecetluia soarta. De notat că această întrerupere silnică se producea în fapt, *după* încheierea grosului muncii redacționale: nu era nevoie decît de un mic răgaz pentru definitivarea textului, îndeosebi pentru a executa planșele și a proceda la imprimare.

Deși impasul pare acum fără ieșire — cu atît mai mult cu cît survine și condamnarea pronunțată de papa Clement al XIII-lea, pînă la urmă, datorită aceluiași factori: complicitățile în sfera puterii și interesul librarilor — se găsește o soluție. Lucrul se reia sub pretextul tipăririi unei culegeri de planșe, în mai multe volume, spre a-i despăgubi pe subscriitori, deși — fapt semnificativ — nici unul nu pretinsese restituirea banilor.

Ultimul incident vrednic de notat e de cu totul altă natură decît cele de pînă acum. El privește raporturile dintre părțile angajate în realizarea *Enciclopediei* și anume pe cele dintre autori și librarul-editor. La un moment dat, revizuiind incidental un articol cuprins într-unul din volumele tipărite dar nedifuzate ale lucrării, Diderot constată cu stupeoare că Le Breton își luase libertatea de a interveni masiv și arbitrar în manuscrise. Voind desigur să prevină criticile și să-și evite neplăceri cu autoritățile, el efectuase o veritabilă cenzură a textelor ce i se încredințaseră pentru imprimare, fără a-și anunța redactorul coordonator și fără a-i consulta pe autori. Rezultatele deplorabile se pot bănuî. Diderot dă curs indignării într-o scrisoare patetică: „Mi-ați împlîntat un pumnal în inimă... M-ați înșelat doi ani de-a rîndul în felul cel mai laș; ați masacrat sau ați pus un idiot să masacreze munca a douăzeci de oameni cumsecade care v-au sacrificat timpul, talentul și nopțile lor de veghe în mod gratuit, animați de iubirea binelui și a adevărului, de

speranța de a-și vedea ideile date la lumină și a culege o considerație meritată din plin, de care însă vor fi privați datorită in justiției și ingratitudinii dvs. ... Ceea ce s-a căutat (în *Enciclopedia*) era filozofia fermă și cutezătoare a citorva dintre colaboratori. Dar dvs. ați castrat-o, ați deformat-o, ați mutilat-o, ați sfîșiat-o fără judecată, fără menajamente și fără gust. Ne-ați redus pe toți la stupiditate și platitudine. Ați în lăturat din carte ceea ce-i dădea farmec, interes și noutate." Cum însă nu se mai putea îndrepta nimic, întrucît textele fuseseră deja tipărite, Diderot se resemnează: el acceptă situația, renunțînd să se retragă, așa cum avusese întii intenția. Între o operă mutilată și abandonarea ei prin auto-sabordare (care ar fi dat o imensă satisfacție reacțiunii), Diderot trebuia evident să aleagă prima alternativă. E ceea ce a și făcut, permițînd astfel ca grandioasa întreprindere să fie dusă la bun sfîrșit. O ameliorare a climatului politic, intervenită în 1765, face în adevăr cu puțință apariția ultimelor volume, care se încheie în 1772.

De la acordarea privilegiului trecuseră 27 ani; proiectată la început în 4, apoi în 10 volume, opera cuprindea în versiunea ei integrală 28 volume *in-folio*, 17 de text și 11 de planșe; colaboraseră 120 autori, între care regăsim, în afară de Diderot și d'Alembert, cele mai ilustre nume ale secolului: Montesquieu, Voltaire, Rousseau, d'Holbach, Helvétius, Condillac, Condorcet, Marmontel, Quesnay, Turgot, Lalande, Necker, Jaucourt etc., etc. Dramatica aventură se terminase cu bine.

Dar Diderot, amărit de grosolana falsificare a manuscriselor ultimelor volume, săvîrșită de Le Breton, nu era mulțumit. În cursul unui voiaj în Rusia, efectuat în 1774, la invitația Ecaterinei a II-a, el concepe planul unei noi ediții, care să rectifice erorile celei dintîi și să elimine compromisurile impuse de cenzura oficială și de auto-cenzura editorului. „Nu vreau să mor, se destăinuie el într-o scrisoare, înainte de a lăsa pe pămînt cîteva urme pe care timpul să nu le poată șterge." Proiectul era utopic: această a doua versiune n-a putut fi realizată, dar și fără ea numele lui Diderot a rămas nepieritor. Căci dacă e adevărat, cum spune Pierre Chaunu, că „secolul al XVIII-lea e într-o mare

măsură lentă difuzare a conștiinței unei rupturi", atunci *Enciclopedia* e principalul instrument de afirmare al acestei „conștiințe” iar Diderot e principalul făuritor al „instrumentului” grație căruia Omul s-a putut smulge de sub tutela cerului, a tiranilor și a propriilor sale spaime.

2. Secularizarea rațiunii

Problema pe care și-o pun enciclopediștii nu e de a afla „în sinele” lucrurilor, de a specula asupra substanței comune și ireductibile a universului, ci de a lua în stăpânire lumea, atît cît poate fi asumată prin mijloacele cunoașterii exacte, spre a-i pune tainele și bogățiile în slujba omului. Pentru atingerea acestui scop exista o singură cale plauzibilă și ea fusese indicată de Descartes : aceea de a ne încredința rațiunii, facultatea căreia omul îi datorează locul său privilegiat în scara viețuitoarelor. Dar Descartes era încă metafizician ; pentru el, problema esenței universului se situa pe același plan cu problema puterii și limitelor cunoașterii. Or, ceea ce-i caracterizează pe filozofii secolului al XVIII-lea e că ei deplasează atenția de la ontologie spre epistemologic. Cum observă cu dreptate Cassirer, ei nu mai înțeleg rațiunea ca ansamblul ideilor înnăscute, ca un capital invariabil, destinat a regăsi prin sine însuși misterul creației. Ea nu apare nici ca „posesie”, ci ca o „formă particulară a achiziției intelectuale”, ca o „energie originară”, un impuls irezistibil spre cunoaștere și un criteriu suveran al aflării adevărului. Două teme majore sînt implicate în această viziune, ambele de o importanță hotărîtoare : *autonomia gîndirii* și *empirismul*.

Situînd rațiunea în postura de instanță supremă a intelectului, toți filozofii secolului al XVIII-lea și, în mod special, enciclopediștii, îi instituie în același timp absoluta autonomie. Ei refuză în mod categoric ideea unei puteri transcendente, care ar comanda sau și-ar subordona într-un fel oarecare lumea fenomenală. Metafizica, în sensul vechi al cuvîntului, de scolastică ori de logică bazată pe postulate neverificabile, o consideră „un

roman al spiritului" (Voltaire), întrucît înlocuiește certitudinea experimentală, care fundează științele, printr-o mitologie seducătoare dar lipsită de orice temei. În loc să rătăcească pe aripile speculației în căutarea unui absolut ipotetic ori să crediteze adevăruri primite prin tradiție, ca „depozit”, supunîndu-se unui fel de asceză negatoare a lumii reale, filozoful trebuie să se instaleze în universul evidențelor pipăibile și să dezbată cu îndrăzneală procedurile și conceptele moștenite.

Suficientă sieși, nedepinzînd de nici o autoritate celestă sau terestră, rațiunea are sarcina să valideze toate ideile care aparțin bagajului intelectual al omenirii, indiferent dacă ele își au sursa într-o revelație supra-naturală ori în gîndirea unei minți geniale. Enciclopediștii demonstrează că unul din cele mai puternice obstacole în calea progresului luminilor îl constituie acceptarea fără spirit critic a așa-ziselor judecăți de autoritate. În articolul *Philosophie*, Dumarsais arată că idolatrizarea lui Aristotel a avut consecințe din cele mai dăunătoare. Pentru faptul că adevărul a fost căutat mereu „în scrierile sale enigmatice și niciodată în natură, filozofia nu înainta în nici o privință, ba chiar alunecase într-un abis de confuzie și de idei de neînțeles, de unde a putut fi scoasă doar cu chiu cu vai.” A ne lua după alții, a ne conforma unor dogme indemonstrabile e nedemn de inteligența și de răspunderea morală a omului. „Ce importă, spune Diderot, dacă alții au gîndit cîndva la fel sau deosebit de noi, din moment ce gîndim corect, potrivit normelor bunului simț și adevărului? E cu totul indiferent dacă opinia noastră corespunde sau nu cu aceea a lui Aristotel, cîtă vreme ea se adecvează regulilor silogismului. La ce bun ploaia de citate cînd avem de-a face cu lucruri care depind în mod exclusiv de mărturia simțurilor și a rațiunii?”

Invocarea de către Diderot a „mărturiei simțurilor” alături de „rațiune” nu e incidentală. Căci empirismul, sub dublul aspect pe care termenul îl căpătase în opera lui John Locke de „senzualism” (ca origine a cunoștințelor) și de „pragmatism” (ca verificare experimentală), constituie cea de-a doua temă majoră a filozofiei enciclopediștilor, de caracter complementar celei

dintîi („autonomia gîndirii“). Ea implică primatul observației asupra deducției și utilizarea experimentului ca garanție împotriva erorii și corectiv al imperfecțiunii organelor noastre de simț. Numai grație contactului intim și nemijlocit cu realitatea, grație obligației de a se sprijini pe fapte și de a sui inductiv, cum preconizaseră Bacon și Galileu, de la constatări spre principii, rațiunea se secularizează, coborînd din sfera metafizică în existența mundană.

Repudiind „sistemele“ întrucît, pe de o parte, reprezintă înlănțuiri deductive, care sacrifică logicii discursului filozofic, diversitatea realului, iar, pe de alta, pretind să enunțe adevăruri definitive, enciclopediștii schițează idealul „pozitivist“ al unei cunoașteri bazate pe datele percepției nemijlocite. Dicționarul universal pe care-l elaborează nu reprezintă pentru ei un punct terminus, ci un punct de plecare, căci drumul spre adevăr nu are capăt. În sensul acesta, filozoful își găsește suprema satisfacție în însuși actul căutării, în efortul niciodată încheiat de a depăși limitele atinse de predecesori și a extinde neconținut dominația omului asupra naturii.

Facultate în primul rînd discriminatorie și nu sintetică, așa cum crezuseră marii metafizicieni ai secolului al XVIII-lea, rațiunea construiește concepte dar în egală măsură are aptitudinea de a pune întrebări și de a proceda la verificări de validitate. Și pentru că, în științele naturii, în științele morale, ca și în filozofia propriu-zisă, ceea ce importă e în primul rînd de a omologa gradul de certitudine a cunoștințelor, de a distinge între corect și fals, principala ei funcție devine cea „critică“. Nu e greu de înțeles de ce tocmai pe această funcție — a discernămintului și analizei — au pus accent enciclopediștii. Propunîndu-și să compună tabloul de ansamblu al cunoștințelor umane, într-o perspectivă degajată de mistificări și iluzii, trebuind în același timp să se apere continuu de hărțuiri puterii și vindicația forțelor culturale retrograde, ei invocă „liberul examen“ ca o valoare cardinală, avînd dublul statut de drept și obligație: drept — fiindcă exprimă autonomia intelectului și

deci a persoanei ; obligație — fiindcă e indispensabilă oricărei abordări în spirit „filozofic“ a naturii și societății. „Trebuie să supunem totul examenului, să mișcăm totul din loc, fără excepție și fără menajamente“, declară Diderot. Și-n adevăr, ceea ce face *Enciclopedia* e tocmai să cheme în fața scaunului rațiunii toate formele existenței sociale și întregul utilaj intelectual existent spre a le cerceta legitimitatea. Rezultatul e cunoscut : s-a produs o totală răsturnare de valori.

Separind în mod definitiv știința de teologie și scolastică, enciclopediștii deblochează calea cunoașterii pozitive : natura nu mai e explicată prin cauze finale ori prin intervenția puterii divine, ci prin ea însăși, prin dialectica propriei imanențe. Revelația, temelie a religiilor constituite, e pusă sub semnul îndoielii. Ea devine inutilă când confirmă adevăruri pe care experiența le demonstrează și dăunătoare când se ridică împotriva lor : „ori de câte ori dispunem de o decizie clară și evidentă a rațiunii, nu putem fi constrinși să renunțăm la ea, sub pretextul că ne-o cere credința“, căci „întîi sîntem oameni și apoi creștini.“ Absolutismul monarhic și privilegiile feudale sînt denunțate ca forme ale uzurpării și arbitrarului, instituite prin violență ; întrucît încalcă drepturile naturale ale omului și, în primul rînd, contractul care trebuie să stea la baza raporturilor dintre cei ce conduc și cei conduși, ele sînt revocabile atît din punctul de vedere al unei teorii juste a suveranității, cît și din acela al practicii istorice propriu-zise (deoarece „legea care a născut autoritatea o și destramă : legea celui mai tare“). Moralei creștine, întemeiată pe ideea că viața terestră e un simplu coridor de trecere, că individul trebuie să-și reprime pasiunile și instinctele, i se opune o morală profană, fundată pe principiul integrității umane și al respectării cerințelor naturii, care postulează toleranța, bunăvoința reciprocă și dreptul la fericire. Într-un cuvînt, catalogînd obiectele, noțiunile și instituțiile care formează universul cunoașterii și al trăirii, enciclopediștii preconizează de fapt o nouă viziune despre lume. Vechiului mesianism al credinței îi substituie un mesianism al rațiunii, tot atît de global și de ireductibil, dar incomparabil mai fertil, mai durabil și mai

influent, pentru că nu implică renunțări, se acordă cu cerințele „praxis”-ului și recunoaște omului dreptul inalienabil de a fi el însuși.

3. Rădăcinile antropologismului luminist

Pentru enciclopediști rațiunea e instrumentul privilegiat al cunoașterii, dar cunoașterea însăși e lipsită de sens dacă nu e raportată la om. În viziunea lor, antropologicul devine sursa oricărei reflecții de natură ontologică ori gnoseologică; locul devenit vacant prin abolirea transcendenței e ocupat de OM, „această ființă care simte, cugetă, se plimbă liberă pe fața pământului, părint mai presus de toate viețuitoarele, care trăiește în societate, a inventat științele și artele, e, într-un fel propriu, deopotrivă bun și rău, care și-a dat stăpîni și și-a făurit legi.”

În pofida limbajului universalist și a pretenției de a legifera pentru totalitatea speței, „omul” enciclopediștilor încarnează însă, la modul de coerență și tipicitate specific transpoziției ideologice, aspirațiile și exigențele clasei burgheze. Or, sub ipostaza sa generică, spiritul burghez se manifestă ca o ideologie a apropierii lumii, justificînd metoda și finalitatea acestei anexiuni. Dar — după cum observă Groethuysen — posesia schimbă natura obiectului posedat. Căci proprietatea îl smulge din anonimat și indiferență, înscriindu-l într-un perimetru de interes afectiv și intelectual, îl constituie ca patrimoniu, deci îl face susceptibil să suporte o clasificare, un examen critic, un procedeu de analiză și evaluare. „Spiritul de posesiune, scrie Groethuysen, e ceea ce deosebește în mod esențial *Enciclopedia* de acel «*orbi pictus*» în care călătorii Renașterii notau odinioară ce li se păruse curios în cursul peregrinărilor lor.” Acești călători, tentați de pitoresc, erau incapabili să diferențieze pe omul care posedă de lucrul posedat, gîndirea, de obiectele asupra căreia se aplică. În fapt, se comportau ca niște „aventurieri”, participanți pasivi la un spectacol în desfășurare cu mult înainte ca ei să-l fi observat și pe care nu aveau cum să-l influențeze.

Odată cu ivirea burghezului, perspectiva se modifică. El începe prin a distinge cu băgare de seamă ceea ce știe de ceea ce nu știe, compară în toate cazurile opiniile și cumpănește alternativele, deoarece numai ce e evident și sigur îi poate aparține, poate fi însușit, digerat, dispus în ordinea și înlănțuirea logică a cunoștințelor. Obiectele sînt acum smulse contextului lor natural, situate în relații pe care realitatea nu le oferă de-a gata, introduse în vastul domeniu al „științei.” E tocmai ceea ce exemplifică *Enciclopedia*. Ea seamănă cu o casă bine gospodărită, în care lucrurile sînt așezate potrivit unei reguli aplicate consecvent, unde nimic nu e lăsat la voia întîmplării și nici o nouă achiziție nu are cum să tulbure rînduiala stabilită. Totul pare armonios și rezonabil, cu toate că ansamblul e doar unitatea unei diversități. Burghezul e „creatorul acestei ordini domestice, stăpînul obiectelor care-i aparțin de drept și care, la urma urmei, nu există decît ca să i se conformeze și să-i fie utile.”

Groethuysen surprinde, fără îndoială, un atribut calitativ esențial al mentalității burgheze, dar se mișcă încă într-o sferă abstractă, mai degrabă de „*Geistesgeschichte*” decît de sociologie istorică pozitivă. O completare a analizei sale, bazată pe conceptualizarea activității economice a burgheziei, a propus nu demult regretatul învățat francez, de origine română, Lucien Goldmann. Ea are cusurul că ține seama în mod exclusiv de categoria „schimbului”, nu și de cea, decisivă totuși, a „muncii salariate.” Avînd în vedere că burghezia franceză a secolului al XVIII-lea se întemeia îndeosebi pe comerț, proprietate funciară și profesiuni libere, industria manufacturieră fiind încă puțin dezvoltată, putem accepta schema preconizată de Goldmann ca o primă aproximație a „*Weltanschauung*”-ului luminist. Analiza conceptului de „schimb” are în adevăr darul de a face inteligibile cîteva dintre principalele opțiuni ideologice ale epocii, sugerînd, în același timp, necesitatea lor ineluctabilă.

Sub forma sa deplină și nestînjinită, orice act de vînzare-cumpărare presupune existența a doi (sau mai mulți) indivizi, care dispun de o totală autonomie a voinței. Ei trebuie să-și recunoască — fie și implicit — propria rațiune drept instanță supremă

(și nu o autoritate străină, fie ea transcendențială sau mundană) și să fie stăpîni absoluți ai bunurilor pe care vor să le negocieze (căci numai cu această condiție „transferul” de proprietate poate avea loc). Modalitatea relației ce se stabilește ia în mod spontan și necesar forma unui contract, garantat de libertatea deciziei fiecăruia și, dimpotrivă, compromis de orice încălcare sau îngrădire a acestei libertăți. Pe de altă parte, oricare ar fi diferențele sociale și economice dintre parteneri, e evident că relația de piață impune, în momentul exercitării ei, o deplină egalitate de condiții. Egalitatea nu are însă în vedere nici calitățile personale ale indivizilor, nici convingerile lor politice și religioase; din contră, caracterul universal extensibil al schimbului reclamă acceptarea diversității umane, sub rezerva că părțile interesate convin deopotrivă asupra regulilor de efectuare a tranzacției. Așadar, o societate guvernată de categoria economică a schimbului, în care producția pentru piață, bazată pe diviziunea muncii, înlocuiește producția pentru subsistență a comunității patriarhale, tinde prin dinamica propriei evoluții să instaureze „individualismul”, „libertatea”, „dreptul de proprietate”, „egalitatea”, „contractul” (ca formă exemplară a relației inter-personale), „universalismul” (domnia aceluiași norme tranzacționale), „toleranța”. Regăsim astfel principalele trăsături definitorii ale gândirii luminilor. Întrebarea care se pune e însă dacă acest „model” riguros, ca orice „*ideal-typus*” sau, cum spunea Lukács în urma lui Goldmann, ca orice expresie a „conștiinței posibile”, corespunde efectiv realității istorice a secolului al XVIII-lea francez.

Datorită unui ansamblu de factori, îndeobște cunoscuți (demografia galopantă din cel de-al doilea pătrar al veacului, înmulțirea populației urbane, mărirea continuă a prețurilor și a rentei funciare, inflația metalului prețios), burghezia înregistrează către mijlocul secolului o creștere considerabilă în număr, avere și importanță. Pe măsura sporirii rolului și a ponderii în viața națiunii, ea resimte din ce în ce mai intolerabil regimul existent, bazat pe aristocrație, privilegii de naștere, in justiție fiscală, înăbușirea libertății de opinie, restrîngerea producției (prin

reglementări corporative) și a comerțului (prin bariere vamale și dreptul feudal asupra pământului). Pentru a înlătura ordinea de drept, incompatibilă cu ordinea de fapt și din ce în ce mai ruinătoare pentru interesele ei imediate și de lungă durată, burghezia desfășoară o luptă pe un front larg, cu o energie și o conștiință de sine ce progresează în pas cu semnele evidente de criză a regimului: în declin economic și moral, aristocrația apare pînă și apologetilor ei incapabilă să redreseze situația. Cu vîntul în pinze, simțindu-se favorizată de desfășurările obiective, contînd pe sprijinul direct sau pe complicitatea tacită a țărănimii și a păturilor sărace ale orașelor, burghezia flutură steagul unor revendicări ce corespund nevoilor progresului economic, tehnologic și intelectual. Situația de clasă ascendentă conferă discursului ei largime de orizont și eficacitate persuasivă. Neavînd nevoie de mistificări ca să-și susțină pretențiile ori de concursul tradiției ca să-și instituie legitimitatea, ea pare a vorbi și vorbește în adevăr în numele marii majorități a societății. Sub aspectul general și-n prelucrarea rațională a filozofilor, programul ei concordă efectiv cu aspirațiile maselor celor mai largi.

Acest acord e totuși ambiguu, ca totdeauna în faza preliminară a unei revoluții, cînd obiectivul comun al distrugerii regimului, egal detestat de toți cei ce iau parte la luptă (deși pentru motive diferite), primează asupra discutării modelului de societate care urmează să fie edificat. E astfel evident că termeni dintre cei mai mobilizatori și mai uzuali, ca, de pildă, „egalitate” sau „libertate”, sînt interpretați într-un fel de burghezia îmbogățită din marele comerț maritim, ori din exploatarea marilor domenii rurale, într-altul de burghezia măruntă, și în mod cu totul diferit de păturile paupere ale orașelor, radicalizate datorită totalei indigențe și lipse de speranță. În perioada de avînt a luptei pentru putere, aceste divergențe trec pe planul secund. Dealtfel, cei ce dețin inițiativa revoluționară, în entuziasmul de a scutura lanțurile opresiunii, de a-i restitui vieții sens și demnitate, au senzația sinceră că se identifică intereselor generale ale umanității; ei nu sînt în stare să-și reprezinte

dificultățile ce vor surveni și compromisurile pe care vor trebui să le accepte a doua zi după victorie.

Pe de altă parte însă, cum e firesc, viziunea despre lume a burgheziei, pe care *Enciclopedia* o explicitează și o justifică, își are și limitele sale inerente. Ele derivă, în primul rînd, din statutul oricărei burghezii (clasă ce înlocuiește o dominație prin alta, fără să suprimă bazele înseși ale exploatării), în al doilea rînd — din structura particulară a burgheziei franceze (axată pe comerț, proprietate funciară și profesii liberale, nu pe marea industrie și mașinism), în al treilea rînd — din raportul de forțe existent la mijlocul veacului (care permitea unei fracțiuni restrinse, dar bogate și influente a burgheziei, să spere într-o soluție „reformistă“).

Din toate aceste motive, enciclopediștii trebuiau să tindă în mod inevitabil către o corectare de tip „ideologic“ a pătrunzătoarelor lor analize, chiar atunci cînd acestea priveau științele naturii și cu atît mai mult cînd era vorba de științe umane. De n-ar fi fost moderația impusă de tratarea subiectelor delicate și dacă nu s-ar fi produs nici un fel de intervenție brutală a cenzorilor, ei tot n-ar fi izbutit să treacă dincolo de hotarele conștiinței sociale a epocii. Dar cine e în stare să-și înghită umbra pe care împrejurările i-o proiectează pe fundalul istoriei?

Materialismul enciclopediștilor e mecanicist, fundat pe ideea societății ca agregare a indivizilor, de unde iluzia că interesul fiecăruia poate coincide cu interesul tuturor. Ei susțin, într-un spirit anti-dialectic, că ordinea naturii e singura valabilă, că legile sînt atotputernice, că omul e același în timp și spațiu, ceea ce face posibil un singur tip de inteligibilitate și un singur model cultural. Ei ignoră, cu bună-credință, contradicția virtuală dintre „libertate“ și „egalitate“, faptul că manifestarea neîngrădită a celei dintîi generează grave inegalități economice și sociale, în vreme ce instaurarea deplină a celei de-a doua frînează libertatea de a achiziționa bunuri și a storce profit. În planul contestării imediate, ei nu trag toate concluziile premiselor pe care le pun: nu urmăresc, în fapt, nici să răstoarne monarhia, nici să democratizeze în mod radical viața publică

(prin atragerea maselor la o participare conștientă în procesul istoric), nici să garanteze principiul egalității civile prin realizarea egalității sociale și politice.

Cu toată remarcabila lor perspicacitate, enciclopediștii ne par naivi; în măsura în care stadiul dat al dezvoltării raporturilor de producție și al coacerii antagonismelor de clasă le interzicea sesizarea gravelor contradicții și a formelor de alienare pe care noua orînduire le aducea cu sine — nici nu puteau fi altfel. Dar dacă rezolvarea multelor și înfîlcitelor probleme contemporane nu era posibilă prin simpla difuzare a catehismului raționalist al luminilor și dacă instaurarea păcii și armoniei nu constituia o perspectivă a viitorului imediat — cum își închipuiau optimist filozofii — nu rămîne mai puțin adevărat că ei reprezentau în *condițiile date*, cea mai avansată poziție ideologică posibilă, că încarnau efectiv o aspirație universalistă. „Ceea ce e admirabil în operele filozofilor francezi, scria Hegel, ceea ce le dă preț e uimitoarea energie, forța conceptului în lupta împotriva existenței, a credinței, a atotputerniciei autorității instituite de mii de ani. Admirabil e caracterul lor, indignarea profundă pe care le-o stîrnește acceptarea oricărei lucru străin conștiinței de sine. Admirabilă e certitudinea adevărului rațional care sfidează lumea ideilor moștenite și e sigură de prăbușirea sa. Ea a ruinat toate prejudecățile, triumfînd asupra lor.”

4. Metoda de lucru

Nu e exclus ca cititorului deprins cu sintezele informaționale din zilele noastre, al cărui „orizont de așteptare” — ca să reluăm formula ingenioasă a germanului Jauss — e modelat de dublul principiu al „specializării” și „coerenței sistemului”, *Enciclopedia* să-i pară o lucrare amatoristă. Pe de o parte, ea îmbină exigențele „științei” cu nevoile „vulgarizării”, or, actualmente e greu, dacă nu imposibil de conceput o cercetare de avangardă expusă în limbajul omului de pe stradă; savantul care se mișcă într-un univers de abstracții și profanul care-și reprezintă nevă-

zutul în funcție de ceea ce vede, sînt separați printr-un abis. Pe de altă parte, în loc să furnizeze răspunsuri unitare, *Enciclopedia* are particularitatea că, în mod premeditat uneori, fără s-o intenționeze alteori, favorizează controversa, oferind adesea aparența unui discurs contradictoriu. Dar oare criteriile „specializării” și „coerenței” să fie aplicabile *stricto-sensu* *Enciclopediei*? Pentru a evalua adecvat modalitatea scriiturii și construcției acestei opere memorabile trebuie să deplasăm reflecția de la principii generale către detaliul istoric concret.

Să remarcăm întîi că exigența centrală a „luminilor”, acel faimos *sapere aude* kantian, derivat din ideea universalității rațiunii, impunea filozofilor obligația să se facă înțeleși și gustați de omul de rînd. Evident, în condițiile secolului al XVIII-lea, cînd știința de carte constituia un privilegiu, iar publicul intelectual se reducea la maximum 1000 persoane în țările cele mai avansate, termenul „om de rînd” conserva încă un sens elitar; totuși, prin substituirea condiției burgheze condiției aristocrate, el definește un progres important pe calea democratizării culturii. În orice caz, spre deosebire de învățații secolelor anterioare, care produceau în „circuit închis” (Gusdorf), pentru un cerc îngust de confrăți, filozofii au în vedere „educația genului uman.” Ei se adresează, măcar în principiu, tuturor, convinși că orice cunoștință, indiferent de gradul abstracției, e reductibilă la componente simple și accesibilă oricui uzează în mod adecvat de „luminile” sale naturale. De-aci efortul de a vorbi pe-nțeleș, refuzînd tehnicizarea limbajului și erudiția de paradă, persiflarea incisivă a celor ce se exprimă pedant sau emfatic, spre a da iluzia unei științe pe care nu o au și a-l zăpăci pe cititorul naiv. Trebuie dealtfel observat că, dat fiind stadiul încă modest de dezvoltare a științelor, care nu duseseră la o ramificare excesivă, nici la limitarea dramatică a ariilor de competență, ideea unei „*Populärphilosophie*” nu venea în contradicție cu experiența. Pentru filozofi, care practica cu egală dezinvoltură matematicile, fizica, științele naturii și literatura, asaltul celor mai încălțate chestiuni nu presupunea o inițiere ascetică de lungă durată: totul putea fi rezolvat grație rațiunii — adevărat „Sesam, deschide-

de-te!" — ea constituind, ca și bunul simț — de care vorbise Descartes — o trăsătură specifică și inalienabilă a ființei umane, capabilă prin exercițiu să descifreze orice taină.

Optimismul acesta gnoseologic determină modalitatea laică, anti-academică și rațional-empiristă a discursului *Enciclopediei*. Alcătuirea diverselor articole nu e subsumată ideii unei științe prealabile; presupus în necunoștință de cauză, dar dotat cu bunăvoință, cititorul e călăuzit metodic de la observații la principii, de la concret la abstract, de la evidențele elementare spre ipotezele complexe, cu un grad înalt de generalitate. Istoria problemei nu obturează niciodată abordarea directă, pentru că, în ultimă instanță, cunoașterea nu depinde de transmiterea unui tezaur depozitat, ci de efortul fiecăruia de a elucida obiectul. De aceea, autorii nu sînt preocupați să travestească procesul elaborării spre a șterge urmele dibuirilor lor, ci îl desfășoară la vedere, invitîndu-l parcă pe cititor să participe pas cu pas la demersul căutării adevărului. Temele supuse discuției sînt problematizate, evitîndu-se tonul *ex-cathedra* și uzul generalizat al persoanei a III-a, caracteristică discursului enunciativ. Stilul e familiar, adesea colocvial, incisiv, de un firesc cuceritor. Autorii nu confundă obiectivitatea cu neutralismul: ei se străduiesc să fie imparțiali, înfrîngîndu-și resentimentele, găsind fiecărui obiect măsura ce i se cuvine; cînd însă au conștiința că dețin adevărul sau cînd sînt în discuție valorile autentice umane — libertatea, justiția, progresul — vocea li se încarcă de emoție, tonul devine vehement, mușcător ori patetic.

În felul acesta, puternica influență exercitată de *Enciclopedie* ni se lămurește ca provenind nu numai din substanța cunoștințelor împărtășite, ci și din patosul rostirii, din sentimentul exaltant că cititorul e asociat unei întreprinderi nobile și dezinteresate. Convenția genului, care impune vrînd-nevrînd ariditatea și dispersia, e depășită prin dramatizarea textelor: fiecare detaliu pare încărcat de sensuri majore și dezvăluie conotații ce răsună adînc în conștiința individului. Opera e astfel vie și incitantă, exemplară nu atît datorită cantității de informație (fatalmente destinată unei rapide uzuri morale), cît datorită

aptitudinii formative, capacității admirabile de a provoca cititorul să-și asume riscul căutării adevărului și al slujirii lui neprecupețite.

În acest context, nu e greu de văzut că așa-zisa „incoerență”, de care am vorbit mai sus, se dovedește cel mai adesea a nu fi altceva decât voință de „deschidere” și dialog, ori, câteodată, abilitate tactică impusă de împrejurări. Sigur e, în orice caz, că enciclopediștii în genere și Diderot, îndeosebi, nu și-au pus problema uniformizării rigide a opiniilor și punctelor de vedere. Acest deziderat trebuia să le fie cu atât mai străin cu cât ei își simțeau mai puternic solidaritatea intelectuală. Acordau cu toții aceeași prevalență rațiunii și spiritului critic și militau cu aceeași aprindere împotriva obscurantismului și a marelui său aliat: lenea de a gândi, acceptarea resemnată, din teamă sau comoditate, a sentințelor arbitrare ale teologiei, metafizicii ori autorității politice.

Dincolo de aceste opțiuni fundamentale, enciclopediștii se deosebeau firește în multe privințe: unii erau ateii, alții dești; unii mercantiliști, alții fiziocrați; unii se orientau, ca Rousseau, spre un radicalism democratic, în vreme ce un Quesnay ori un Turgot aveau în vedere soluții liberal-reformiste. Dar ei acceptau fără surpriză și fără iritare asemenea divergențe, pe temeiul libertății de opinie și al convingerii, ce-și croia loc tot mai insistent, că adevărul, în științele umane cel puțin, depinde de locul observației și de observator, nu numai de obiect. Cât despre Diderot, atât de dispus să guste controversa și să experimenteze, din joc al spiritului, aspectele contradictorii ale diverselor ipoteze, cum dovedește scriitorul *Neveu du Rameau* (*Nepotul lui Rameau*), era în mod cert mai puțin înclinat decât oricine să reducă totul la același numitor. Această toleranță față de părerile potrivnice nu era scutită de inconveniente; caracterul ei profund stimulativ rămâne însă incontestabil.

Există însă în *Enciclopedia* și o serie de contradicții mai serioase, care par a atinge chestiuni de fond, afectând din interior unitatea platformei luministe. La o analiză atentă, ele se dovedesc de obicei voite, avînd scopul să dejoace vigilența

cenzorilor și să-i deruteze pe adversari. Evident, nu e de mirare că enciclopediștii au practicat metoda dintotdeauna a autorilor frustrați de libertatea expresiei: vorbirea în doi peri, spre a sugera erezia, conservînd însă aparența ortodoxă a expunerii. Se poate afirma chiar că, grație lui Diderot, ei au aplicat tactica scriiturii „oblice” cu o mare virtuozitate, uzînd de procedee diverse, unele de o eficacitate remarcabilă,

Cînd, de pildă, n-au încotro, fiind vorba de teme gingașe, care privesc învățămintele bisericii, ei publică articole „juste”, atent epurate de orice ar putea da ocazie procesului de intenție; pe parcurs sau în final strecoară însă (adesea prin intermediul redactorului coordonator) anumite rezerve critice ori semne de întrebare menite să-i dezvăluie cititorului o perspectivă opusă asupra chestiunii. Astfel, articolul *Âme* (suflet), datorat abatelui Yvon, pledează, în hotarele strictei obediențe teologice, ideea esenței spirituale și a nemuririi sufletului. Diderot adaugă însă la capăt o notă care argumentează conexiunea dintre spirit și corp pe o bază net materialistă. Trebuie convenit — remarcă el ironic — că „apăsarea nesocotită a degetului moașei pe cutia craniană, în momentul în care aceasta e moale ca un aluat, ar putea să facă dintr-un Corneille un imbecil”.

Procedarea cea mai frecventă e de a lămuri sensul unui articol prin trimiterea la un al doilea ori al treilea, situate în alte volume și deci scăpînd de sub incidența imediată a cenzorilor. Rostul acestor „trimiteri” e „lingvistic”; să clarifice aria semantică (prin elucidarea comparativă a similitudinilor și diferențelor), dar și „ideologic”: ele răstoarnă pur și simplu susținerile textului conformist (oferind veritabila cheie de lectură). Diderot s-a explicat direct asupra modului de lucru și cuvintele lui merită reproduse: „Ori de cîte ori o prejudecată noțională apare ca vrednică de luat în seamă, ea trebuie expusă în cadrul unui articol, în mod respectuos, cu toate semnele verosimilului și agrementului, răsturnînd însă edificiul de lut, risipind vana acumulare de pulberi prin trimiterea la alte articole care apără, întemeindu-se pe principii solide, adevărurile opuse. Acest chip de a-i smulge pe oameni din eroare operează

cu o mare promptitudine asupra spiritelor limpezi, dar operează infailibil și fără consecințe supărătoare, pe nesimțite și fără zarvă, asupra oricărui spirit."

Asemenea „trimiteri" care propun o a doua „lectură" a articolelor „cuminți" (demascându-le pe acestea ca ridicole ori ca simplă „cauțiune" a celorlalte) se întâlnesc des în *Enciclopedia*. Un exemplu îl constituie chiar articolul „creștinism" care întreprinde un elogiu în stare să satisfacă pe bigoți, dar, în același timp, insinuează prin aluzii și trimiteri (la articolele „politică" și „teologie") grave neajunsuri (fanatismul și superstiția etc.). La fel, în articolul despre „Postul Paștilor" ni se vorbește, cu lux de amănunte, de instituirea și felul desfășurării sale, potrivit normelor edictate de biserică, dar prin trimiterea la articolul „critică" aflăm că în genere istoria sacră e lipsită de temei rezonabil și deci de credibilitate. Un articol despre „cordelieri" (membrii unui ordin călugăresc catolic), scris cu relativă bunăvoință, trimite la *Capușon*, unde critica batjocoritoare a parazitismului vieții monahale și a sterilelor dispute scolastice pune în lumină veritabila intenție a autorilor.

Alteori se profită de subiecte anodine spre a strecura idei explozive. *A propos* de o plantă asemănătoare ferigii („*agnus scythicus*"), despre care un umanist ca Jules César Scaliger afirmase „cu acel ton de gravitate și persuasiune ce impune totdeauna" tot felul de absurdități, Diderot formulează principiile metodei critice: „Trebuie să considerăm mărturiile în ele însele pentru a vedea dacă nu implică vreo contradicție și dacă provin de la oameni instruiți și demni de crezare, să le comparăm spre a ne convinge că nu sînt copiate unele după altele și dacă toată pleiada de autorități invocate (urmează o listă de nume — *n.n.*) nu se reduce cumva la zero ori la autoritatea unei singure persoane". Explicînd termenul *Cruzime*, Jaucourt socotește oportun să citeze exemplul cruciatelor, adevărată „maladie contagioasă", care, în numele unei „religii blinde și sfinte", a dus la exterminarea a zeci de mii de inocenți. El înfierează barbaria fanatismului, amintind momentul teribil în care, ajunși la Sfîntul Mormînt,

după crime fără număr, „cu crucile încă umede de sângele femeilor masacrate, după ce mai întâi fuseseră violate, (cruciații) au sărutat țărîna izbucnind în lacrimi”.

Spre a pune în circulație idei proscrise de dogmele oficiale, enciclopediștii se folosesc uneori de stratagema prezentării lor cu maximă complezență și în amănunt, astfel încît declarația de desolidarizare finală a autorului să pară neavenită ori nesinceră. Astfel, după ce autorul articolului *Atomisme* se ocupă pe larg, în detaliu și cu o simpatie evidentă de doctrinele materialiştilor antici (Leucip, Democrit, Epicur, Lucrețiu), el anunță deodată, în chip neașteptat, că se va reține de la critică, întrucît aceasta ar constitui, chipurile, un act „superflu”.

Toate exemplele acestea dovedesc că metoda alcătuirii și a executării *Enciclopediei* a fost generată de necesitatea adaptării scopului urmărit de redactori la împrejurările vitrege în care ei au lucrat, mai pe scurt, de raportul între ceea ce au *voit* să realizeze și ceea ce au *putut* realiza. Fără îndoială, prin dependența de un context istoric concret, această metodă nu e generalizabilă; ea rămîne pilduitoare pentru toți cei ce încearcă să apere demnitatea gîndirii și valorile adevăratului umanism. Cu toate obstacolele nenumărate ce stăteau în calea liberei exprimări, enciclopediștii au găsit soluții ingenioase de a-și face auzită și înțeleasă pledoaria, restrîngînd la maximum „aruncarea de lest”. Chiar dacă, în materie de religie, contestarea lor n-a putut avea claritatea și vehemența dorită cîndva de un Voltaire (articolele de dogmă, redactate în genere de prelați, înclinînd mai mult spre un creștinism epurat decît spre un deism veritabil) și chiar dacă, pe teren social și politic, au trebuit să se rețină de la declarații războinice, ei au reușit totuși să-și atingă țelul nesperat de bine. Semnificația globală a *Enciclopediei*, de mașină de război îndreptată contra vechiului regim și de legitimare a unui nou ordin de valori, s-a impus tuturor, prieteni sau dușmani, marcînd profund desfășurarea luptei pentru o orînduire care să zdrobească diversele forme ale alienării, instituind umanitatea plenară a omului.

5. Inventarul cunoștințelor umane

Vorbind despre obiectivele empirice ale *Enciclopediei* (și nu despre scopul nemărturisit de a înlocui metafizica prin știință și judecata de autoritate prin rațiunea critică), d'Alembert deosebea în *Discursul preliminar*, așezat în fruntea primului tom, două direcții principale de lucru: pe de o parte, expunerea ordinii și a înlănțuirii cunoștințelor umane; pe de alta, informarea completă asupra fiecărei științe și a fiecărei arte, fie liberală, fie mecanică. Deși nu poate fi vorba ca în spațiul limitat de care dispunem să explorăm, fie și în diagonală, fascinantul inventar al cunoștințelor umane la jumătatea secolului al XVIII-lea, pe care-l constituie *Enciclopedia*, câteva spicuiuri ni se par totuși utile spre a regăsi articulațiile viziunii sale despre lume.

Ne vom stărui asupra părții rezervate științelor fizico-matematice și științelor naturii, subliniind doar, ca trăsătură caracteristică, efortul de a funda o metodologie riguros pozitivă. Postulatele ei, având curs și în zilele noastre, ca o condiție necesară, nu și suficientă, a demersului științific, s-ar putea sintetiza astfel: nici un fenomen natural nu se explică prin cauze extra-naturale; observația și inducția constituie temelia de neclintit a științelor; experimentul e criteriul suprem de validare a ipotezelor. Ca atare, *Enciclopedia* își asumă ferm, deși cu precauție, teoriile antiaristotelice și antiscolastice asupra naturii materiei și a legilor care guvernează universul: atomismul (în sensul anticilor și al fizicii corpusculare), heliocentrismul lui Copernic și Galileu, fizica matematică a lui Newton. Supoziția unui Creator omniștient și atotputernic e înlăturată și, astfel, prin ieșirea lui Dumnezeu din scenă, ordinea fizică e definitiv și irevocabil disociată de ordinea teologică. Cad de pe soclu și marile sisteme, inclusiv cel al lui Descartes, întrucât procedează în sensul invers metodei pozitive, ambiționând zadarnic să încătușeze realul în tipare prestabilite, de esență pur speculativă. Or, singure „experiența și observația reprezintă materialul sistemelor. Nimic nu e mai primejdios în fizică și mai susceptibil să conducă la eroare decât graba de a construi sisteme fără a dispune în

prealabil de cantitatea necesară de material." Notăm încă, dincolo de numeroase fapte care atestă importanța acordată unor noi tehnici și metode în biologie și medicină (anatomia comparată, utilizarea microscopului etc.) ori unor descoperiri (vaccinul anti-variolic, partenogeneza puricelui etc.), prefigurarea ideii evoluției speciilor și combaterea, un secol înainte de Pasteur, a teoriei generației spontanee.

Vom poposi mai mult asupra științelor umane, fiindcă problematica lor implică o mare diversitate de aspecte și atitudini, care furnizează încă argumente ori contra-argumente dezbaterii ideologice din zilele noastre. Asupra economiei politice opiniile enciclopediștilor nu concordă. Rousseau, în baza teoriei contractualiste, preconizează un intervenționism etatic, de esență moralistă, menit să combată luxul și să limiteze inegalitatea averilor. Cei mai mulți dintre colaboratori și unii dintre cei mai influenți (Quesnay, Turgot, în parte și Diderot) înclină însă spre fizio-cratism. Ei susțin primatul agriculturii asupra industriei și comerțului, întrucât cea dintâi e productivă, creînd valori ce depășesc nevoile cultivatorilor, în vreme ce ultimele nu dezvoltă efectiv bogăția națiunii fiindcă nu creează un plus-produs. Apar și celelalte teze binecunoscute: superioritatea marilor ferme capitaliste asupra micii proprietăți, necesitatea utilizării de mijloace tehnice și îngrășăminte pentru sporirea randamentului, libertatea comerțului (spre a nu pune piedici exportului de grîne), stabilirea de prețuri stimulative ale cerealelor etc. După părerea unui specialist contemporan (Jean Fourastié), doctrina economică a *Enciclopediei* traduce o înțelegere remarcabilă a „modelului: unei societăți liberale, neajunsă încă în faza marii industrii. „Determinisme simple“, cu care ea operează, sînt la baza noțiunilor moderne de venit național și productivitate a muncii.

Teoria socială și politică a *Enciclopediei* pornește de la ideea că societatea e rezultatul natural al raporturilor pe care oamenii le instituie între dînșii. Or, fiindcă nimeni n-a primit de la natură dreptul de a comanda altora, reiese că împărțirea între stăpînitori și stăpîniți nu poate avea la origină decît violența sau

contractul. În adevăr, cu excepția autorității paterne, care ia sfîrșit de îndată ce copiii devin adulți, în toate celelalte cazuri autoritatea se bazează „fie pe puterea și violența exercitată de cel care o deține, fie pe consimțămîntul celor ce i-au conferit-o printr-un contract explicit sau implicit”. Contractul presupune însă avantajul reciproc: în schimbul cedării unei parcele de suveranitate, e legitim ca individul să pretindă a fi protejat și a beneficia nestingherit de drepturile sale naturale: libertatea de credință, de gîndire, de expresie, de mișcare. Încălcarea acestor drepturi are semnificația unei ruperi unilaterale a contractului; ea poate conduce la deteriorarea gravă a relațiilor dintre guvern și cetățeni, la abuzuri și despotism, de o parte, la rebeliune și indisciplină, de alta. În acest sens, *Enciclopedia* pledează cu vigoare împotriva restrîngerii libertăților, a justiției selective, a tuturor formelor de absolutism, intoleranță și represie.

În pagini memorabile, pătrunse de o profundă compasiune față de păturile oprimate, care au vibrat puternic în sensibilitatea contemporană, *Enciclopedia* instruește procesul practicelor infame ale puterii, care degradează condiția umană. Între acestea, tortura e una dintre cele mai abominabile. La fel, colonialismul, care se justifică pretinzînd ipocrit că urmărește creștinarea păgînilor. Înlocuirea forței dreptului prin dreptul forței atrage însă cu necesitate represalii. Încît — se întreabă pe drept cuvînt unul dintre enciclopediști — „ce-am avea să reproșăm unui prinț din Asia ori Lumea Nouă care ar porunci să fie spînzurat primul misionar trimis acolo pentru a-l converti? Nu e oare datoria de căpetenie a unui suveran să vegheze la menținerea păcii și a liniștei în statele sale, să-i trateze sever pe cei ce-și disimulează la început slăbiciunea sub o mască de blîndețe ipocrită, pentru ca, apoi, îndată ce au puterea, să devină promotorii celor mai barbare și perfide dogme? Creștinii trebuie să-și impute lor înșiși dacă celelalte popoare, edificate asupra principiilor lor, nu mai vor să-i sufere, dacă văd în ei doar pe asasinii Americii sau pe perturbatorii Indiilor.” Sclavia e condamnată ca o pată rușinoasă nu numai pentru cei ce o suportă, ci în egală măsură pentru cei ce profită de pe urma ei sau numai îi acceptă perpetuarea.

Intr-o perioadă în care gloria militară, mai mult decât orice indeletnicire pacifică și binefăcătoare a spiritului sau îndemnării manuale, făcea reputația oamenilor iluștri, iar termenul de „erou” se identifica aproape cu cel de căpitan de oaste ori de soldat neînfricat, *Enciclopedia* denunță absurditatea și ororile războiului. Ce e războiul? „Un fruct al depravării oamenilor, răspunde Dalmilaville, o maladie convulsivă și violentă a corpului politic.” El „depopulează statele; instaurează dezordinea; stăvilește acțiunea legilor datorită licenței pe care o promovează în moravuri; face nesigure libertatea și proprietatea cetățenilor; zdruncină și limitează negoțul; duce la părăsirea muncilor agricole și a ogoarelor. Izbînzile militare cele mai strălucite nu răscumpără niciodată o națiune de pierderea fiilor săi pe cîmpul de luptă; victoriile fi cauzează de fapt plăgi profunde pe care numai pacea le poate vindeca.”

Am mai spus că, deși demonstrează ilegitimitatea monarhiei de drept divin și enunță (încă inconsecvent) principiul suveranității naționale, *Enciclopedia* nu preconizează republica, așa cum ar fi fost logic. Ceea ce se susține este doar mărginirea sistemului monarhic, abolind orice posibilitate de autocrație prin introducerea separației puterilor — cum propusese Montesquieu — și a aplicării principiului reprezentativ (dreptul de a alege fiind însă îngrădit în chip foarte parcimonios). Pentru opinii mai radicale nu sunase încă ceasul. E, dealtfel, cazul să amintim că publicarea *Enciclopediei* corespunde unei perioade de iluzii: filozofii sperau încă în activitatea reformistă, de largi proporții, a despoților luminați (Ecaterina a II-a, Frederic al II-lea). Momentul decepției amare, dar și al lucidității, va veni mai târziu, după încheierea operei. În tot cazul, arătînd că autoritatea cîrmuitorilor emană de la popor și că ea poate fi revocată dacă pactul social e încălcat în mod flagrant, *Enciclopedia* furniza revoluției una din principalele sale justificări ideologice: legitimarea dreptului de rezistență la opresiune.

Problemele istoriei se bucură de o mare atenție în *Enciclopedie*, dovada unei curiozități pe care n-o mai satisfac *Biblia* și clasicii greco-latini. Din cele peste 6000 articole referitoare la istorie se

degajă preocupări esențiale: în primul rând, voința de a izgoni fabula și arbitrarul, de a funda o metodologie a examenului critic al izvoarelor; în al doilea rând, efortul de a raționaliza explorarea trecutului substituind înregistrării seci de informații asupra domniilor și războaielor o viziune filozofică a evoluției societății, în sensul lui Voltaire din *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations* (Eseu despre moravurile și spiritul națiunilor, 1756). Prin aplicarea criticii, enciclopediștii ruinează în fapt istoria sacră, deși se fereșc s-o recunoască: admit că ea constituie un domeniu rezervat, întrucât depinde de revelație și pune în cauză credința, dar preconizează o operație de ecarisaj (eliminarea erorilor, falsurilor, contradicțiilor etc.), care, în ultimă instanță, nu poate duce decît la negarea autenticității textelor religioase. În ce privește istoria laică, ei continuă și lărgesc breșa făcută de Voltaire în sistemul tradițional axat pe cronologie și evocarea figurilor privilegiate. Ca și el, concep umanitatea ca o ființă colectivă, cu un destin comun, a cărui devenire în timp concretizează diversele faze ale trecerii de la starea de natură la starea de cultură. Ceea ce interesează nu sînt biografiile princiare, ci e viața societății, în toate compartimentele ei, de la infrastructura economică la suprastructurile juridice, politice, filozofice, de la baza antropologică a omului la psihologia diferențială a diverselor popoare. Ideea centrală e aceea de „civilizație”, înțeleasă ca ansamblul integrat al instituțiilor, tehnicilor, moravurilor, ideilor dar și ca ordine rațională, urmărind fericirea tuturor, pe care dinamica istoriei tinde s-o realizeze într-o formă plenară, datorită legii inexorabile a „progresului”.

Doctrina estetică a *Enciclopediei* oferă mai puține surprize întrucît se situează în mare măsură în orbita tradiției. Că emanciparea gustului rămîne în urma emancipării religioase și politice e evident prin dominanta neoclasică a marii majorități a articolelor. Regăsim pretutindeni cultul anticilor, acceptarea necondiționată a ideii de „mimesis”, postulatul separării nete a genurilor, prețuirea artizanatului poetic, exigența cuviinței și a criteriului educativ. Totuși, ici și colo, se fac simțite anumite tendințe de interpretare mai suplă a dogmelor ortodoxiei literare,

mergînd pînă la omologarea parțială a unor insurgențe. Astfel, deși Jaucourt condamnă „romanul” în felul sever al moralismului clasic, considerîndu-l un gen frivol, care — exceptînd pe Hamilton și doamna de La Fayette — nu a produs decît opere fade, apte sã strice gustul și de-a dreptul obscene, „scandalizînd” pe oamenii avizați, totuși el nu-și reține simpatia pentru Richardson și Fielding. Ceea ce înseamnă că, sub presiunea unor experiențe artistice convingătoare, vechile concepte încépeau sã-și piardă rigoarea. Chiar și romanul — concede Jaucourt — poate fi orientat într-un sens „util”, dacă își propune sã inspire bunele moravuri și virtutea prin zugrăvirea „tablourilor simple, naturale și ingenioase ale întîmplărilor reale”.

Articolul lui Saint-Lambert despre „geniu” merge și mai departe. În spiritul englezului Young, ale cărui *Conjectures on Original Composition* apar în 1759, Saint-Lambert definește geniul drept o aptitudine înnăscută a sensibilității și fanteziei, care se exprimă în registrul sublimului, depășind prin inspirație, energie, culoare, însuflețire măsura obișnuită a talentului și a normelor ce regentează creația. Diferența între „geniu” și „gust” se profilează clar: cel dintîi e „un dar al naturii” cel de-al doilea — „un rezultat al aplicației și timpului”. „Pentru ca un obiect sã fie frumos după regulile gustului trebuie sã fie elegant, modelat, șlefuit fără ca aceasta sã se observe; pentru a fi de geniu e uneori nevoie sã aibă un aspect neglijent, neregulat, zgrunțuros, sălbatic. În Shakespeare sublimul și geniul strălucesc ca fulgerele într-o noapte întunecoasă, în schimb, Racine e totdeauna frumos. Homer e plin de geniu, Vergiliu de eleganță.”

Ar fi totuși greșit sã atribuim o pondere prea mare acestor formulări care validează, dealtfel cu moderație, orientările preromantice. Dacă acceptăm concluziile lui H. Dieckmann, autorul celui mai comprehensiv studiu asupra esteticii lui Diderot, trebuie sã admitem că, pe parcursul elaborării *Enciclopediei*, coordonatorul lucrării se afla încă sub impresia interpretării naturaliste a artei, de tip neoclasic, ca și principalii săi colaboratori în materie, Marmontel și Jaucourt. Nu e deci de mirare că ceea ce primează în ansamblu, dincolo de heterodoxiile pasagere, e

optica veche, a unui Boileau amendat sensibil, dar acceptat în esență. Că Saint-Lambert constituie excepția și nu regula o dovedesc rîndurile următoare, tot despre Shakespeare, însă denotînd un alt criteriu de valoare : Marele dramaturg, spune Jaucourt, după ce-i reproșase „revoltătoarea” ignoranță a artei și a mecanismului scenic, „avea un geniu înalt și fecund, era bogat înzestrat pentru cele două specii ale teatrului (e vorba desigur de tragedie și comedie — *n.n.*) dar el trebuie citat ca exemplu al pericolului care va pîndi totdeauna pe cei ce s-ar baza exclusiv pe aceste avantaje ca să atingă excelența în artă ; e poate îndreptățită bănuiala că se exagerează grandoarea geniului său...” „În operele sale regretăm că scene pline de căldură și pasiune sînt adesea desfigurate printr-un amestec insuportabil de neregularități, uneori de absurdități... etc.”

Ultimul domeniu asupra căruia se cuvine să ne oprim e cel tehnologic, căci una dintre cele mai semnificative inovații ale *Enciclopediei* rezidă tocmai în locul important acordat diverselor meserii, unelte și îndeletniciri manuale. „S-a scris (pînă acum) prea mult despre științe, observa d'Alembert în *Discursul preliminar*, nu s-a scris destul despre cea mai mare parte a artelor liberale, nu s-a scris aproape nimic despre artele mecanice.” Această inegalitate de tratament le apare enciclopediștilor cu atît mai neîntemeiată, cu cît activitatea direct productivă e cea căreia îi datorăm înmulțirea bunurilor și satisfacerea comodităților fără de care viața societății moderne nu e de conceput. Pe de altă parte, privilegierea muncii intelectuale în raport cu cea fizică duce la rezultatul profund negativ că-i depreciază socialmente pe cei ce muncesc cu brațele, încurajînd în schimb prejudecata că „a da o aplicație constantă și metodică unor experiențe și obiecte particulare, sensibile și materiale, înseamnă a ne abate de la demnitatea spiritului uman”. În consecință, una dintre preocupările majore ale lui Diderot și a colaboratorilor săi e să reabiliteze munca manuală și să valorifice în mod amplu toate spețele cunoașterii aplicative. Enciclopediștii colindă atelierele și manufacturile spre a ancheta asupra mașinilor și modului de lucru, ostenindu-se apoi să descrie diversele utilaje

și procedee, să expună cu cât mai multă claritate, ajutându-se de admirabile planșe ilustrative, succesiunea operațiilor care conduce de la materia primă la obiectul fabricat.

Prin această deschidere spre lumea muncii și a tehnologiei, atât de puțin în spiritul elitar al aristocrației blazate, dar atât de conformă viziunii despre lume a burgheziei, clasă legată de formele înaintate ale producției materiale, *Enciclopedia* își afirmă odată în plus vocația integratoare și pragmatică.

6. *Enciclopedia la noi*

Influența *Enciclopediei* a fost imensă, asemenea unei maree care se propagă vertiginos peste hotarele împărățiilor și peste limitele ce separă generațiile, zdrobind în cale orice rezistență și modificând profund fața însăși a peisajului. Cercetările mai vechi și mai noi au încercat să urmărească acest proces de difuziune care a contribuit la focalizarea problematicei „luminilor”, dînd culturilor continentului, aflate pe trepte inegale de dezvoltare, un termen de referință unitar, stimulat, de o mare forță persuasivă. Dar nici sintezele cele mai recente, ca de pildă, cea a lui L. Trénard (*Le rayonnement de l'Encyclopédie*, (Răspîndirea „Enciclopediei”, în *Cahiers d'histoire mondiale*, nr. 5, 1966), ori a lui Jacques Proust (cap. VI din *L'Encyclopédie*, Paris, 1965) cu toate că însumează aportul a nenumărate anchete de detaliu, n-au reușit să depășească proporțiile unei schițe, sugestive — firește, dar încă departe, foarte departe de înregistrarea tuturor ecourilor materiale, fără a mai vorbi de receptările creatoare, interesînd în prima linie, dar greu de identificat din cauza distorsiunilor aduse mesajului. „Tabloul pe care l-am întocmit, recunoștea de curînd Jacques Proust într-un articol din *Revue d'histoire littéraire de la France* (nr. 1, 1972), ca și cel datorat lui L. Trénard seamănă cu acele hărți vechi în care găsești mari file albe purtînd doar inscripția prudentă: *Hic sunt leones*”

Un studiu corespunzător despre destinul *Enciclopediei* în Țările române lipsește încă, deși necesitatea lui nu mai trebuie

argumentată. E adevărat că dincolo de inerentele dificultăți ale documentării, se ridică problema spinoasă a defalcării, „influenței” *Enciclopediei* de „influența” enciclopediștilor, exercitată pe canale multiple și prin opere din cele mai variate. A proceda în virtutea principiului *suum cuiusque tribuere* (să dai fiecăruia ceea ce e al lui) — cum pretinde comparatismul de obîrșie neopozitivistă, încă dominant în știința universitară — e greu în unele cazuri și imposibil în altele. De fapt, explorarea rolului *Enciclopediei* la noi trebuie privită ca o latură a unei probleme cu mult mai generale, cea a raporturilor gândirii românești cu filozofia „luminilor”, al cărei contur de ansamblu a fost schițat cu mînă de maestru de D. Popovici, în urmă cu trei decenii. Nu încapе îndoială că numeroasele contribuții ivite între timp, care au avut darul să lărgescă enorm volumul informațiilor, să modifice perspectiva metodologică în studierea faptelor de influență și să perfecționeze utilajul conceptual, reclamă elaborarea unei noi sinteze. Aceasta ar fi în măsură să confrunte varianta românească a „luminilor” cu modelul european (occidental și centro-sud-estic) relevînd în asemănări nu atît împrumuturi, cît afinități, și în deosebiri, nu atît abateri de la o „normă”, cît manifestări ale originalității naționale.

În rîndurile de față, care au un obiectiv limitat, rămînem exclusiv în sfera de gravitație a *Enciclopediei*, dînd cîteva indicații sumare asupra ecourilor ei direct reperabile. Că acestea au fost cu mult mai bogate și mai fertile decît o atestă informațiile de care dispunem momentan e aproape inutil să mai precizăm. Pentru cine cunoaște extraordinara rîvnă de împărtășire din cultura „luminatelor Europe” care i-a caracterizat pe cărturarii noștri, clerici și mireni, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, e cert că o carte de importanța *Enciclopediei* trebuia să fie căutată, gustată și să răscolească puternic mințile.

Potrivit unei semnalări a lui N. Iorga, cea dintîi atestare despre un român care posedă cîteva volume din *Enciclopedie* îl privește pe un Ianache Cantacuzino și datează din 1777. Cu puțin mai tîrziu, în 1778, se interesează de celebra operă invă-

țatul episcop Chesarie, titularul eparhiei Rîmnicului (care se abona concomitent și la *Journal encyclopédique de libre propagande philosophique*). Dacă acest cleric cu mintea ascuțită și curiozități profane va fi fost în adevăr printre primii cititori, în ordine absolută, sau numai printre primii lectori „cunoscuți” ai *Enciclopediei* rămîne deocamdată sub semnul întrebării. Mai interesant e însă un alt fapt, relevat de Al. Duțu și confirmat, ulterior, de cercetările lui Mircea Anghelescu: Chezarie folosește *Enciclopedia* în redactarea prefețelor cîtorva dintre *Mineele* sale (pe decembrie 1779; ianuarie, februarie și martie 1780). Același lucru îl face și Filaret, urmașul lui Chezarie în scaunul episcopal al Rîmnicului, deși cu mai puțin aplomb. Tot Al. Duțu a descoperit paralelisme între prefața lui Grigore Rîmniceanu la *Triodul* din 1798 și articolul *Europe* din *Enciclopedia*, datorat neobositei pene a poligrafului Jaucourt. Mai puțin argumentată ne pare afirmația că mitropolitul moldovean Leon Gheuca (cel ce plănuise tipărirea *Aventurilor lui Telemac* de Fénelon și a *Cugetărilor* lui Oxenstiern) ar fi apelat și el la *Enciclopedia* în lucrarea manuscrisă *Despre știința stihilor*. Oricum, pare neîndoielnic că el poseda celebra operă, ca și, dealtfel, mitropolitul Iacob Stamate și episcopul Filaret. Un exemplar incomplet se afla și în biblioteca domnească din București.

Cu toate că dintre figurile de prim-plan ale luminismului ardelean I. Budai-Deleanu a ocazionat în ultimii ani cîteva lucrări remarcabile (îndeosebi ale Luciei Protopopescu și Ioanei Petrescu) și o excelentă ediție critică (Florea Fugariu), nu s-a găsit pînă acum dovada unei „influențe” a *Enciclopediei*, în sensul „dogmatic” al cuvîntului, deși opera autorului *Țiganiadei* respiră la fiecare pas „influența” enciclopediștilor și e îmbibată de spiritul filozofic al secolului. Că Budai-Deleanu a cunoscut-o și că ea a intrat în raza „cîmpului său de incitație intelectuală” ni se pare indiscutabil. La fel, avem convingerea că boierii luminați din Principate, de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, I. Cantacuzino, C. Conachi, V. Pogor, V. Vîrnav, N. Rosetti-Roznovanu, Ionică Tăutu au știut cu toții de *Enciclopedia*, dacă nu altfel, atunci din auzite, și cel puțin

unii din ei au avut prilejul să ia în mână un volum sau altul, pentru a căuta o informație izolată sau a se lămuri asupra unei chestiuni litigioase.

Răsunetul celebrei opere e încă viu la un pașoptist ca Heliade Rădulescu, legat puternic de spiritul „luminilor”. Semnalăm în acest sens, cu titlu de exemplu, două detalii inedite. Aprecierea despre Fénelon, din ades citatul articol *Pentru poezie* (1832), e scoasă de-a dreptul din *Enciclopedia* (afară de cazul când „citerea” aparține unui text intermediar necunoscut). Heliade spune: „În Fénelon... se ciudește cineva că nu poate afla rima, în vreme ce toată scrierea lui este poezie”. Textul respectiv din „*Enciclopedia*”, produs de ineputabilul Jaucourt, sună astfel: „Le plus beau roman du monde, *Télémaque*, est un vrai poème à la mesure et à la rime près” (Cel mai frumos roman din lume, *Telemac* este un adevărat poem exceptînd măsura și rima). Același Jaucourt îi furnizează lui Heliade una dintre ideile esențiale ale prefetei la *Noua Eloiză* (1837) și anume că romanele sînt utile acolo unde domnește corupția moravurilor iar publicul nu mai e receptiv altor mijloace de restaurare a moralității.

În orice caz, e evident că pentru generația lui Heliade *Enciclopedia* încetează de a mai avea statutul unei opere „vii”, nemijlocit implicată în dialogul cu epoca; aceasta se întîmplă atît din cauza perimării materialului informativ, cît și din cauza crizei luminilor, accelerată de Revoluția Franceză. E adevărat că în Răsărit decalajul evoluției socio-istorice interzice manifestarea acestei crize, menținînd pînă spre 1830-1840 condiții favorabile unui luminism moderat — de unde și eventualitatea, probată în cazul lui Heliade, a situării în orbita reformistă a gândirii enciclopediste. Însă pe la 1830-1840 ideologia anti-feudală se radicalizează, peisajul intelectual se schimbă, romantismul își impune tot mai stăruitor exigențele și stilul. *Enciclopedia*, sub aspectul de „dicționar” acordat „logos”-ului secolului al XVIII-lea, începe să dateze și la noi, ca pretutindeni.

O dovadă concludentă în acest sens ne-o oferă o afirmație a lui Ion Ghica, din 1844. În articolul *Ochire asupra științelor*, publicat în *Propășirea*, care schițează, cu limpezime și siguranță,

tabloul principalelor ramificații și dezvoltări ale științelor fizice și umane la jumătatea secolului trecut, Ghica vorbește de *Enciclopedia* ca de o carte depășită. „Schimbări mari s-au făcut în toate cunoștințele fizice, scrie el... *Enciclopedia* lui Diderot, în care toate cunoștințele omului erau scrise în ordinul alfabetic, astăzi este o carte ce nu mai poate sluji. Apa și aerul descompus de Lavoisier nu mai este apa și aerul din *Enciclopedia* și soarele lui Fresnel nu luminează lumea cu lumina ce refractă prisma lui Newton.”

Dar să luăm bine seama : acțiunea corozivă a timpului atinge forma concretă de explicitare a principiilor, nu principiile însele. Valorile în numele cărora *Enciclopedia* combătuse și care-i organizaseră platforma programatică : rațiunea, libertatea, justiția, toleranța, progresul — rămân ca și înainte, în centrul bătăliei pentru mai bine. În perspectiva marilor mutații ale conștiinței sociale și a transformărilor revoluționare ale timpului nostru, înțelegem azi mai clar ca oricând ce era naiv și ce era formal în aceste valori. Dar sesizăm, deopotrivă, și ce era în ele exemplar.

În *Avertismentul* volumului VIII Diderot scria, cu un superb orgoliu : „Dacă o revoluție care germinează poate în cine știe ce colț ignorat al pământului, ori se prepară în centrul însuși al lumii civilizate, ar izbucni cândva, distrugând orașele și risipind popoarele și un singur exemplar al acestei opere ar supraviețui, am putea spune atunci că totul nu e pierdut”. Diderot exagera, desigur. Dar dincolo de entuziasmul partizan, lesne de înțeles pentru cel ce avea conștiința că înălțase, în pofida unor dificultăți imense, sinteza monumentală a gândirii secolului, cuvintele citate exprimă o încredere neclintită în continuitatea civilizației, în victoria rațiunii asupra tenebrelor și a tuturor formelor de înstrăinare a omului de propria-i esență. Din acest punct de vedere, lecția *Enciclopediei* n-a fost zadarnică și e încă stimulativă pentru epoca noastră, pentru toți cei ce luptă împotriva asupririi și in justiției, sperând în acea ordine radioasă și transparentă în care pe toată planeta omul să poată deveni OM — așa cum au visat „luminile”.

PAUL CORNEA

INDICAȚII BIBLIOGRAFICE

Literatura dedicată *Enciclopediei* s-a îmbogățit și s-a diversificat considerabil în ultimele două decenii ; pentru profan, orientarea în hățișul lucrărilor erudite, al gloselor și comentariilor, devine din ce în ce mai dificilă ; ca în toate domeniile, și aci, problema esențială e de a ierarhiza informația și a selecta căile de acces. Indicațiile de mai jos nu vor decît să introducă în materie.

Ediții de texte alese : Albert Soboul, *Textes choisis de „l'Encyclopédie (Texte alese din „Enciclopedie“)* Paris, 1952 (ediție pe care culegerea de față o urmează în cea mai largă măsură) ; Alain Pons, *„Encyclopédie“. Les articles les plus significatifs (Enciclopedia. Articolele cele mai semnificative)* Paris, 1963 ; Jeanne et Michel Charpentier, *L'Encyclopédie...*, Paris, 1971 (excelentă ediție școlară). La Frankfurt Verlag din Stuttgart a apărut de curînd o versiune facsimilată a ediției originale. Un articol succint dar remarcabil e cel al lui B. Groethuysen, *L'Encyclopédie în Tableau de la littérature française* préfacé par André Gide (*Tablou al literaturii franceze* prefațat de...) Paris, 1939.

Monografii asupra Enciclopediei : Pierre Grosclaude, *Un audacieux message : „L'Encyclopédie“ (Un temerar mesaj : „Enciclopedia“)*, Paris, 1951 ; Jacques Proust, *Diderot et „l'Encyclopédie“ (Diderot și „Enciclopedia“)*, Paris, 1962 (lucrare fundamentală ;

există și o versiune redusă, dar amendată în câteva puncte : *l'Encyclopédie*, Paris, 1965) ; Franco Venturi, *Enciclopedia*, Torino, 1969 ; John Lough, *The Encyclopédie*, London, 1971.

Difuziunea *Enciclopediei* : L. Trénard, *Le rayonnement de l'Encyclopédie 1751-1789* (Răspindirea „*Enciclopediei*”), în *Cahiers d'histoire mondiale*, nr. 8, 1966 ; P. M. Berkov, *Histoire de „l'Encyclopédie” dans la Russie du XVIII-e siècle* (Istoria „*Enciclopediei*” în Rusia secolului al XVIII-lea), în *Revue des études slaves*, t. XLIV, 1965 ; Paul M. Sparlin, *Diderot, d'Alembert and „the Encyclopédie”, in North America* (Diderot, d'Alembert și „*Enciclopedia*”), în *Studies on Voltaire*, LVII.

O punere la punct asupra cercetărilor recente : Jacques Proust, *Questions sur l'Encyclopédie* (Discuții asupra „*Enciclopediei*”), în *Revue d'histoire littéraire de la France*, nr. 1, 1972.

Enciclopedia în Țările Române : N. Iorga, *Contribuții la istoria literaturii române în veacul XVIII și XIX*, în *An. Ac. Rom. Mem. sect. lit.*, S. II, t. XXVIII, p. 192-197 ; D. Popovici, *Literatura română în epoca luminilor*, în *Studii literare* I, ediție îngrijită și note de I. Em. Petrescu, Editura Dacia, Cluj, 1972, p. 109, 137 ; Al. Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul al XVIII-lea (1700-1821)*, Editura Științifică, București, 1968, p. 147-154, 157-162 (cercetarea cea mai completă, cu date inedite) ; M. Anghelescu, *Preromantismul românesc*, Editura Minerva, București, 1971, p. 41-45 ; Ionică Tăutul, *Scrieri social-politice*, cuvânt înainte, studiu introductiv, note de Emil Virtosu, București, 1974, p. 38, 238.

TABEL CRONOLOGIC

1745 februarie. Librarul Le Breton se asociază cu germanul Sellins și englezul Mills în vederea traducerii în franceză a lucrării lui Chambers, *Encyclopaedia or an Universal Dictionary of arts and sciences* (*Enciclopedia sau dicționar universal al artelor și științelor*), apărut la Londra în 1728.

august. Le Breton se ceartă cu colaboratorii săi străini, întovărășindu-se cu trei colegi parizieni care voiau să publice un dicționar de medicină al englezului James, tradus de Diderot.

1746 ianuarie. Cei patru asociați obțin privilegiul editării *Enciclopediei* sau — cum e libelată autorizația de imprimare — a *Dicționarului universal al artelor și științelor*, tradus după dicționarele engleze ale lui Chambers și Harris, cu adăugiri. Răspunderea lucrării e încredințată abatelui Guy de Malves, membru al Academiei de științe, asistat de Diderot și d'Alembert.

iulie. Lucrarea lui Diderot, *Pensées philosophiques* (*Reflecții filozofice*), publicată sub vâlul anonimatu-lui, e condamnată de Parlamentul din Paris.

- 1747 octombrie. Diderot și d'Alembert preiau conducerea directă a lucrării.
- 1748 aprilie. Un nou privilegiu consemnează lărgirea proiectului *Enciclopediei*. E vorba acum și de un dicționar al „meseriilor“, nu numai al „artelor și științelor“ iar „adăogirile“ au devenit „amplificări“ (*augmentations*).
- 1749 iulie. Diderot e arestat din cauza publicării opusculului *Lettres sur les aveugles à l'usage de ceux qui voient* (*Scrisoare asupra celor orbi spre folosul celor ce văd*) dar spre norocul lui, e încarcerat la Vincennes și nu la Bastilia, unde nu mai era loc (!). După demersuri stăruitoare ale librarilor și prietenilor e eliberat în noiembrie.
- 1750 noiembrie. Apare, în 8.000 ex., *Prospectul Enciclopediei* anunțind caracterul publicației, dimensiunea (zece volume *in-folio* dintre care două de planșe) și condițiile de subscripție.
- 1751 iunie. Apare primul volum al *Enciclopediei*, în 2.050 exemplare, sub titlul *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers par une société de gens de lettres, mis en ordre et publié par M. Diderot, de l'Académie Royale des Sciences et Belles Lettres de Prusse; et, quant à la partie mathématique, par M. d'Alembert, de l'Académie Royale des Sciences de Paris et de celle de Prusse et de la Société Royale de Londres* (*Enciclopedia, sau Dicționar rațional al științelor, al artelor și al meseriilor, editată de o societate de oameni de litere, ordonată și publicată de D. Diderot, de la Academia regală de științe și litere a Prusiei, și, pentru partea matematică, de D. d'Alembert, de la Academia regală de științe din Paris și de la cea din Prusia și de la Societatea regală din Londra*).

octombrie. În urma violentelor atacuri ale iezuiților în *Journal de Trévoux* și a p'ingerilor adresate regelui de episcopul Boyer, Malesherbes, care îndeplinea o funcție echivalentă aceleia de director al publicațiilor și comerțului de carte, se vede silit — în pofida simpatiei cu care urmărea eforturile lui Diderot și d'Alembert — să numească trei cenzori însărcinați să supravegheze îndeaproape conținutul articolelor.

noiembrie. Abatele de Prades, prieten al lui Diderot și colaborator al *Enciclopediei*, susține în fața Sorbonei o teză de doctorat asupra Ierusalimului ceresc, acceptată întâi cu elogii, dar după scurtă vreme denunțată fiindcă ar promova religia naturală și idei senzualiste.

1752 *ianuarie.* Apare volumul al doilea al *Enciclopediei* care stârnește o adevărată furtună. Articolul *Certitudes* al abatelui de Prades e învinuit de erezie.

februarie. Consiliul regelui publică un edict ordonând ca primele două volume ale *Enciclopediei* „să fie și să rămână suprimate“. Abatele de Prades e obligat să se exileze, împreună cu alți doi prelați, ambii colaboratori ai *Enciclopediei*.

mai. Grație stăruințelor lui Malesherbes și protecției doamnei de Pompadour, guvernul autoriză discret continuarea lucrării.

1753. Apariția volumului al treilea, în 3.100 exemplare.

1754 *noiembrie.* Apare volumul al patrulea. D'Alembert e ales membru al Academiei Franceze.

1755 *noiembrie.* Apare volumul al cincilea, precedat de un *Elogiu al lui Montesquieu*, scris de d'Alembert (pri-

lejuit de moartea autorului lui *Esprit des lois* (*Spiritul legilor*).

1756 mai. Apare volumul al șaselea.

1757 ianuarie. Puțin după începerea războiului, denumit de „șapte ani“, care va duce la pierderea coloniilor franceze din Lumea Nouă, are loc un atentat împotriva regelui Franței, Ludovic al XV-lea.

aprilie. Edict al Parlamentului, prevăzând pedepse severe (inclusiv condamnarea la moarte) pentru publicarea de lucrări neautorizate sau care ar propaga subversiune.

mai-noiembrie. Atacurile împotriva *Enciclopediei* se înmulțesc. Pamflete de Palissot : *Petites lettres sur les grands Philosophes* (*Mici scrieri asupra marilor filozofi*) și Moreau : *Nouveau Mémoire pour servir à l'histoire des Cacouacs* (*Nou memoriu spre a servi la istoria Cacouacs-ilor*). Fréron îl acuză pe Diderot că ar fi plagiat drama *Le fils naturel* (*Fiul natural*), publicată în același an.

noiembrie. Apariția volumului al șaptelea stârnește scandal datorită articolului *Genève* al lui d'Alembert, care privește cu simpatie tendința sociniană a pas-torilor genevezi (constind în negarea predestinării, a divinității lui Christos și a păcatului originar).

1758 ianuarie. Exasperat de invinuirile și jignirile care i se aduc, d'Alembert renunță la funcția de corespondabil al lucrării, dar, la insistențele librarilor, revine fără entuziasm asupra gestului său.

iulie. Apare tratatul lui Helvétius, colaborator al *Enciclopediei*, *De l'esprit* (*Despre spirit*).

septembrie. Un oarecare Abraham Chaumeix publică sub titlul *Préjugés légitimes contre „l'Encyclopédie“*

(*Prejudecăți legitime împotriva „Enciclopediei”*) o furibundă diatribă în două volume împotriva *Enciclopediei* și a lucrării lui Helvétius.

1759 *ianuarie*. Parlamentul examinează opt cărți dăunătoare, între care *De l'esprit* și *Enciclopedia*. Cea dintii e condamnată să fie ruptă de călău și apoi arsă în piața publică. Întrucât acuzațiile împotriva *Enciclopediei* sînt mai greu de dovedit iar complicitățile oculte de care se bucură editorii nu permit o sancțiune brutală, se decide numirea unei comisii, alcătuită din jurisconsulți și teologi, cu toții janseniști, care s-o cerceteze cu de-amănuntul.

martie. Privilegiul *Enciclopediei* e revocat.

septembrie. Bulă papală condamnînd *Enciclopedia*. Cu toate dificultățile, Diderot și Le Breton obțin, grație sprijinului lui Malesherbes, un privilegiu pentru tipărirea unei colecții de planșe în patru volume, care să-i ramburseze pe subscribitori.

octombrie. D'Alembert își dă demisia.

1760. Continuă atacurile împotriva *Enciclopediei*. Lefranc de Pompignan o critică violent în discursul său de recepție la Academia Franceză iar Palissot reprezintă o pastişă a *Femeilor savante* de Molière, în care filozofii (Diderot, Helvétius, Rousseau, Grimm) țin locul prețioaselor.

1762 *ianuarie*. Apare primul volum de planșe.

August. Ordinul iezuiților e interzis în Franța iar membrii săi sînt expulzați. Enciclopediștii scapă astfel de adversarii lor cei mai înverșunați. Ecaterina a II-a propune continuarea *Enciclopediei* în Rusia, dar Diderot refuză.

1763. Apar două noi volume de planșe.

- 1764 *noiembrie*. Diderot constată cu stupoare și amărăciune că Le Breton își arogase dreptul de a cenzura manuscrissele încredințate spre tipar și e pe punctul de a se retrage (vezi prefața).
- 1765 *august*. Apare volumul al optulea.
1766. Publicarea volumului al patrulea de planșe și a volumelor IX-XVII de text, cu indicația unui loc de tipărire fictiv (Neufchâtel).
- februarie*. Le Breton e închis la Bastilia pentru 8 zile fiindcă a încălcat dispozițiile privind difuzarea lucrării.
- 1767-1772. Publicarea volumelor V-XI de planșe. Diderot și Le Breton își încetează munca.
1776. Pankouke publică un supliment de patru volume și un volum de planșe.
1777. Iau sfârșit două reeditări ale *Enciclopediei*, una începută la Lucques, în 1758, alta la Geneva, în 1771. (În afara ediției pariziene și a acestor două reeditări, *Enciclopedia* va fi imprimată până la 1782 încă de patru ori : la Livorno, Geneva-Neufchâtel, Lausanne-Berne, Yverdon).
1778. Episcopul Chezarie din Rîmnic cere corespondentului său Hagi Pop, din Viena, să-i procure „o carte ce se numește sfrânțozeste *Dictionnaire encyclopédique*“.
- 1779 *decembrie*. Chezarie folosește pasaje din *Enciclopedie* în prefața *Mineiului* pe *decembrie*.
1780. Pankouke publică tabla alfabetică a *Enciclopediei*, în două volume.

PRINCIPALII COLABORATORI AI
ENCICLOPEDIIEI

- ALEMBERT (d') (1717—1783) : matematici, fizică generală
BARTHEZ (1734—1786) : medicină
BOUCHER d'ARGIS (1708—1791) : drept
BOULANGER (1722—1759) : critică literară, arte mecanice, drept,
 economie politică
BROSSES (de) (1709—1777) : critică literară
CONDILLAC (1714—1780) : filozofie
CONDORCET (1743—1794) : matematică
DAUBENTON (1716—1799) : istorie naturală
DIDEROT (1713—1784) : filozofie, arte mecanice
DUCLOS (1704—1772) : critică artistică, istorie
DUMARSAIS (1676—1756) : gramatică
HELVÉTIUS (1715—1771) : filozofie
HOLBACH (d') (1723—1789) : chimie, istorie naturală
JAUCOURT (Cavaler de) (1704—1779) : filozofie, fizică, istorie na-
 turală, arte mecanice
LA CONDAMINE (1701—1774) : istorie naturală, geografie
LALANDE (1732—1807) : astronomie
MALLET (Abatele) (1713—1755) : teologie
MARMONTEL (1723—1799) : critică literară și artistică
MONTESQUIEU (1689—1755) : critică artistică, filozofie
MORELLET (Abatele) (1727—1819) : teologie, filozofie

MORVEAU (GUITON de) (1737—1816) : chimie
NECKER (1737—1804) : fizică
PRADES (Abatele de) (1720—1782) : filozofie, teologie
QUESNAY (1694—1774) : filozofie, economie politică
ROUSSEAU (1712—1778) : critică muzicală
SAINT-LAMBERT (1716—1803) : critică artistică, armată și artă
militară
TRONCHIN (1709—1781) : medicină
TURGOT (1727—1781) : critică literară, drept, economie politică
VAUCANSON (1709—1782) : arte mecanice
VOLTAIRE (1694—1778) : critică literară, istorie
WATELET (1718—1786) : critică artistică
YVON (Abatele) (1714—1791) : filozofie, teologie

DISCURS PRELIMINAR AL ENCICLOPEDIIEI

(d'Alembert ¹)

Discursul preliminar cuprinde două părți : o clasificare a cunoștințelor umane, bazată pe deosebirea celor trei facultăți : memorie, rațiune, imaginație (căroră le corespund istoria, filozofia și artele frumoase) și o istorie sumară a științelor și a artelor, începînd cu Renașterea, pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea. În pasajul care urmează, d'Alembert definește scopul Enciclopediei.

SCOPUL ENCICLOPEDIIEI

Lucrarea pe care o începem (și pe care dorim s-o ducem la bun sfîrșit) are două obiective : ca *Enciclopedie*,

¹ Jean le Rond d'Alembert (1717-1783), matematician și filozof francez. Principala lucrare, o culegere de opusculă, *Mélanges de philosophie, d'histoire et de littérature* (Texte filozofice, istorice și literare), în care gîndirea sa filozofică oscilează între materialism și idealism : deși admite existența obiectivă a lucrurilor reale, deși neagă ineismul cartezian și se pronunță pentru evoluția și progresul științific, crede totuși într-o existență separată a sufletului, independent de materie, crede într-un Dumnezeu creator al lumii și neagă posibilitatea cunoașterii adevărului absolut. Alături de Diderot, a fost spiritus rector al *Enciclopediei*.

trebuie să expună pe cât e cu putință ordinea și înlănțuirea cunoștințelor umane ; ca *Dicționar rațional al științelor, al artelor și al meseriilor*, trebuie să conțină despre fiecare știință și despre fiecare artă, fie ea liberală, fie mecanică, principiile generale care le stau la bază și cele mai esențiale detalii care alcătuiesc corpul și substanța lor. Aceste două puncte de vedere, acela al *Enciclopediei* și acela al *Dicționarului rațional*, vor constitui deci planul și împărțirea *Discursului* nostru *preliminar*. Le vom examina, le vom urmări pe rînd și vom da socoteală de mijloacele prin care s-a încercat îndeplinirea acestui dublu obiectiv.

Dacă ne-am gîndi cît de cît la legătura pe care o au descoperirile între ele, ne-am putea da seama cu ușurință că științele și artele își dau un sprijin reciproc și că există deci un lanț care le unește. Dar dacă adesea e greu să reduci fiecare știință sau fiecare artă în parte la un mic număr de reguli sau de noțiuni generale, e cu atît mai greu să cuprinzi într-un singur sistem ramurile infinite de variate ale științei umane.

Cel dintîi pas pe care-l avem de făcut în această cercetare este acela de a examina — îngăduiți-ne acest termen — genealogia și filiația cunoștințelor noastre, cauzele care le-au dat naștere și caracteristicile care le deosebesc ; într-un cuvînt, să ne întoarcem pînă la originea și pînă la modul în care s-au format ideile noastre. Independent de măsura în care acest examen ne va ajuta să facem o enumerare enciclopedică a științelor și artelor, el își găsește totuși locul la începutul unui *Dicționar rațional al cunoștințelor umane*.

ACVILĂ

(Diderot ¹)

Un alt² exemplu al metodei enciclopediștilor : cel mai neînsemnat articol le dă ocazia să atace superstiția și să-i opună atotputernicia rațiunii.

A se referi la articolele : Postul Paștelui, Critică în științe.

Acvila este o pasăre închinată lui Jupiter din ziua în care acestui zeu — după ce consultase augurii în insula Naxos asupra sorților de succes în războiul pe care voia să-l înceapă împotriva Titanilor — îi apăruse o acvilă care i-a purtat noroc. Se mai spune că o *acvilă* s-ar fi

¹ Denis Diderot (1713-1784), spirit enciclopedist, „cap filozofic”, a manifestat interes pentru toate compartimentele culturii, de la filozofie pînă la matematică și anatomie, motiv pentru care Voltaire l-a supranumit „pantofil” (iubitorul tuturor lucrurilor). A fost directorul și simbolul *Enciclopediei*, a cărei existență este legată indisolubil de numele său. S-a impus atenției contemporanilor prin lucrarea *Pensées philosophiques* (Reflecții filozofice, 1746). Diderot este reprezentativ pentru spiritul sec. al XVIII-lea, însumind în personalitatea sa toate curiozitățile științifice, utopiile și contradicțiile acestui „secol al luminilor”.

² Vezi comentariul articolului *Agnus scythicus*, care, în textul francez, apare înaintea articolului *Acvilă* (*Aigle*).

îngrijit ca el să aibă ambrozie în timpul copilăriei și, spre a o răsplăti pentru această grijă, el a așezat-o printre stele. *Acvila* apare în reprezentările lui Jupiter, când la picioarele zeului, când lângă el și aproape întotdeauna ținând trăsnetul în ghiare. După toate aparențele, istoria aceasta se întemeiază aproape în întregime pe observarea zborului *acvilei*, căreia îi place să se înalțe până la norii cei mai de sus și să se retragă în ținutul tunetelor. Și asta a fost de ajuns pentru a fi consacrată ca pasăre a zeului ce stăpînea cerul și văzduhul și pentru a i se da să păstreze trăsnetul. Nu mai rămînea decît să-i stîrnească pe păgîni cînd era vorba să-și cinstească zeii : superstiția este gata oricînd să scornească cele mai extraordinare și mai grosolane viziuni. Viziuni pe care le consacra mai apoi timpul și credulitatea popoarelor ; și vai de acela care — fără a primi de la Dumnezeu înalta și primejdioasa cinste de misionar —, ținînd prea puțin la liniștea lui și cunoscînd prea puțin oamenii, va lua asupra-și sarcina de a-i instrui. Dacă introduci o rază de lumină într-un cuib de bufnițe, nu faci altceva decît să le rănești ochii și să le stîrnești țipetele. Ferice de poporul căruia religia nu-i cere să creadă decît lucruri adevărate, sublime și sfinte, și să imite numai acțiuni pline de virtute ; așa este religia noastră, în care Filozoful nu trebuie decît să-și urmeze rațiunea pentru a ajunge la picioarele altarelor ei.

*AER

(Diderot, P. Landois)

Grecii adorau *aerul* atît sub numele de Jupiter, cît și sub acela de Junona. Jupiter domnea în înaltul atmosferei, Junona în partea ei inferioară. Uneori, *aerul* era și el

o divinitate avînd ca soție luna și ca fiică roua. În zarea aerului, se făceau precizări fie prin observarea zborului și țipătului păsărilor, fie prin urmărirea meteorilor și cometelor, a mișcării norilor sau a direcției tunetului.

În *Ifigenia*, Menelau ia aerul drept martor al cuvintelor lui Agamemnon; dar Aristofan consideră o impietate acest jurămint al lui Euripide. Cu cît cercetăm mai atent religia păgînilor, cu atît o găsim mai deschisă către poezie; totul este însuflețit, totul respiră, totul este metaforă; nu poți face un pas fără să întîlnești lucruri divine, zei și o mulțime de ceremonii care se povestesc cu plăcere, dar sînt puțin conforme rațiunii.

A e r. Maniere considerate din punct de vedere gramatical. Aerul pare să se fi născut odată cu noi; te izbește de la prima vedere. *Manierele* țin de educație. Ne facem plăcuți prin aer; ne distingem prin *maniere*. Aerul te pune în gardă, *manierele* te obligă. Cineva te îndepărtează prin aerul său, dar te reține și te încîntă mai apoi prin *manierele* sale. Îți dai aere; *manierele* se compun. Aerul ți-l alcătuiești; *manierele* ți le studiezi. Nu poți fi un pan¹ fără să știi să-ți dai aere și să-ți compui *maniere*; nici chiar un bun comediant. Dacă nu știi să-ți dai aere și să-ți studiezi *manierele*, ești un prost curtezan; și trebuie să eviți situațiile în care ești obligat să pari altfel decît ești. (DIDEROT)

Aer se cheamă, în *Pictură*, impresia pe care o face un tablou, la vederea căruia parcă respiri, într-adevăr, aerul din natură, în diferitele ore ale zilei: răsărea — dacă el reprezintă un răsărit de soare; căldura — dacă reprezintă un apus. Se mai spune și că un tablou are aer, pentru a marca estomparea culorii fondului și a obiectelor

¹ Pan — nobil.

după poziția lor mai mult sau mai puțin îndepărtată : această estompare se numește *perspectivă aeriană*.

O altă expresie este aceea de *aer* al figurii : cineva are o figură expresivă.¹ Se mai spune că ai prins, ai sesizat *aerul* unui chip, adică l-ai făcut întru totul asemănător. În cazul acesta, *aerul* pare să depindă mai puțin de configurația părților decît de ceea ce am putea numi expresivitatea figurii. (P. LANDOIS)²

AGNUS SCYTHICUS

(Diderot)

Se remarcă în Enciclopedie un număr mare de mici articole, anodine în aparență, dar care le-au oferit autorilor un prilej de a se ridica împotriva fanatismului, superstiției sau prejudecății, folosind adesea ironia și polemica. Să subliniem această voință deliberată a enciclopediștilor de a da, în legătură cu cele mai neînsemnate articole, adevărate lecții de spirit critic și de metodă științifică. Articolul, la prima vedere inofensiv, sfîrșește prin a ținti departe : mai întîi, împotriva minunilor și a pretinselor miracole (încă nu s-a șters amintirea „convulsionarilor”³ pe mormîntul diaconului Pâris, în cartierul Saint-Marcel) și, mai mult, chiar împotriva textelor sfînte înseși, despre care nu poate fi vorba decît aluziv în acest

¹ Autorul vizează, desigur, fizionomia.

² Paul Landois, autor dramatic, a trăit în sec. al XVIII-lea, se remarcă prin crearea unui gen literar bastard, *tragedia burgheză*, care a influențat pe cîțiva din scriitorii notorii : Diderot, Beaumarchais, La Chaussée etc. Din opera sa, fără strălucire, s-a impus numai piesa *Sylvie* (1741). A colaborat la *Enciclopedie*.

³ Janseniști fanatici din secolul al XVIII-lea, apucați de convulsii mistice la mormîntul diaconului Pâris.

program de critică istorică : principiului autorității i se răspunde cu mărturia faptelor.

A se referi la articolele : Alcatrace, Critică în științe.

Domnul Hans Sloane spune că *Agnus scythicus* este o rădăcină ceva mai lungă de un picior ¹, avînd tuberculi, din ale căror extremități ies cîteva tulpini lungi de aproximativ trei pînă la patru degete ² — destul de asemănătoare cu cele ale ferigii —, și mai spune că o mare parte a suprafeței sale este acoperită cu un puf negru-gălbui, lucios ca mătasea și lung de un sfert de deget, pe care-l folosesc cei ce scuipă sînge. El adaugă că în Jamaica se găsesc unele ferigi care cresc cît un copac și sînt acoperite cu un puf asemeni celui pe care îl observăm pe plantele noastre capilare ; ³ și că, în sfîrșit, se pare că s-a folosit un oarecare meșteșug ca să li se dea chipul unui miel, căci rădăcinile se aseamănă cu trupul, iar tulpinile cu picioarele acestui animal.

Iată deci toată minunea *mielului din Sciția* redusă la nimic sau la foarte puțin, la o rădăcină păroasă căreia, modelînd-o, i se poate da, cu aproximație, aspectul unui miel.

Acest articol ne va trezi cugetări care sînt de mai mare folos împotriva superstiției și a prejudecății, decît este puful *mielului de Sciția* împotriva scuipării de sînge. Kircher ⁴ și, după Kircher, Iuliu-Cezar Scaliger ⁵ scriu o

¹ Un picior are cca. 33 cm.

² Un deget are 25,4 mm. măsura veche era de 27,07 mm.

³ Este vorba despre o specie de ferigi cu piciorușe fine ca firele de păr (capilare).

⁴ *Atanasius Kircher* (1601-1680), filozof și inventator german, profesor de filozofie la Roma. Este autorul a numeroase lucrări de compilație.

⁵ *Iuliu-Cezar Scaliger* (1484-1558), filolog și critic italian (Giulio Cesare Scaligero), autor al unei *Poetici*. Adversar violent al lui Jérôme Cardan și Erasm ; rămîne unul dintre cei mai mari erudiți ai Renașterii.

minunată fabulă, și o scriu cu acel ton grav și convingător care întotdeauna impune respect. Sînt oameni a căror înțelepciune și cinste nu pot fi puse la îndoială : totul pledează pentru ei, sînt crezuți. Cine sînt cei care îi cred ? Cele mai mari genii ale timpului lor : și iată că, dintr-o dată, totul este întărit de o sumedenie de mărturii mai puternice decît ale lor și care constituie, pentru urmași, o dovadă plină de autoritate, căreia nu vor avea nici forța, nici curajul să-i reziste, iar *mielul de Sciția* va trece drept o ființă reală.

Trebuie să deosebim faptele în două clase : în fapte simple și obișnuite și în fapte extraordinare și miraculoase. Pentru faptele simple, mărturiile cîtorva persoane instruite, care nu trădează niciodată adevărul, ajung ; celelalte au nevoie, pentru omul care gîndește, de autorități mai puternice. În general, e bine ca autoritățile acestea să fie în raport invers cu verosimilitatea faptelor, adică să fie cu atît mai numeroase și mai mari cu cît verosimilitatea este mai scăzută.

Faptele trebuie subîmpărțite — atît cele simple, cît și cele extraordinare — în fapte trecătoare și fapte permanente. Trecătoare sînt acele fapte care n-au existat decît în răstimpul duratei lor ; permanente sînt acelea care există totdeauna și de care poți fi sigur oricînd. E clar că acestea din urmă sînt mai de crezut decît primele, iar ușurința pe care o are fiecare de a se convinge cît de adevărate sau cît de false sînt mărturiile trebuie să-i facă pe martori mai circumspecți, iar pe oamenii ceilalți să-i înduplece a le da crezare.

Trebuie să împărțim faptele trecătoare în fapte care s-au petrecut într-un secol luminat și fapte care s-au petrecut în timpuri de întuneric și de ignoranță ; iar faptele permanente, în fapte permanente într-un loc accesibil sau într-un loc inaccesibil.

Mărturiile trebuie luate în considerare în ele însele, apoi comparate între ele : luate în considerare în ele însele, pentru a vedea dacă nu implică vreo contradicție și dacă provin de la oameni luminați și instruiți ; comparate între ele, pentru a descoperi dacă nu sînt copiate unele după altele și dacă toată această mulțime de autorități : Kircher, Scaliger, Bacon¹, Libanius², Licetus, Eusebiu³ etc. nu se reduce cumva la zero sau la autoritatea unui singur om.

Trebuie să se bage de seamă dacă martorii sînt sau nu martori oculari, ce anume au pus ei în joc pentru a se face crezuți, de ce se temeau sau ce sperau ei comunicînd altora fapte la care afirmau că au fost martori oculari ; dacă, pentru a-și susține mărturia, și-au expus viața, trebuie să recunoaștem că aceea ar căpăta astfel o mare tărie ; și ce-ar mai fi dacă viața și-ar fi sacrificat-o sau pierdut-o ?

De asemenea, nu trebuie confundate faptele care s-au petrecut în văzul unui întreg popor cu acelea la care n-au asistat decît un mic număr de persoane. Faptele ascunse, oricît de puțin miraculoase ar fi, nu merită să fie crezute : în schimb, faptele publice — împotriva cărora n-a protestat nimeni în timp, sau pe care puțini le-au contestat și aceia rău-intenționați sau prost informați — aproape că nu pot fi contrazise.

¹ *Francis Bacon* (1561-1626), marele gînditor englez, a pus bazele metodei experimentale în științe, în lucrarea sa *Novum Organum* (*Noul Organon*). Enciclopediștii fac uz de ea în toate ocaziile.

² *Libanius* (314-393), retor grec. A profesat la Atena, Constantinopole, Niceea, apoi în Antiohia. A fost dascălul împăratului Iulian. Autor a numeroase discursuri apologii către împărați, retori și filozofi ai timpului.

³ *Eusebiu din Cezareea* (265-340), episcop al Cezareei, autor al unei celebre *Istории ecleziastice*, este considerat părintele istoriei religiilor.

Iată o parte din principiile după care ți se admite sau contestă credința, dacă nu vrei să te lași pradă visării și dacă iubești sincer adevărul.

AGRICULTOR

(nesemnat)

Acest articol dezvoltă temele fiziocrației. Prin agricultor se înțelege atât fermierul cât și proprietarul care, în fruntea unei mari exploatare, dispunând de capitaluri importante, practică marea cultură. Marii „agricultori” au fost agenții cei mai activi ai dezvoltării capitalismului în producția agricolă și această începând de la jumătatea secolului al XVIII-lea.

A se raporta la articolele : Fermieri, Grâne, Impozite.

Agricultor. Nu e vorba de omul de corvoadă, mercenar¹ care țesală caii și boii și care ține coarnele plugului. Ar însemna să ignorăm condiția agricultorului și menirea lui dacă i-am asocia numele cu ideile de grosolanie, sărăcie și desconsiderare. Vai de țara în care agricultorul ar fi, într-adevăr, un om sărac ! Aceasta nu s-ar putea întâmpla decît în sinul unei națiuni care ar fi ea însăși săracă și în care o decadență progresivă și-ar face curind simțite efectele funeste.

Cultura pămîntului este o activitate care necesită multe investiții, fără de care ea este sterilă și ruinătoare. Marile recolte nu se datorează numai muncii oamenilor : caii sau boii ară ; cirezile îngrașă pămîntul ; o recoltă presu-

¹ Omul care-și vinde puterea de muncă, în speță, pentru treburi fizice.

pune în mod necesar o bogăție anterioară care nu poate fi înlocuită de muncă, oricâtă s-ar depune. Trebuie deci ca *agricultorul* să fie proprietarul unui fond considerabil, fie pentru a-și putea echipa ferma cu șeptel și unelte agricole, fie pentru a putea face față cheltuielilor zilnice, pe care nu le recuperează decît abia după vreo doi ani de la primele investiții.

Dintre toate felurile de bogății, numai darurile pămîntului se reproduc constant, pentru că nevoile primare sînt mereu aceleași. Manufacturile produc foarte puțin peste salariul oamenilor cărora le dau de lucru. Comerțul bancar nu produce decît mișcarea unui simbol, care n-are nici o valoare în el însuși. Pămîntul și numai el dă adevăratele bogății, a căror reproducere anuală asigură unui stat venituri fixe, ce nu pot fi discutate de opinia publică, vizibile, și care nu pot fi sustrate nevoilor sale. Or, darurile pămîntului sînt totdeauna proporționale cu investițiile *agricultorului* și depind de cheltuielile care le preced : în acest fel, bogăția mai mare sau mai mică a *agricultorilor* poate fi un barometru foarte exact al prosperității unei națiuni, stăpînă pe un teritoriu întins.

Cîrmuirea nu trebuie niciodată să scape din ochi această clasă de oameni demnă de interes. Dacă ei sînt istoviți, umiliți, supuși unor sarcini exagerate, nu se vor mai încumeta să îndeplinească o muncă fără foloase și fără demnitate : își vor plasa investițiile în întreprinderi mai puțin utile ; agricultura va tinji, lipsită de bogății, și decăderea ei va atrage sărăcirea și slăbirea unui stat întreg. Dar prin ce mijloace se asigură prosperitatea statului, favorizînd agricultura ? Prin ce fel de favoare vor fi determinați oamenii bogați să-și consacre banii și timpul acestei îndeletniciri ? Asta nu se poate întîmpla decît asigurînd *agricultorului* vînzarea produselor sale, lăsîndu-i deplină libertate a culturii, în fine, ferindu-l de povara unui impozit arbitrar asupra investițiilor necesare reproducției. Dacă e adevărat că nu se poate realiza o

cultură avantajoasă fără mari investiții, condiția necesară pentru ca aceste investiții să se poată valorifica este deplina libertate a exportului produselor. Cine și-ar periclita fondurile în cazul unei nesiguranțe a vânzării produselor, determinată de greutatea impuse exportului ? Grânele au un preț de bază necesar. Acolo unde exportul nu e liber, *agricultorii* se vor teme de o supraproducție și de o suprasarcină asupra produselor a căror valoare de schimb este inferioară cheltuielilor la care au fost obligați. Libertatea exportului asigură, prin egalitatea prețului, recuperarea investițiilor și un produs net, singurul care poate să determine investiții noi. Tot atât de necesară prosperității sale este și libertatea culturilor, orice piedică în această privință este inutilă, abuzivă și ridicolă. Chiar dacă veți putea forța un *agricultor* să semene grâu, nu-l veți putea forța să-și lucreze bine pământul și să-i dea îngrășămintele fără de care cultura grâului este nerentabilă. În acest fel, risipiți un produs, care ar fi fost avantajos, într-o curată pierdere ; printr-o măsură oarbă și imprudentă, pregătiți tocmai foametea pe care ați vrut s-o preîntîmpinați.

Impunerea arbitrară tinde în mod vizibil să pună capăt oricărui efort al *agricultorului* și investițiilor pe care el ar dori să le facă ; ea istovește izvorul veniturilor statului ; și, răspîndind neîncrederea și teama, ea înăbușe orice simbre de prosperitate. Impunerea arbitrară este adeseori excesivă, dar, chiar dacă n-ar fi, ea are întotdeauna un viciu radical, acela de a influența asupra investițiilor necesare reproducției. Ar trebui nu numai ca impozitul să nu fie niciodată arbitrar, ci mai ales să nu acționeze imediat asupra *agricultorului*. Statele au momente de criză, cînd resursele sînt indispensabile și trebuie obținute grabnic. Fiecare cetățean îi datorează atunci statului tributul belșugului său. Dacă impozitul asupra proprietarilor devine excesiv, el nu acționează decît asupra cheltuielilor, care, prin ele însele, sînt sterile.

Un mare număr de cetățeni suferă și gem, dar acesta este doar un rău trecător, nu durează decît atît cît contribuția extraordinară ; dar dacă impozitul a fost stabilit asupra investițiilor necesare *agricultorului*, acest rău devine spoliativ. Reproducerea, scăzută prin ceea ce s-a prelevat asupra investițiilor, ajunge repede la prăbușire.

Statul epuizat lincezește timp îndelungat și adesea nu-și mai redobîndește bunăstarea care este condiția puterii lui. Părerea că *agricultorul* n-are nevoie decît de propriile lui brațe pentru a-și exercita munca este în parte origina greșelilor la care s-a ajuns în această privință. Ideea aceasta distructivă e adevărată doar în ceea ce privește acele țări în care cultura s-a degradat. Sărăcia *agricultorilor* desființează aproape orice materie imposibilă și reduce resursele statului.

ALCATRACE

(Diderot)

Autorul ne dă o rapidă lecție de metodă științifică : științele naturii trebuie să se bazeze pe observarea faptelor.

Vezi articolele : Agnus scythicus, Critică în științe.

Alcatrace, mică pasăre pe care zadarnic am căuta-o în jurul latitudinii 16 a oceanului Indian și pe coastele Arabiei, unde spune Wicquefort că se găsește, căci, pentru a o recunoaște, ar trebui o altă descriere, în urma căreia ne-am da seama, poate, că e o pasăre cunoscută deja sub un alt nume. Îi invităm pe călători să fie mai buni observatori, dacă vor ca Istoria naturală să se îmbogățească cu observațiile lor. Atîta timp însă cît nu ne vor aduce decît nume, nu vom fi înaintat cu nimic.

*ARIE (În muzică)

(Rousseau, Marmontel ¹)

Aria, în muzică, este, propriu-zis, melodia adaptată cuvintelor unui cântec sau unei mici poezii cantabile; prin extindere, numim *arie* cântecul însuși. În opere, se numește *arie* orice bucată de muzică bine delimitată, spre deosebire de recitativ care nu este delimitat; în general, numim *arie* orice bucată muzicală, fie vocală, fie instrumentală, care are un început și un sfârșit. Când subiectul cere doi parteneri, *aria* se numește *duet*; când sînt trei se numește *trio* etc.

Saumaise ² crede că acest cuvînt vine din latinescul *aera*: și dl. Burette e de părerea lui, cu toate că Ménage ³ combate această aserțiune în a sa *Etimologie a limbii franceze*.

Romanii aveau semnele lor pentru ritm, ca și grecii, dealtfel; iar aceste semne, după caracterele lor numerice, se numeau nu numai *numerus* ci și *aera*, adică număr; sau semnul numărului; *numeri nota*. Acesta era sensul în care îl găsim folosit de Lucilius ⁴: *Haec est ratio? perversa aera? summa subducta improbe?*

Și Sextus Rufus l-a folosit cu același înțeles. Cu toate că acest cuvînt, *aera*, n-a fost adoptat la început de către

¹ Jean François Marmontel (1723-1799), scriitor francez, poligraf. A scris mult și divers: teatru, proză literară, critică. Cunoscute sînt: *Contes moraux* (*Povestiri morale*), cap. XV (*Despre toleranță*), *Poétique française* (*Poetica franceză*) și *Éléments de littérature* (*Elemente de literatură*). Povestirile morale, situate ca factură între roman și epopee, cuprind un studiu senzațional despre toleranță, care a fost tradus în toate limbile. N-a strălucit totuși prin originalitate. A fost un asiduu colaborator al *Enciclopediei*, unde semnează *Marmontel*.

² Claude Saumaise (1588-1653), reputat filolog la Leyden.

³ Gilles Ménage (1613-1693) s-a ocupat de etimologii, publicînd lucrări asupra limbii franceze.

⁴ Caius Lucilius (180-102 î.e.n.), poet satiric latin.

muzicieni decît pentru „numărul“ sau „măsura cîntecului“, mai tîrziu a fost folosit în același sens cu cuvîntul *numerus*; și s-au folosit de *aera* pentru a indica însuși cîntecul; de unde au venit cuvîntul francez *air* și cel italianesc *aria*, amîndouă cu același înțeles.

Grecii aveau mai multe feluri de *arii* pe care le numeau *nomes*; fiecare cu caracterul lor, iar altele fiind proprii anumitor instrumente, asemănătoare într-o oarecare măsură cu ceea ce numim astăzi *bucăți* sau *sonate*.

Muzica modernă are diverse feluri de *arii*, adaptate diferitelor genuri de dans, care le dau și numele: v. *Mennuet*, *Gavotă*, *Musetă*, dansul breton numit „*Passepié*“, *Cîntec* etc. (Domnul J. J. ROUSSEAU ¹).

Arie (*Literatură, poezie lirică*). Citind și recitind *L'Essai sur l'opinion de la Poésie et de la Musique* (*Eseul despre opinia asupra poeziei și a muzicii*), am fost foarte pătruns de ideile pe care le cuprinde această excelentă lucrare; și de atunci, reflecțiile și cunoștințele pe care le-am căpătat odată cu experiența s-au potrivit atît de bine cu principiile autorului *Eseului*..., încît, scriind despre poezia menită să fie pusă pe note, n-aș mai fi în stare să deosebesc ce e de la el și ce e de la mine, așa că e mai bine să-i atribui din capul locului — fie că-l copiez sau nu — tot ceea ce voi spune cu privire la obiectul pe care l-a aprofundat atît de bine.

Aria este o perioadă muzicală care are un motiv, o finalitate, un conținut, o unitate, o simetrie și o reluare.

¹ Jean Jacques Rousseau (1712-1778) a fost mai puțin cunoscut ca muzician. În această calitate, a imaginat un sistem de notație cifrată, iar în *Lettre sur la musique française* (*Scrisoare asupra muzicii franceze* — 1753) își expune opiniile asupra muzicii; a compus și opere, *Muses galantes* (*Muzele galante* — 1745) și *Devin du village* (*Ghicitorul satului* — 1753), care a fost jucată pe scena Operei din Paris, cu mare succes. A fost prieten cu Diderot și cu enciclopediștii d'Alembert, Condillac etc. La *Encyclopedie*, a susținut partea muzicală.

Astfel *aria* este pentru muzică ceea ce perioada este pentru elocință, adică tot ce poate fi mai ordonat, mai desăvârșit și mai mulțumitor pentru ureche ; și a nu o admite în cîntecul teatral ar fi să lipsim spectacolul liric de cea mai însemnată dintre plăcerile sale. Tocmai farmecul *ariei* compensează la italieni monotonia recitativului lor și răceala scenelor episodice ; și este tocmai ceea ce lipsește operei franceze pentru a nu mai fi atît de monotonă și pentru a o reanima prin impresii mai vii și mai sensibile decît acelea ale dansului, care pare să fi devenit astăzi, pentru acest spectacol, singura soluție împotriva plictisiei.

Dar dacă *aria* trebuie să fie admisă în muzica scenică, ea trebuie să fie introdusă aci cu multă naturalețe ; și arta de a o folosi acolo unde trebuie nu a fost destul de cunoscută. Muzica vocală are trei procedee diferite : recitativul simplu, recitativul obligat și *aria* sau cîntecul periodic și continuu. Cel dintîi e folosit în scenele liniștite, cel de-al doilea în situațiile mai pline de vioiciune, în care se exprimă șocul pasiunilor, mișcările frînte ale sufletului, rătăcirea minții, nehotărîrile gîndului și tot ce se întîmplă tumultuos și întretăiat pe scenă. Vezi cuvîntul *Recitativ*.

Care este deci locul *ariei* ? Iată-l : există momente în care starea sufletească e determinată și frămîntarea sa e hotărîtă fie de către o singură pasiune, fie de două pasiuni care se succed, fie de două pasiuni care se combat și care biruie rînd pe rînd. Dacă afecțiunea sufletească este simplă, *aria* trebuie să fie la fel de simplă ; ea este atunci expresia unei frămîntări mai lente sau mai rapide, mai violente sau mai blînde, dar care nu e contrariată ; și *aria* îi împrumută caracterul. Dacă afecțiunea sufletească este complexă și tulburată de două mișcări opuse, *aria* le va exprima pe amîndouă, dar cu deosebirea că ea va fi : cînd numai o succesiune directă, o trecere, ca de la descurajare la entuziasm, de la durere

la disperare, și atunci cel dintîi sentiment trebuie să fie în contrast cu al doilea, iar acesta din urmă să constituie perioada sa specifică ; aceasta este *aria* cu două teme, dar fără întoarcere de la una la alta ; cînd o repliere a sufletului asupra lui însuși, un fel de revenire a celei de a doua mișcări la prima, și atunci *aria* va lua forma rondoului : va începe cu mînia, căreia îi va urma mila, și apoi o nouă nuanță de ciudă o va face să dispară, readucînd cu mai multă forță pe cel dintîi dintre aceste sentimente. De pildă, sînt cazuri în care *aria* în rondo poate începe cu sentimentul cel mai acut, urmat de o destindere, pentru a răbufni la urmă cu mai multă căldură și mai multă vivacitate : e vorba uneori de iubirea pe care o înfrînează datoria, dar care se eliberează totuși și se dăruie cu totul arzîndelor sale dorinți ; este bucuria pe care teama o temperează și pe care o nouă rază de speranță o însuflețește ; este mînia pe care o domolește generozitatea, dar pe care resentimentul ofensei o înflăcărează cu și mai multă patimă.

Se poate totuși întîmpla ca prima parte a *ariei*, deși este cea mai dulce, să aibă un caracter atît de sensibil, atît de grațios sau atît de atrăgător, încît să se facă dorită auzului, și în cazul acesta poetul trebuie să aibă grijă ca frămîntarea sufletească să-l ducă într-acolo : urechea, care și așteaptă această revenire, ar fi neplăcut înșelată dacă ar fi lipsită de o asemenea plăcere.

În sfîrșit, zbuciumul sufletului sau oscilațiile lui de la o stare la alta pot fi intensificate în mod firesc și, astfel, reluarea primei părți a *ariei* se poate repeta de mai multe ori.

Mișcarea și structura *ariei* sînt deci luate din natură, fie că ea exprimă o simplă mișcare sufletească, o singură afecțiune care crește și se diversifică prin nuanțele sale ; fie că exprimă pendularea și agitația sufletului între două sau mai multe sentimente opuse ; fie că ea exprimă trecerea unică de la un sentiment mai moderat la un

sentiment mai viu și *viceversa*. Toate acestea urmează legile inimii omenеști și a cere ca declamația muzicală să nu fie o *arie*, ci un simplu recitativ, frînt în modulațiile sale — fără intenție și fără unitate — înseamnă nu numai a voi ca arta să fie lipsită de unul dintre ornamentele sale, ci a contrazice natura însăși care indică modul de expresie. Un sentiment simplu și continuu cere un cîntec care să-l cuprindă cu căldură și a cărui întindere limitată să-l dezvolte și să-l încheie; două sentimente, care se succed sau care oscilează în suflet, cer un cîntec complex, ale cărui tendințe să contrasteze; chiar reluarea *ariei* își are modelul în natură, căci se întîmplă destul de des ca reflecția liniștită și, mai mult încă, pasiunea să readucă sufletul la ideea sau la sentimentul pe care îl părăsise. Există deci tot atît adevăr într-un *dacapo* (sic) în muzică cît și în aceste repetări ale lui Molière: „Bietul om! Ce căuta în acel iad? Caseta mea, draga mea casetă!“¹

Dar pentru ca *aria* să fie firesc plasată, trebuie sesizat exact momentul în care adevărul expresiei o solicită; *aria* într-un moment gol sau rece va reprezenta întotdeauna un ornament fals. Trebuie ales momentul culminant al scenei — pentru a-i da expresia cea mai puternică, și această expresie trebuie luată ea însăși din natură. Subiectul *ariei* nu trebuie să fie nici o imagine luată de aiurea, nici o comparație forțată, nici un madrigal șlefuit artificial, nici o antiteză ciudat aranjată; ceea ce convine mai bine sufletului este expresia cea mai simplă, pentru că ea imprimă cuvîntului cele mai sensibile accente, iar muzicii, pe cele mai mișcătoare.

Cît despre forma pe care poetul trebuie să o dea perioadei hărăzite să alcătuiască o *arie*, ar fi foarte greu de făcut o recomandare: trebuie ținut seama numai ca fiecare parte a unei *arii* foarte simple, adică ideile sau

¹ Motiv obsedant din monologul lui Harpagon, eroul *Avarului* lui Molière.

sentimentele pe care le întrunește, să fie analoge și să li se poată da o unitate în expresia care le cuprinde : această unitate de expresie o numim motiv sau intenție și ea face farmecul *ariei*.

Un talent, fără de care este imposibil să scrii în acest gen, este acela de a intui cîntecul, adică ce anume caracter trebuie să aibă *aria*, ce întindere cere și ce mișcare îi e proprie.

S-a pretins că simetria versurilor îi este indiferentă muzicianului și i se pune în seamă următoarea atitudine : „compuneți cum vă place : metrul, ritmul, fraza, stilul, concis sau periodic, totul îmi este egal ; totdeauna voi găsi modalitatea de a crea un cîntec“. Da, un cîntec frînt, schilodit, fără intenție și fără șir, care se va strădui să fie expresiv, dar care, nefiind deloc melodios, nu va avea nici adevărul naturii, nici farmecul artei. Italia are doi poeți celebri, pe Zeno¹ și pe Metastasio² : Zeno e dramatic, are căldură, interes, mișcare în scenă, dar *ariile* sale sînt prost compuse : nici o simetrie, nici o inteligență în croiala versurilor și în alegerea ritmului ; muzicienii l-au abandonat. Metastasio, dimpotrivă, a așezat frazele, pauzele, numerele și toate părțile *ariei* ca și cum ar fi cîntat-o el însuși ; toți muzicienii l-au agreat.

Nu e mai puțin adevărat că un muzician trage uneori foloase dintr-o asperitate, după cum un șlefuitor de pietre scumpe pune în valoare defectul unei agate ; dar acestea sînt scăpărări ale geniului și ele nu se repetă.

¹ *Apostolo Zeno* (născut și mort la Veneția, 1668-1750), poet, literat și critic italian. A publicat, cu Vallismieri, *Giornale dei letterati* și a compus un mare număr de opere.

² *Pietro Buonaventura Trapassi* zis *Metastasio*, (Roma 1698 Viena 1782), poet italian ; a lăsat tragedii lirice remarcabile, scrise într-un stil ușor și armonios. *Didona abandonată*, *Semiramis*, *Alexandru* etc. care au provocat admirația lui Voltaire. Frapante la Metastasio sînt melodia și suavitatea versificării, dar e lipsit de o reală originalitate.

N-am văzut oare într-o operă a lui Rameau¹ acest vers nefericit :

Brillant soleil, jamais vos yeux dans la carrière
(O, soare arzător, sînt totdeauna ochii tăi pe boltă)
producînd un frumos artificiu al corului ?

Omul fără talent își face reguli din toate excepțiile, pentru a-și pune în aplicare stîngăciile și a-și ascunde neputința de a realiza mai bine.

Dealtfel, nu o anumită formulă de versuri, nici egalitatea lor aparentă le face potrivite pentru un cîntec cu măsură, ci numerele² care le alcătuiesc, așezarea simetrică a acestor numere în diferitele părți ale perioadei, ușurința pe care o dau muzicii de a fi fidelă în același timp măsurii și prozodiei și de a varia ritmul fără să altereze mișcarea, grija de a plasa pauzele, de a măsura spațiile, de a menaja suspensiile sau cadențele după cum convine urechii și mai ales sentimentului, care este judecătorul expresiei.

Luați cea mai armonioasă dintre odele lui Malherbe³ sau Rousseau : nu veți găsi în ele patru versuri la rînd potrivite pentru o frază muzicală : deși au același număr de silabe, totuși le lipsește corespondența, simetria, rotunjimea, congruența dintre elementele perioadei, în sfîrșit aptitudinea de a deveni un cîntec periodic și melodios ; mișcarea dată de primul vers e contrazisă de al doilea ; structura ariei indicată de aceste două versuri nu se mai potrivește celorlalte două : aici fraza este prea concisă și dincolo este prea lungită, de unde rezultă că un muzician este obligat să facă pe versurile acestea un cîntec care nu are unitate, nici motiv, nici caracter ; sau să nu țină seama de prozodie și de sens.

¹ Jean Philippe Rameau (1683-1764), teoretician muzical și compozitor ; a contribuit substanțial la știința armoniei (*Tratat despre armonie*, 1722) și a compus numeroase opere și opere-balet.

² Piciorul metric.

³ François de Malherbe (1555-1628), poet și teoretician al poeziei. Boileau îl consideră maestrul poeziei franceze.

Același reproș se aduce și versurilor lui *Quinault*,¹ poate cele mai armonioase din limba noastră și după care este imposibil să se facă o *arie*: ceea ce dovedește cu prisosință că armonia poetică nu este armonie muzicală. *Quinault* a făcut tot ce a putut pentru genul de cîntec căruia îi erau destinate versurile, dar cîntecul periodic despre care e vorba aci nu era cunoscut pe timpul său, de asemenea, nici în Italia. Se știe că vestitul *Corelli*² nici nu auzise de el și *Lully*,³ contemporanul său, nu-l cunoștea nici el.

Născocirea *ariei*, sau a perioadei muzicale e privită de către italieni ca cea mai prețioasă descoperire care s-a făcut în muzică; gloria îi aparține lui *Vinci*⁴. Italienii au abuzat de aceasta cum se abuzează de toate plăcerile; neîndoindu-și că au neglijat prea mult verosimilitatea și analogia care fac farmecul expresiei, mai cu seamă în acele *arii* de bravură în care s-a frînt limbajul și s-a denaturat sentimentul, s-a sacrificat verosimilitatea și chiar interesul, pentru plăcerea de a auzi o voce captivantă jonglînd cu o ruladă⁵ sau cu un pasaj ușor. Dar este mult de cînd s-a spus că abuzul de lucruri bune ne dovedește că ele sînt proaste. Trebuie să luăm de la italieni ceea ce satisface gustul pur și fin, sentimentul just și delicat; să le lăsăm luxul și abuzul, să ne păzim de exces și să încercăm să facem cum au făcut-o ei adesea, adică pe cît se poate mai bine.

¹ *Philippe Quinault* (1635-1688), poet și creator dramatic. Comedia lui de mare succes: *Mama cochetă*.

² *Arcangelo Corelli* (1653-1713), compozitor italian, unul dintre maestrii clasicismului italian.

³ *Jean-Baptiste Lully* (1632-1687), violonist și compozitor francez; a compus tragedii lirice, baleturi, divertismente pentru comediile lui Molière și muzică religioasă. Este creatorul operei franceze.

⁴ *Leonardo Vinci* (1690-1732), compozitor italian din epoca barocului.

⁵ Vocaliză strălucită pe o singură silabă.

Francezii au cunoscut prea puțin pînă acum arta de a rotunji și de a da simetrie perioadei muzicale ; afară poate doar de cazurile în care fraza unui cîntec dat a impus ritmul versurilor, așa cum s-a întîmplat în vodevilurile lor.

Dar, judecînd după încercările de acest fel pe care le-am făcut eu însumi cu fantezia unui muzician priceput, îndrăznesc să dau asigurări că limba noastră se adaptează cu ușurință acestei modalități de cîntec. Începem să recunoaștem, începem chiar să simțim că lipsește de pe scena operei franceze, pentru a o însufleți și a o înfrumuseța, farmecul *ariei*, frazată în maniera italiană ; cînd vom ști s-o întrebuițăm cu tot atîta inteligență și profit ca pe *duet*-ul și recitativul obligat, opera franceză va avea asupra operei italiene o superioritate certă pe care nu mă sfiesc să o prezic.

Vom regreta însă întotdeauna lipsa acestui ornament în capodoperele lui Quinault și acela care ar reuși s-o facă, păstrînd totuși inimitabilele frumuseți ale acestor poeme, ar contribui mai mult decît s-ar putea crede la progresul muzicii în Franța și la gloria unui teatru în care Quinault trebuie să troneze.

Oricit merit i-am acorda lui Lully, ușurința, noblețea (firescul), recitativul pot fi ușor imitate și-n rest nu-i greu să-i fii superior. Dar poate că nimic nu va înlocui vreo-dată poemele din *Theseu*, *Roland* și *Armida*¹, și orice reformă care le-ar alunga din teatru ar lăsa numai regrete. Deci, modalitatea cea mai sigură de a ne trezi dintr-o dată pasiunea pentru muzica nouă ar fi aceea de a o adapta acestor fermecătoare poeme și lucrul mi se pare posibil pentru motive întemeiate.

Am spus că egalitatea versurilor nu este esențială pentru simetria cîntecului, deoarece două versuri inegale pot avea măsuri egale ; de pildă, spondeul, care nu are decît două silabe, este echivalent cu dactilul, care are trei.

¹ *Theseu*, *Roland*, *Armida*, opere lirice tragice, ale lui Lully.

Alteori se întîmplă că muzicianul înlocuiește piciorul care-i lipsește unui vers cu pauze sau cu prolațiuni¹ pentru a egala lungimea altuia ; și sînt situații cînd frazele cîntecului, nefiind corespunzătoare, n-au nevoie de o perfectă egalitate între ele. Dar egalitatea metrică este un lucru tot atît de prețios, între elementele simetric opuse ale unei perioade, ca și identitatea numerelor ; de aceea, autorul după care mă ghidez face din aceasta, pe drept cuvînt, un merit al lui Metastasio dacă îl excludem pe Apostolo Zeno. Iată exemplul pe care-l citează și acest exemplu constituie o lecție :

*L'onda che mormora
Tra sponda e sponda,
L'aura che tremola,
Tra fronda e fronda,
E meno instabile
Del vestro cor.
Pur l'alme simplici
Dei foli amanti
Sol per voi spargono
Sospiri e pianti,
E da voi sperano
Fede in amor.²*

Trebuie să mărturisim că limba noastră nu e destul de dactilică pentru a imita o asemenea armonie ; dar, cu o ureche justă și obișnuită cu formulele cîntecului, un poet francez, care s-ar strădui cît de puțin să compună cuvin-

¹ În notația vechii muzici, „prolațiunea” era semnul (un cerc sau un semicerc) prin care se determina valoarea notelor semi-scurte față de notele scurte, sau valoarea notelor minime față de cele semi-scurte.

² Unda care susură / Din țărîm în țărîm / Zefirul care tremură / Din frunză în frunză / Sînt mai puțin nestatornice / Ca inima voastră / Totuși suflurile curate / Ale acelor care vă iubesc nebu-nește / Doar pentru voi risipesc / Suspine și lacrimi / Și de la voi nădăjduiesc / Credință în dragoste.

tele unei *arii* și ar respecta un ritm destul de sensibil, o corespondență destul de marcată de la un număr la altul în părțile simetrice și o suficientă potrivire între mișcarea versului și caracterul sentimentului sau al imaginii, i-ar permite muzicianului să concilieze în cîntecul său unitatea intenției, adevărul expresiei, precizia mișcărilor, precum și aceea justete a raporturilor care, în muzică, place urechii așa cum, în idei, place spiritului.

Nu se poate ignora avantajul pe care îl au italienii asupra noastră în această materie, și iată în ce constă : cu cît o națiune este mai pasionată pentru o artă, cu atît îi face mai multe concesii, de unde rezultă că muzica italiană face din limbă tot ce vrea, combină cuvintele unei *arii* după cum îi place și le repetă cît poștește. Limba noastră este mai puțin îngăduitoare, iar sentimentul melodiei nu a sedus și nu a preocupat în așa măsură urechile noastre încît să i se sacrifice totul ; noi voim ca prozodia și sensul să fie respectate în cea mai frumoasă *arie* : o sincopă, o prolațiune, o inversiune forțată alterează în noi impresia muzicii celei mai emoționante, iar cuvintele prea des repetate ne obosesc, oricît ar facilita ele modulațiunile cîntecului. Așa se explică de ce, cu un număr restrîns de cuvinte, *aria* franceză nu poate avea aceeași libertate, aceeași varietate, aceeași întindere ca *aria* italiană. Ce-i de făcut atunci ? Să lăsăm muzica îngăduită în spațiul strîmt a opt mici versuri, să reducem cîntecul la expresia penibilă a acestora ? Ar însemna s-o frustrăm și de forță și de grație. Pentru a mișca profund urechea și sufletul, muzica are nevoie, ca și elocința, de a grada, de a amplifica, de a grava impresiile sale : în primul caz, avem de-a face cu o emoție ușoară ; în al doilea, sufletul și urechea, mai atente, vor fi mai viu mișcate ; în al treilea, sensibilitatea lor, puternic cutremurată, produce beția și entuziasmul. Iată pentru ce, în simfonii, ca și în muzica vocală, revenirea motivului are atîta farmec și putere.

Singurul mijloc de a suplini libertatea pe care o îngăduie italienii cîntecului față de cuvinte, este, deci, de a pune în chiar cuvintele acestuia, intenții variate și modalități felurite. În acest caz, arta poetului consistă în a face un întreg perfect din toate părțile *ariei*, prin legătura lor, prin înlănțuirea, prin înțîmna lor dependență, ca și prin ușurința gradațiilor, pasajelor și revenirilor, a face, spun, din toate acestea un ansamblu armonios. Exemplele pe care le-am dat, de alternanța pasiunilor într-o serie cu intenționalități multiple, ilustrează ceea ce vreau să spun.

E de temut, mărturisesc, că un astfel de cîntec, întrerupînd dialogul în mijlocul unei scene, ar putea încetini acțiunea și reduce intensitatea interesului ; de aceea, italienii l-au situat aproape totdeauna la sfîrșitul scenelor sau în monologuri, unde personajul, avîntat, poate da o mai mare desfășurare pasiunii care-l tulbură, sentimentului care-l stăpînește.

Totuși, există situații cînd, în mijlocul scenei celei mai vii și mai rapid dialogate, pot să-și afle locul potrivit elanuri impetuoase ale sufletului, explozie a unor emoții comprimate care, în loc de a răci atmosfera, să o încălzească. Ce devine, în atare situație, al doilea personaj din scenă ? Ceea ce trebuie să devină, într-o scenă tragică, atunci cînd eroul, stăpînit de o pasiune violentă, îl uită și se abandonează zbuciumului propriu. Ce devine Oenona în timp ce Phedra delirează ? Ce devine Electra sau Pilade în timpul acceselor de furie ale lui Oreste ? Ce devine Neoptolem lîngă Philoctet urlînd de durere ? Orice personaj adînc interesat în acțiune nu poate rămîne rece, complet absent pe scenă ; indiferent dacă interlocutorul său vorbește sau cîntă, al doilea personaj i se asociază, participă la pasiunile lui ; dacă nu știe ce să facă, atunci înseamnă că e lipsit de suflet sau de inteligență.

Ceea ce afectează, într-adevăr, căldura acțiunii sînt acele lungi preludii în epilogurile simfoniei, numite

„riturnele“¹. Uneori ele sînt destinate să anunțe frămîntările sufletești care preced aria, sau să exprime ecoul unei tensiuni în liniștea ce-i urmează. Dar, în general, aceste libertăți ale muzicianului în dauna poetului constituie o lungire inoportună, o speță de ornamente care nu merită nici un menajament.” (M. MARMONTEL)

ARTĂ

(Diderot)

„...Nu s-a scris aproape nimic despre artele mecanice, *declară Diderot* în Prospectul Enciclopediei ; căci ce poate oare să însemne puținul pe care-l întîlnim în operele autorilor față de întinderea și de fecunditatea subiectului ?”

Enciclopedia, *contemporană cu primul avînt al mașinismului (pe atunci se spunea „mecanice”), acordă o importanță primordială descrierilor tehnicii și meseriilor. Dealtfel, însuși titlul ei precizează această preocupare...* Dicționar rațional al științelor, al artelor și al meseriilor. *Unii colaboratori ai Enciclopediei, și încă dintre cei mai vestiți, n-au disprețuit studiarea „artelor mecanice” :*

DAUBENTON : Memoriu asupra primului postav de lîină foarte fină, produs în Franța, Lille, 1764.

DIDEROT : Istoricul și secretul picturii în ceară.

HOLBACH (Baron d') ; Traducere de Néri : Arta sticlăriei Paris, 1752.

¹ În vechea muzică, un fel de preludiu, precedînd *ariile* sau bucățile instrumentale destinate soliștilor. Ceea ce deosebește „riturnela” de preludiu este că prima se repetă, pe cînd ultimul marchează numai un început.

În sfârșit, să mai semnalăm și importanța lucrărilor lui Vaucanson (a se vedea în special memoriul intitulat Părerea Academiei regale de științe despre o nouă metodă de a țese și a apreta mătasea).

Se observă argumentele pe care le aduce autorul în sprijinul superiorității unei manufacturi față de alta: el pune pe prim plan concentrarea lucrătorilor, care permite o foarte avansată diviziune a muncii și care dezvoltă emulația. Karl Marx a subliniat importanța diviziunii muncii în manufactură: la el aceasta apare în „forma sa clasică”.

Vezi articolele: Ciorap, Industrie, Manufactură, Metalurgie.

Artă, termen abstract și metafizic. A început prin observații asupra naturii, rostului, utilității, calității ființelor și simbolurilor lor; apoi s-a dat numele de știință, de artă sau de disciplină în general nucleului sau punctului de întâlnire la care au fost raportate observațiile deja făcute, pentru a alcătui un sistem fie de reguli, fie de instrumente și de reguli care tind spre același scop; aceasta este disciplina în general. Exemplu. S-a meditat asupra utilității și folosirii cuvintelor, după care s-a inventat cuvântul gramatică. Gramatica este denumirea unui sistem de instrumente și reguli referitoare la un obiect determinat; iar obiectul este sunetul articulat, semnele vorbei, exprimarea gândirii și tot ce are o legătură cu aceasta; la fel se întâmplă și cu celelalte științe sau arte.

Originea științelor și artelor. Priceperea omului, lucrând asupra produselor naturii, stimulată fie de nevoile sale, fie de luxul, amuzamentul sau curiozitatea sa etc., a dat naștere științelor și artelor; acele raporturi comune stabilite de gândirea noastră au primit denumirea de știință sau de artă, potrivit cu natura formală a obiectelor, după

cum spun logicienii. Dacă obiectul se execută, ansamblul și dispoziția tehnică a regulilor conform căreia el este executat poartă denumirea de *artă*. Dacă obiectul este numai contemplat, sub diferite aspecte, ansamblul și dispoziția tehnică a observațiilor referitoare la el poartă denumirea de *știință*. Astfel metafizica este știință, iar *morală artă*. Tot așa teologia și pirotehnia.¹

Împărțirea artelor în arte liberale și arte mecanice. Examinând produsele *artelor*, s-a observat că unele erau mai mult opera spiritului decât a mâinilor, în timp ce altele erau, dimpotrivă, mai mult opera mâinilor decât a spiritului. Aceasta este în parte originea superiorității acordată unor *arte* asupra altora și a împărțirii *artelor* în *arte liberale* și *arte mecanice*. Această deosebire, deși bine întemeiată, a avut urmări rele, pe de o parte înjosind oameni foarte vrednici de stimă și foarte utili și pe de alta încurajând în noi nu știu ce lene naturală, care și așa ne îndemna prea mult să credem că a da o atenție constantă și susținută unor experiențe și unor obiecte particulare, sensibile și materiale echivala cu o abatere de la demnitatea spiritului uman; iar a practica sau chiar a studia *artele mecanice* însemna să te cobori la lucrări a căror cercetare este anevoioasă, care nu merită să meditezi asupra lor, care sînt dificil de expus, nedemn de practicat, prea numeroase și de valoare neînsemnată. Prejudicata aceasta tindea să umple orașele cu *rezoneuri* orgolioși și cu contemplativi inutili, iar satele cu mici tirani ignoranți, leneși și disprețuitori. Nu astfel au gândit Bacon, unul dintre primele genii ale Angliei, Colbert², unul dintre cei mai mari miniștri ai Franței, ca și cele-

¹ Să observăm efectul comic produs de apropierea *teologiei* de *pirotehnie*. (A. S.).

² Jean-Baptiste Colbert (1619-1693), om de stat francez născut la Reims. Recomandat de Mazarin lui Ludovic al XIV-lea, devine suprintendent al Clădirilor (1664), controlor al Finanțelor (1665), apoi secretar de stat al Casei regale (1668). Muncitor neobosit, își extinde treptat activitatea asupra tuturor domeniilor administra-

lalte spirite superioare și oameni înțelepți din toate timpurile. Bacon considera istoria *artelor mecanice* ca cea mai importantă ramură a adevăratei filozofii ; se ferea deci să disprețuiască practicarea ei. Colbert socotea îndemânarea popoarelor și organizarea manufacturilor ca cele mai sigure bogății ale unui regat. Acei ce au astăzi idei sănătoase despre valoarea lucrurilor socotesc că bărbatul care a împinzit Franța cu gravori, cu pictori, cu sculptori și artiști de toate felurile, care a luat prin viclesug de la englezi mașina de împletit ciorapi, de la genovezi catifeaua, de la venețieni oglinzile, n-a făcut mai puțin pentru statul său decât generalii care i-au răpus pe dușmani și au cucerit cetăți. În ochii filozofului, meritul de a fi făcut să apară un Le Brun¹, un Le Sueur² sau un Audran³, de a fi pictat și gravat bătăliile lui Alexandru

ției publice. Favorizează industria și comerțul prin măsuri protecționiste și încurajează venirea artizanilor străini în Franța ; a înmulțit manufacturile de stat, a reorganizat finanțele, justiția, marina, a creat regimul inscripției maritime și Casa invalizilor, a dat impuls Companiei Indiilor orientale, a încurajat artele și literale. Membru al Academiei Franceze, a constituit în 1663 un „consiliu” care va deveni Academia inscripțiilor ; a fondat în 1666 Academia de Științe, a creat Observatorul în 1667 ; l-a patronat pe Le Brun ; începînd cu anul 1671, încercă zadarnic să lupte contra cheltuielilor regale, și influența lui scăzu în profitul lui Lauvois.

¹ *Charles Le Brun* (Paris 1719-1690), elevul tatălui său, Nicolas Le Brun (sculptor) și al lui François Périer. A studiat la Roma monumentele antice, fiind socotit printre primii „romanizați”. A avut o contribuție determinantă la instituirea Academiei regale de pictură și sculptură (1648). A îndeplinit oficiul de prim pictor al Coroanei. Ludovic al XIV-lea i-a încredințat conducerea Manufacturei regale de mobilă a Coroanei, instalată la Gobelins. Bogat reprezentat în muzeele din Franța și Europa.

² *Le Sueur, Eustache* (Paris, 1617-1655), pictor francez elevul lui Simon Vouet. Unul dintre primii membri ai Academiei Franceze de Pictură.

³ *Audran*, familie de artiști francezi. Claude Audran (Lyon, 1639 — Paris, 1684) membru al Academiei în 1675 : a lucrat în echipa lui Le Brun care a decorat Versailles-ul. *Gérard Audran*

și de a fi executat în tapiserii victoriile generalilor noștri, e mult mai mare decât acela de a le fi cîștigat. Puneți într-un taler al balanței avantajele reale ale celor mai sublime științe și ale celor mai prețuite arte și în celălalt pe acelea ale *artelor mecanice* și veți vedea că nici unele, nici altele n-au fost prețuite în raport cu aceste avantaje și că au fost lăudați mai mult cei care s-au străduit a ne face să credem că sîntem mai fericiți, decât aceia care ne-au făcut într-adevăr. Cîtă ciudățenie și-n raționamentele noastre ! Pretindem ca oamenii să aibă o activitate folositoare și-i disprețuim tocmai pe cei care ne sînt folositori.

Despre superioritatea unei manufacturi asupra alteia. Ceea ce va face ca o manufactură să fie superioară alteia va fi mai cu seamă calitatea materialelor folosite, unită cu rapiditatea muncii și cu perfecțiunea lucrării. Cît privește calitatea materialelor, aceasta este o problemă de control. Rapiditatea muncii și perfecțiunea lucrului depind în întregime de numărul cît mai mare al lucrătorilor specializați. Cînd o manufactură numără multe brațe, fiecare operațiune poate ocupa cîte un om anume. Un lucrător nu face și nu va face toată viața sa decât unul și același lucru, de unde rezultă că fiecare operație este bine și prompt executată ; pe de altă parte, lucrul cel mai bine făcut este și cel pe care îl capeți mai ieftin. Dealtfel, gustul și maniera de lucru se perfecționează neapărat cînd există un mare număr de lucrători, fiindcă nu se poate să nu întîlnești cîțiva capabili de a gîndi, de a combina și de a găsi în sfîrșit singurul mijloc care să-i poată ridica deasupra semenilor lor : mijlocul de a economisi materiile prime, de a folosi intens timpul sau de a mări capacitatea de producție, fie printr-o mașină nouă,

(Lyon, 1640 — Paris, 1703), gravor, fratele lui Claude ; academician în 1674, a condus atelierul de gravură al Manufacturii Regale de Mobile a Coroanei. A fost atras de Le Brun apoi de Mignard. Cel mai celebru din familie.

fie printr-o manevră mai la îndemână. Dacă manufacturile străine nu sînt superioare manufacturilor noastre din Lyon, aceasta nu înseamnă că în altă parte nu se ştie cum se lucrează aci ; peste tot există aceleaşi războaie, aceleaşi măsurători şi aproape aceleaşi metode, dar numai la Lyon există grupaţi 30.000 de lucrători care se ocupă cu toţii de prelucrarea aceleiaşi materii prime.¹

[...]

*Speculaţia şi practica artei*². Este evident, prin ceea ce s-a spus mai înainte, că orice artă îşi are speculaţia şi practica sa ; speculaţia, care nu este altceva decît cunoaşterea inoperativă³ a regulilor *artei* ; practica sa, care nu e decît folosirea obişnuită şi spontană a aceloraşi reguli. E greu, pentru a nu spune imposibil, să împingi pînă la capăt practica fără speculaţie şi invers, să stăpîneşti temeinic speculaţia fără practică. Există în orice artă un mare număr de cunoştinţe relative la materie, instrumente şi manoperă, de care luăm act numai prin practică. Practicii îi revine rolul de a depista şi de a prezenta fenomenele, iar speculaţiei obligaţia de a explica şi înlătura dificultăţile : de unde rezultă că numai artistul care ştie să raţioneze poate vorbi cu adevărat de *arta* sa.

Scopul artelor în general. Omul nu este decît instrumentul sau interpretul naturii : nu înţelege şi nu realizează decît în măsura în care cunoaşte experimental sau raţional fiinţele înconjurătoare. Oricît de robustă, neobosită şi suplă i-ar fi mîna, ea nu poate face faţă decît unui număr restrîns de acţiuni ; ea nu desăvîrşeşte lucruri

¹ Aici se încheie textul selectat din articolul *Artă* de editorul francez Albert Soboul. În continuare, selecţia din acest articol ne aparţine.

² Articolul este inspirat din *Teoria generală a artelor frumoase* (1774), a esteticianului elveţian J.G. Sulzer (1720-1779), de la Academia Regală de Ştiinţe din Berlin.

³ Adjectivul *operativ*, în vocabularul scolastic, însemna : care e în curs de acţiune. Diderot pare să fi creat termenul *inoperativ*, cu sensul de : ceea ce constă numai în acte teoretice.

de seamă decît cu ajutorul instrumentelor și al regulilor ; același lucru îl putem spune și despre înțelegere. Instrumentele și regulile sînt ca niște mușchi adăugați brațelor și ca niște resorturi accesorii spiritului. Scopul oricărei arte, în general, sau al oricărui sistem de instrumente și de reguli care au aceeași finalitate este de a modela anumite forme determinate, pe o bază oferită de natură ; și această bază este fie materia, fie spiritul, fie vreo însușire a sufletului, fie vreun produs al naturii. În cazul *artelor mecanice*, de care mă voi ocupa mai mult aici, deși autorii au vorbit mai puțin de ele, *puterea omului se reduce la a apropia sau îndepărta elementele naturale. Omul poate totul sau nu poate nimic, în măsura în care această apropiere sau această îndepărtare este sau nu posibilă* (vezi *Nov. Org.*)¹

După ce, asociindu-mi un filozof, am arătat că nicicînd nu voi înceta să susțin — deoarece întotdeauna am citit-o — că istoria naturii este incompletă fără istoria *artelor* și, după ce le-am recomandat naturaliștilor să-și desăvîrșească cercetarea asupra regnurilor vegetale și animale etc., prin experiențele *artelor mecanice*, a căror cunoaștere este cu mult mai prețioasă pentru adevărata filozofie, aș îndrăzni să adaug, după exemplul său : *Ergo rem quam ago, non opinionem, sed opus esse ; eamque non sectae alicujus, aut placiti, sed utilitatis esse et amplitudinis immensae fundamenta.* (Trad. literară : „Deci lucrarea pe care o realizez nu constă în opinii, ci în experiențe ; ea nu depinde de vreo școală filozofică sau de preferințele mele, ci de utilitate ; acestea sînt temeiuri de o imensă amploare“.) Nu e vorba aici de un sistem ; nu sînt acestea închipuirile unui om ; sînt lucruri hotărîte de experiență și de rațiune și bazele unui edificiu imens ; iar oricine va gîndi altfel va restrînge sfera cunoștințelor noastre și va descuraja spiritele. Datorăm întîmplării un mare număr

¹ *Noul Organon*, al lui Fr. Bacon.

de cunoștințe ; ea ne-a scos în cale chiar unele foarte importante, pe care nu le căutam ; ne putem oare închipui că nu vom descoperi nimic dacă am adăuga capriciului întâmplării eforturile noastre și dacă, în cercetările noastre, am pune ordine și metodă ? Dacă stăpânim astăzi taine pe care nu le bănuiam înainte și dacă ne îngăduim a formula ipoteze bazându-ne pe trecut, de ce oare viitorul nu ne-ar putea rezerva surprize la care astăzi nici nu ne gândim ? Dacă li s-ar fi spus, acum câteva secole, acelor oameni, care măsoară posibilitățile lucrurilor după puterea geniului lor și care nu-și imaginează nimic dincolo de ceea ce cunosc ei, că există o pulbere, care sfarmă stîncile, care proiectează cele mai groase ziduri la distanțe uimitoare, care, acumulată în proporție de câteva livre în cele mai adînci măruntaie ale pămîntului, îl fac să se cutremure, croindu-și drum prin masele enorme ce-o acoperă și putînd căsca o prăpastie care să înghită un oraș întreg, acei oameni s-ar fi grăbit să compare aceste consecințe cu acțiunea roților, a scripetilor, a pîrghiilor, a contragreutăților și a altor mașini cunoscute și să decreteze că o astfel de pulbere este de domeniul fanteziei și că numai trăsnetul sau cauza care produce cutremurele de pămînt, și al căror mecanism nu poate fi reprodus, sînt în stare de asemenea înspăimîntătoare miracole. Așa vorbea marele filozof veacului său și tuturor veacurilor viitoare. Cîte raționamente greșite n-ar fi prilejuit (am adăuga noi după exemplul aceluiași filozof) proiectul mașinii care ridică apa cu ajutorul focului, așa cum a fost executată pentru prima dată la Londra ¹, mai cu seamă dacă autorul mașinii ar fi avut modestia să se dea drept un om puțin priceput într-ale mecanicii ? Dacă n-ar exista în lume

¹ Englezul Savery a construit, în 1698, primul motor cu aburi, după planurile concepute în 1690 de Denis Papin ; englezii Savery, Newcomen și Cowley au realizat, în 1705, mașinile de pompat apa din mine.

decît asemenea aprecieri sceptice asupra invențiilor, nu s-ar mai realiza nici lucruri mărunte și nici de importanță mai mare. Să știe deci cei care se grăbesc să-și dea părerea asupra lucrurilor care nu implică nici o contradicție, care uneori nu sînt decît ușoare adăugiri la mașini cunoscute și care nu cer decît cel mult un lucrător priceput, să știe deci, spun, acei care sînt atît de mărginiți ca să-și închipuie că aceste lucruri sînt imposibile, că ei înșiși nu sînt destul de învățați ca să facă pronosticuri acceptabile. Cancelarul Bacon le-ar spune : *Qui sumpta*, sau aceea ce este mai de neiertat, *qui neglecta ex his quae praesto sunt conjectura, ea aut impossibilia, aut minus verisimilia, putet : eum scire debere se non satis doctum, ne ad optandum quidem commode et opposite esse.*¹

[...]

Despre geometria artelor. Veți fi, fără îndoială, de acord cu mine că sînt puțini artiștii care să nu aibă nevoie de cunoștințe matematice ; dar un paradox, al cărui adevăr nu apare la prima vedere, dovedește că, de cele mai multe ori, aceste date le-ar fi dăunătoare dacă principiile nu le-ar fi corectate, în momentul aplicării lor, cu o mulțime de cunoștințe din domeniul fizicii (cunoașterea locurilor unde se găsesc, a pozițiilor, a figurilor neregulate, a materiilor, a calităților lor, a elasticității, a rigidității, a frecărilor, a consistenței, a duratei, a efectelor aerului, apei, frigului, căldurii, a uscăciunii etc.) ; este evident că elementele geometriei Academiei sînt mai simple decît acelea ale geometriei meșteșugărești. Nu există în natură o pirghie ca aceea imaginată de Varignon² ; nu există

¹ Rîndurile lui Diderot care preced citatul sînt traducerea acestuia care nu adaugă decît atît : „acel care n-a încercat să elaboreze o ipoteză este și mai vinovat decît acel care s-a străduit s-o facă”.

² *Pierre Varignon* (1654-1722), matematician, unul din creatorii mecanicii teoretice.

în natură nici o pîrghie cu toate elementele calculabile. Printre aceste elemente ale ei există unele, și încă multe, esențiale în momentul transpunerii în viață, care nici măcar nu pot fi supuse, în această fază, calculului, dus pînă la cele mai greu de sesizat diferențe între cantități, care pot fi apreciabile ; de unde reiese că cel ce nu posedă decît geometria intelectuală este de obicei un om destul de neîndemînat ; și că un artist care nu posedă decît geometria experimentală este un meșteșugar foarte mărginit. Dar reiese, cred, din experiență, că un artist se lipsește mai ușor de geometria intelectuală decît orice alt om de o anume geometrie experimentală. Toată problema frecărilor a rămas, în ciuda calculelor, o chestiune de matematică experimentală și aplicată. Dar cît de departe poate ajunge această cunoaștere singură ? Cîte mașini proaste nu ne sînt zilnic propuse de către oameni care și-au închipuit că pîrghiile, roțile, scripetii, cablurile funcționează într-o mașină ca pe hîrtie ; și care, nelucrînd niciodată efectiv, niciodată n-au știut ce deosebire este între efectele produse într-o mașină reală și cele din desenul său ?...

Despre limbajul artelor. Problemele artistice sînt foarte greu de rezolvat cu claritate din cauza lipsei unor definiții exacte și a numărului mare, nu a diversității de mișcări din timpul execuției. Nu există soluție pentru *artele* ce nu pot fi expuse cu claritate. Pentru cel de-al doilea inconvenient, nu există decît un singur remediu și anume familiarizarea cu obiectele : ele merită această osteneală, fie că le privim din punctul de vedere al avantajelor pe care ni le oferă, fie pentru că fac cîste spiritului omenesc. În ce sistem de fizică sau metafizică se poate remarca mai multă inteligență, mai multă agerime, mai multă consecvență decît în mașinile care transformă aurul în fire, care fac ciorapi, sau în meseriile de cea-prazari, de lucrători în gaze, de țesători de voaluri fine,

de postăvari sau mătăsari ? Nu există demonstrație matematică mai complicată decît mecanismul anumitor pendule sau decît feluritele operațiuni prin care trebuie să treacă tulpina cînepei, sau gogoașa viermelui de mătase înainte de a se scoate din ele un fir care să se poată lucra. Ce înfăptuire e mai frumoasă, mai delicată și mai deosebită decît aceea a unui desen pe corzile verticale ale unui război de țesut ¹, sau aceea a corzilor unui război de țesut firele urzei ? Se poate oare închipui ceva mai subtil decît a urzi catifele ² în fire policrome ? Dacă mi-aș fi impus să trec prin toate meșteșugurile minunate din manufacturi, n-aș reuși niciodată să deprind pe vreunul dintre acelea care-i uimesc pe cei neinformați sau cu vederi înguste.

Mă voi opri împreună cu filozoful englez la trei invenții despre care cei vechi n-au avut știință și ai căror inventatori, spre rușinea istoriei și a poeziei moderne, sînt aproape necunoscuți : vreau să vorbesc despre *arta* de a imprima, despre descoperirea prafului de pușcă și despre însușirile acului magnetic. Ce revoluție au prilejuit aceste descoperiri în republica artelor, în *arta* militară și în marină ! Acul magnetic ne-a călăuzit navele pînă în ținuturile cele mai nebănuite ; caracterele tipografice au făcut cu puțință circulația cunoștințelor între învățații de pretutîndeni și din toate timpurile viitoare ; iar praful de pușcă a determinat apariția acelor opere arhitectonice, care străjuiesc atît hotarele noastre, cît și pe acele ale dușmanilor noștri : aceste arte au schimbat aproape fața pămîntului.

¹ *Le sample* este ansamblul coardelor verticale din războiul de țesut ; aici e vorba de un război de țesut care reproduce un desen în țesătură.

² Acum se spune mai degrabă : *chinage*. Pentru a-și scrie articolele asupra meseriilor, Diderot a făcut cercetări directe în acest domeniu.

Să recunoaştem, în sfîrşit, meritul cuvenit artiştilor. *Artele liberale* s-au cîntat destul pe ele însele, şi-ar putea folosi acum verbul pentru a celebra *artele mecanice*. *Artelor liberale* le revine sarcina de a scoate *artele mecanice* din situaţia umilitoare în care le-a ţinut atîta timp pre-judecata ; regii au datoria de a le feri de mizeria în care încă mai lîncezesc. Meşteşugarii s-au crezut vrednici de dispreţ, pentru că au fost dispreţuiţi ; să-i învăţăm să se preţuiască mai mult ; este singurul mijloc de a obţine de la ei lucrări desăvîrşite. Aşteptăm un academician care să coboare în ateliere, să surprindă viaţa autentică a *artelor* şi să ne-o înfăţişeze într-o lucrare care să-i determine pe artişti să citească, pe filozofi să gîndească util şi pe cei mari să-şi consume în mod practic autoritatea şi generozitatea recompenselor.

Un sfat pe care ne îngăduim să-l dăm savanţilor este acela de a pune ei înşişi în practică ceea ce ne învaţă pe noi, de a nu judeca lucrurile cu prea multă grabă, de a nu proscrie o invenţie ca inutilă, pentru că nu ar prezenta de la început toate avantajele ce se pretind. Oare, dacă s-ar reîntoarce printre noi Montaigne, acest om altfel atît de înţelept, n-ar roşi de faptul că a nesocotit importanţa armelor de foc — reducînd-o numai la efectul auditiv, care nu mai uimeşte pe nimeni azi — pînă într-atît încît a sperat că ne vom lipsi de ele ? Oare n-ar fi dat dovadă de mai multă înţelepciune dacă i-ar fi încurajat pe arche-buzierii timpului său să înlocuiască vîrtelniţa cu o maşină, care să producă efectele prafului de puşcă, şi n-ar fi dat dovadă de mai multă perspicacitate dacă ar fi prezis că această maşină se va inventa într-o zi ? Puneţi-l pe Bacon în locul lui Montaigne, şi-l veţi vedea privind ca un filozof adevărata valoare a prafului de puşcă şi profetizînd — dacă mi-e îngăduit s-o spun — grenadele, minele, tunurile, bombele şi toată aparatura pirotehniei militare. Dar Montaigne nu este singurul filozof care să fi făcut o

apreciere pripită asupra viitorului mașinilor. Descartes, acest geniu extraordinar, născut pentru a contraria și orienta, ca și alții, care prețuiau tot atît cît și autorul *Eseurilor*, n-a spus oare că oglinda lui Arhimede¹ e o născocire ? Și totuși, această oglindă este expusă în vîzul tuturor savanților în Jardin du Roi ; iar rezultatele obținute acum de dl. de Buffon², care a redescoperit-o, nu ne mai îngăduie să ne îndoim de efectele produse la asediul Siracuzei de oglinda minuită de Arhimede. Astfel de exemple impunătoare sînt de ajuns pentru a ne face prevăzători.

Îi îndemnăm pe artiști ca, la rîndul lor, să ceară sfatul savanților și să nu lase să piară odată cu ei descoperirile ce le vor face. Să știe că a ține ascuns un secret folositor este tot una cu un furt față de societate ; și că, în aceste ocazii, a pune interesul unuia singur înaintea interesului tuturor este tot atît de josnic ca în atîtea alte situații în care n-ar șovăi ei înșiși să se pronunțe. Dacă devin comunicativi, vor fi scutiți de multe prejudecăți și mai cu seamă de aceea, pe care o au aproape toți, că arta lor a atins ultimul grad de perfecțiune. Prea puțină lor cunoaștere îi face adesea să atribuie naturii lucrurilor un defect care nu este decît în ei înșiși. Piedicile li se par de neînvins atunci cînd nu cunosc mijloacele de a le birui. Să facă experiențe ; în aceste experiențe, fiecare să contribuie cu ceva : artistul să participe cu mîna de lucru, academicianul cu cunoștințele și sfaturile, iar omul avut cu

¹ *Arhimede*, vestit savant grec din Siracusa, în Sicilia, sec. III î.e.n. ; a luat parte la apărarea cetății prin vestita sa invenție ; cu ajutorul unor mari oglinzi concave a reușit să incendieze pînzele și parmele corăbiilor romane care acostau lîngă meterezele portului.

² *Georges Louis Leclerc, conte de Buffon* (1707-1788), naturalist și scriitor francez ; a scris *Istoria naturală*, apoi *Epoci ale naturii* ; a intuit evoluția speciilor și transformarea universului.

susținerea meșteșugurilor, eforturilor și prețuirea timpului muncit ; și foarte curînd, *artele* și manufacturile noastre ar cîștiga asupra celor străine toată superioritatea pe care le-o dorim.

ATOMISM

(nesemnat)

Cu o vădită simpatie este expusă doctrina materialiştilor antichităţii : Leucip, Democrit, Epicur, Lucreţiu. Ei au dat gîndirii lor, în opoziţie cu Platon şi stoicii, un sens uman şi practic. Epicur, mai ales, contemporan al unor evenimente tragice — cetăţile greceşti învinse şi supuse, sărăcia din ce în ce mai mare — exprimă dorinţa de securitate a tuturor necăjiţilor şi vrea să le dea oamenilor o filozofie care să-i ajute ; şi, mai înainte de toate, să-i elibereze de chinurile şi temerile pe care le inspira religia. Or, tocmai pentru aceasta este eficace cunoaşterea, deoarece ea arată că universul se explică prin el însuşi, fără să fie nici o nevoie de zei. Atomiştii au fost nişte precursori. Prin materialismul lor, ei s-au ridicat pînă la perspective îndrăzneţe, care depăşesc ştiinţa timpului lor : ei au afirmat ideea pluralităţii lumilor, a înfinităţii universului, iar Lucreţiu, ideea transformării tuturor lucrurilor, inclusiv a fiinţelor vii.

Conform uneia dintre tacticile Enciclopediei, autorul articolului — după ce a rezumat foarte bine principiile esenţiale ale atomismului — declară că este de prisos să le combată. Cît despre pretinsa compatibilitate a doctrinei atomilor cu aceea a substanţelor imateriale, ea nu e decît afirmată, sagacitatea citito-

rului urmînd să decidă dacă, plecînd de la aceleași principii, aceleași maxime, se poate într-adevăr ajunge la admiterea unor opinii radical diferite.

Vezi articolul Corpuscular.

Atomism, fizică corpusculară foarte veche. Strabon,¹ vorbind despre erudiția fenicienilor, spune :

„Dacă trebuie să-l credem pe Posidonios,² dogma atomilor este veche și vine de la un sidonian, numit *Moschus*, care a trăit înaintea războiului Troiei. Pitagora³ pare să fi aflat această doctrină în Orient și *Ecfantos*⁴, vestit pitagorician, a dovedit că unitățile din care Pitagora spune că se compune totul nu erau altceva decît atomi ; ceea ce confirmă și Aristotel în diverse locuri. Empedocle⁵, pitagorician, spunea și el că natura tuturor corpurilor nu provenea decît din amestecul și separarea particulelor ;

¹ *Strabon* (născut la Amasya-Capadocia, c. 58 î.e.n.), geograf grec, autor al unei renumite *Geografii* și al unor *Memorii istorice*. *Geografia* sa are un marcat caracter istoric, autorul străduindu-se să pună în evidență relațiile omului, popoarelor și imperiilor cu mediul fizic.

² *Posidonios* (c. 135 — c. 50 î.e.n.), istoric și filozof stoic grec, născut la Apameea (Siria). Cicero și Pompei au mers la Rhodos să asiste la cursurile lui.

³ *Pitagora* (sec. VI î.e.n.), filozof și matematician grec, născut la Samos. Creatorul unei școli, a pitagoricienilor, cunoscută prin înalta ei morală și viața austeră a discipolilor. I se atribuie multe descoperiri în matematică, geometrie și astronomie ; în parte, aceste descoperiri aparțin discipolilor săi. Este autorul tablei înmulțirii, al sistemului zecimal, al teoremei patratului ipotenuzei.

⁴ *Ecfantos din Siracuza* (sec. V, î.e.n.), filozof pitagorician, elevul lui Hicetas din Siracuza. Socotea în rîndul principiilor originare nu numerele, ca Pitagora, ci atomii. A afirmat, ca și maestrul său, mișcarea de rotație a pămîntului în jurul axei sale.

⁵ *Empedocle* (c. 490 î.e.n.), filozof din Agrigent, medic, profet și magician în același timp. A conceput o cosmogonie, fondată pe cele patru elemente, ale căror raporturi sînt reglate de iubire (*Eros*) și ură (*Polemos*). A murit aruncîndu-se în Etna.

și cu toate că admitea cele patru elemente, el pretindea că aceste elemente erau ele însele compuse din atomi sau din corpusculi. Deci, pe drept cuvânt îl laudă Lucrețiu atât de mult pe Empedocle, de vreme ce fizica sa este — din mai multe puncte de vedere — aceeași cu a lui Epicur¹. Cît despre Anaxagora², deși a fost și el atomist, avea o părere particulară, în sensul că fiecare lucru e compus din atomii speciei sale : oasele din atomi de oase, corpurile roșii din atomi roșii etc.

Doctrina atomilor n-a fost propriu-zis formulată într-un sistem decît de Leucip³ și Democrit⁴ ; înainte de acești doi filozofi, ea era socotită doar ca o parte din sistemul filozofic care servea la explicarea fenomenelor corpurilor. Ei au mers mai departe și au făcut din această dogmă baza unui întreg sistem de filozofie. Acesta a fost motivul pentru care Diogene Laertius⁵ și cîțiva alți autori i-au considerat creatorii doctrinei. De obicei, numele acestor doi filozofi sînt pomenite împreună.

Cel mai bun mijloc de a-ți face o idee completă despre *atomism* este de a citi faimosul poem al lui Lucrețiu.

¹ *Epicur* (341-270 î.e.n.), filozof grec născut în Samos sau Atena. A trăit la Atena unde a propovăduit o morală care-i poartă numele : „plăcerea este suveranul bine” ; plăcerea epicuriană nu constă însă în satisfacțiile grosolane ale simțurilor, ci în cultura spiritului și practica virtuții. Lucrețiu, în *De natura rerum* (*Poemul naturii*) expune fondul epicurismului.

² *Anaxagora* (c. 500-428 î.e.n.), filozof din școala ioniană. A introdus în filozofie ideea unui principiu ordonator, inteligența (*nous*). Lecțiile lui au fost urmate de Socrate și Pericle.

³ *Leucip* (c. 460-370 î.e.n.), elevul lui Zenon din Eleea, contemporan cu Anaxagora și Empedocle. Se pare că a fost dascălul lui Democrit și, prin el, al lui Epicur și Lucrețiu. Este socotit fondatorul atomismului.

⁴ *Democrit* (c. 460-370), filozof grec născut la Abdera. Ființa, după el, este compusă dintr-o infinitate de atomi. Democrit predica fericirea prin moderarea dorințelor.

⁵ *Diogene Laertius*, sau din Laerte (Cilicia, sec. III, e.n.), autorul unei vestite scrieri despre *Viețile și doctrinele filozofilor*.

Iată în puține cuvinte fondul acestui sistem, așa cum îl găsim expus la acest poet latin și în anumite pasaje din Cicero, unde e vorba despre el :

Lumea este nouă și totul e plin de mărturiile acestei noutăți ; dar materia din care e alcătuită este veșnică. Totdeauna a existat o imensă cantitate, cu adevărat infinită, de atomi sau corpusculi duri, răsuciți, pătrați, lunguieți și de toate formele ; toți indivizibili, toți în mișcare, într-un efort de a înainta, coborînd toți și traversînd vidul : dacă și-ar fi continuat mereu drumul în acest fel n-ar fi existat niciodată combinații și lumea însăși n-ar fi existat ; dar, unii abătîndu-se puțin din drumul lor, această ușoară deviere a strîns și cooptat mai mulți laolaltă : și așa s-au alcătuit diverse mase ; un cer, un soare, un pămînt, un om, o inteligență și un soi de libertate. Nimic nu s-a făcut cu un scop : trebuie să ne ferim a crede că picioarele omului au fost create cu intenția anume de a purta corpul dintr-un loc într-altul ; că degetele au fost înzestrate cu articulații pentru a apuca mai ușor ceea ce ne-ar fi necesar ; că dinții ar fi fost puși în gură pentru a dumica alimentele ; și că ochii ar fi fost prinși cu dibăcie pe niște mușchi supli și mobili pentru a se putea roti cu iuțeală și pentru a vedea în toate părțile într-o clipă. Nu, nu o inteligență a rostuit aceste părți ale trupului spre folosința noastră : ne folosim de ceea ce găsim că ne poate fi de ajutor.

Totul s-a alcătuit la întîmplare, totul devine și speciile se perpetuează, mereu aceleași, din întîmplare : totul se va dizolva într-o zi din întîmplare : la atît se reduce întreg sistemul. Ar fi de prisos să încercăm a respinge această mulțime de absurdități : sau, dac-ar fi neapărat necesar să le combatem, am putea consulta lucrarea *Anti-Lucrețiu*¹ a cardinalului de Polignac.

¹ *Anti-Lucrețiu*, poem latin în care se încearcă respingerea materialismului — lucrare a cardinalului Melchior de Polignac (1661-1742), diplomat și scriitor.

Vechiul *atomism* era un ateism pur ; dar am greși dacă i-am arunca filozofiei corpusculare, în ansamblu, această acuzație. Exemplul lui Democrit, al lui Leucip și al lui Epicur, toți trei la fel de mari atei cît și atomiști, i-a făcut pe mulți să creadă că, de vreme ce se admiteau corpusculii, se respingea doctrina existenței unor ființe *imateriale*, cum sînt divinitatea și sufletele omenești. Cu toate acestea, nu numai că pneumatologia ¹ nu este incompatibilă cu doctrina atomilor, dar ele au chiar multe puncte comune : astfel aceleași principii de filozofie care i-au condus pe cei din antichitate la teoria atomilor i-au făcut să creadă și că există lucruri imateriale ; și aceleași maxime, care-i convinseseră că formele corporale nu sînt entități distincte de substanța corpurilor, i-au convins și că sufletele nu se nasc odată cu trupul și nici nu dispar la moartea acestuia.

AUTORITATE ÎN DISCURSURI ȘI ÎN SCRIERI

(nesemnat)

Cea dintîi regulă a metodei enunțate de Descartes este aceea de a nu accepta nici un lucru ca adevărat înainte de a ști cu certitudine că este așa. Este surpată astfel una dintre bazele esențiale ale Scolasticii, întemeiată pe principiul autorității. Autorul articolului respinge aici principiul autorității în domeniul științei, pentru a nu-i recunoaște o valoare decît în domeniul religiei și al istoriei.

A se referi la articolul Critică în științe.

¹ *Pneumatologie* : ceea ce tratează despre spirit. (A.S).

Autoritate în discursuri și în scrieri. Înțeleg prin *autoritate* în discurs dreptul pe care-l are cineva de a fi crezut în ceea ce spune : deci cu cât ai mai mult dreptul de a fi crezut pe cuvânt, cu atât ai mai multă *autoritate*. Acest drept se întemeiază pe gradul de știință și de bună-credință acordat persoanei care-ți vorbește. Știința te împiedică să te înșeli pe tine și evită eroarea care ar putea lua naștere din neștiință. Buna-credință te împiedică să înșeli pe alții și înăbușe minciuna pe care ar încerca s-o acrediteze perfidia. Știința deci și sinceritatea constituie adevărata măsură a *autorității* în discurs. Aceste două calități sînt cu deosebire necesare. Cel mai învățat și cel mai luminat dintre oameni nu mai merită să fie crezut de îndată ce se dovedește viclean ; și nici cel mai pios sau mai sfînt, de îndată ce vorbește despre ceea ce nu cunoaște ; sfîntul Augustin avea deci dreptate să spună că nu numărul, ci meritul autorilor trebuie să încline balanța în favoarea lor. Dealtfel, nu trebuie să judeci meritul după reputație, mai cu seamă cînd e vorba de perscane care fac parte dintr-o organizație constituită, sau sînt influențate de o cabală. Adevărata piatră de încercare — atunci cînd ai capacitatea și posibilitatea să te servești de ea — constă într-o comparare judicioasă a discursului cu materia care îi alcătuiește subiectul, considerată în ea însăși ; nu numele autorului trebuie să fie un motiv de prețuire a lucrării, ci lucrarea trebuie să te determine să recunoști meritele autorului.

Autoritatea nu-și are locul și nu este operantă, după părerea mea, decît în fapte, în materie religioasă și în istorie. Oriunde în altă parte, ea este inutilă și deplasată. Ce importanță are că alții au gîndit la fel sau altfel decît noi, din moment ce noi gîndim bine, potrivit regulilor bunului-simț și potrivit adevărului ? N-are importanță dacă părerea dumitale este aceeași cu a lui Aristotel ; e suficient ca ea să fie conformă cu legile silogismului. La ce folosesc citatele repetate, cînd e vorba de lucruri care

depind numai de mărturia rațiunii și a simțurilor ? De ce ar mai fi necesar să mă asigur că e ziua, cînd am ochii deschiși și soarele strălucește ? Numele răsunătoare sînt bune numai pentru a ului poporul, a înșela spiritele mediocre și a oferi material de trîncănit semidoctilor. Poporul, care admiră tot ce nu pricepe, crede întotdeauna că cel ce vorbește mai mult și mai puțin firesc este și cel mai priceput. Cei cărora le lipsește lărgimea de spirit pentru a gîndi ei înșiși se mulțumesc cu gîndurile altora și fac socoteala partizanilor. Semidoctii, care nu sînt în stare să tacă și care socotesc tăcerea și modestia drept simptome ale neștiinței sau ale prostiei, devin inepuizabile depozite de citate.

Nu pretind totuși că autoritatea ar fi cu totul nefolositoare în știință. Vreau numai să fac să se înțeleagă că ea trebuie să ne sprijine, nu să ne conducă ; și că, altfel, ar uzurpa drepturile rațiunii ; aceasta din urmă este o făclie aprinsă de natură și menită să ne lumineze ; cealaltă nu e decît, cel mult, un toiag făcut de mîna omului și bun numai pentru a ne susține, în caz de slăbiciune, pe calea pe care ne-o arată rațiunea.

Acei care, în studiile lor, se conduc numai de *autoritate* seamănă destul de bine cu niște orbi care merg călăuziți de alții. Dacă le e călăuza rea, îi duce pe căi rătăcite, unde îi lasă obosiți și istoviți înainte de a fi făcut un singur pas pe adevăratul drum al cunoașterii. Dacă este iscusită, îi ajută într-adevăr să parcurgă un drum bun în timp puțin ; dar ei n-au avut plăcerea să bage de seamă nici ținta spre care se îndreptau, nici acele lucruri care împodobeau drumul și îi dădeau farmec.

Aceste spirite, care nu se întemeiază pe reflecțiile proprii și care se conduc neîncetat după ideile altora, seamănă unor copii, ale căror picioare nu prind niciodată vlagă, sau cu niște bolnavi care nu ies deloc din starea de convalescență și nu vor face niciodată un pas fără ajutorul unui braț străin.

BÎLCI

(Turgot ¹)

Turgot expune aici o idee scumpă fiziocraților, și anume aceea a libertății totale a comerțului, sintetizată în celebra formulă: „Laisser faire, laisser passer” (Să se permită producția, să se permită circulația). În spiritul promotorilor sistemului, libera concurență trebuie să fie profitabilă pentru proprietarii funciari, coborînd cît mai echitabil prețul produselor pe care le furnizează industria. Sub acțiunea fiziocraților, controlul comerțului cu produse agricole a mai slăbit întrucîtva: încă din 1758, a beneficiat de o deplină libertate de circulație lîna; în 1763, vitele și, prin Declarația din 25 mai 1763, totalitatea mărfurilor agricole de larg consum: „... pentru a-i încuraja pe cultivatori, mărind prețul grîului în așa fel încît aceștia să-și scoată cheltuielile”, s-a îngăduit tuturor supușilor „să-și transporte liber dintr-o provincie într-alta toate soiurile de grîne și mărfuri de larg consum, fără a fi obligați să facă vreo declarație sau să-și ia vreun permis de transport” și s-a interzis „expres tuturor slujbașilor regelui și celor ai nobililor să ceară vreo formalitate, sub orice pretext”.

Asupra teoriilor economice ale lui Turgot, a se vedea :

¹ Anne Robert Jacques Turgot (1727-1781), om de stat francez, economist, influențat de fiziocrați. A scris: *Lettres sur la tolérance* (Scrisori asupra toleranței, 1754) și *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* (Cugetări despre formarea și împărțirea bogățiilor, 1766). În aceste lucrări, ca și în activitatea sa practică cu caracter revoluționar, se dovedește un individualist convins, partizan al libertății comerțului intern și extern, precum și al producției. Ca un enciclopedist luminat, Turgot se ridică împotriva autorității tutelare a statului și a despotismului. A colaborat la *Encyclopedie* cu articole economice.

*Bîlci*¹, în limba latină *forum*, piață publică, a fost la origine sinonim cu acela de *tîrg* și, din anumite puncte de vedere, mai este încă : și unul și celălalt înseamnă o *reunire între negustori și cumpărători*, în locuri și la date dinainte fixate ; dar cuvîntul *bîlci* pare să exprime ideea unei întreceri mai numeroase, mai solemne și deci mai rare. Această deosebire, care la prima vedere surprinde, pare să fie cea care determină de obicei folosirea celor două cuvinte² ; ea provine însă dintr-o altă deosebire mai tainică și, ca să spunem așa, mai radicală între aceste două noțiuni. O vom dezvolta.

Este vădit lucru că negustorii și cumpărătorii nu se pot întîlni la o anumită dată și în anumite locuri dacă nu-i atrage ceva anume, dacă nu au un interes, care să compenseze sau chiar să depășească cheltuielile călătoriei și transportului mărfurilor ; fără această atracție, fiecare ar sta acasă : cu cît ea va fi mai considerabilă, cu atît bunurile de consum vor suporta transporturi mai lungi, cu cît adunarea de negustori și cumpărători va fi mai bogată și mai solemnă, cu atît districtul al cărui centru îl constituie această întrecere va putea fi mai întins. Desfășurarea firească a comerțului este de ajuns pentru a naște întreceri și a le spori pînă la un anume punct. Concurența dintre vînzători limitează prețul mărfurilor, iar prețul mărfurilor limitează, la rîndul lui, numărul vînzătorilor : într-adevăr, întrucît orice comerț trebuie să-i

¹ În limba franceză *foire*, de la latinescul *forum*, piață publică. Termenul românesc nu acoperă complet sensul celui francez și, cum se poate constata, nu are aceeași etimologie. Considerațiile autorului trebuie deci raportate la noțiunea, mai largă, din limba franceză.

² *Foire*, piață publică ; *marché*, tîrg.

procure aceluia care-l întreprinde mijloacele de trai, este neapărat necesar ca numărul de vânzări făcute să compenseze profiturile modeste obținute de pe urma fiecăruia și, deci, ca numărul negustorilor să fie proporțional cu numărul consumatorilor, astfel încît fiecare negustor să poată satisface un număr determinat dintre aceștia. După cele arătate voi presupune acum că prețul unui bun de consum ar fi astfel așezat încît, pentru a susține comerțul, ar trebui să se vîndă din acest bun atîta cît pot consuma trei sute de familii : este vădit că trei sate — fiecare numai cu cîte o sută de familii — nu vor putea întreține pentru mărfurile respective decît un singur negustor ; negustorul acesta se va așeza, probabil, în acela dintre sate în care se pot aduna, mai lesne sau cu mai puțină cheltuială, cumpărători mai mulți, deoarece o cheltuială mai mică va face ca negustorul stabilit aici să fie preferat celor care ar fi ispitiți să se așeze într-unul din celelalte două sate ; și de bună seamă că acest lucru se va întîmpla cu mai multe categorii de mărfuri, iar negustorii fiecăreia dintre ele se vor întîlni în același loc, pentru același motiv al scăderii cheltuielilor, dar și pentru că un om care are nevoie de două feluri de mărfuri e mai bucuros să facă o singură călătorie în loc de două ca să și le procure ; într-adevăr, este ca și cum ar plăti fiecare marfă mai ieftin. Locul care, prin însăși această întîlnire a diverselor forme de comerț, a căpătat însemnătate și-o sporește tot mai mult, fiindcă toți meșteșugarii pe care felul lor de lucru nu-i reține la țară, toți oamenii cărora bogăția le îngăduie să trîndăvească se adună acolo pentru a căuta o viață lesnicioasă. Concurența dintre cumpărători îi atrage pe negustori prin speranța de a face vânzare ; se nasc și mai multe concurențe pentru una și aceeași marfă. Concurența dintre negustori îi atrage pe cumpărători în nădejdea că vor țîrgui ieftin și cele două feluri de concurență continuă să se stimuleze una pe cealaltă pînă cînd, pentru cumpărătorii care vin de departe, ne-

ajunsul distanței este compensat de marfa ieftină, datorită concurenței, ca și de ceea ce uzul și puterea obișnuinței adaugă la atracția unui târg ieftin. Se creează astfel în chip firesc diferite centre de comerț sau piețe, pentru tot atâtea cantoane și circumscripții administrative, mai mult sau mai puțin întinse, după natura mărfurilor, ușurința, mai mare sau mai mică, a comunicațiilor și după starea populației, mai mult sau mai puțin numeroasă. Și aceasta este, în treacăt fie spus, originea veche și cea mai obișnuită a târgurilor și a orașelor...

Dar nu trebuie o distanță prea mare pentru ca acest interes și târgul ieftin rezultate din concurență să fie contrabalansate de cheltuielile drumului și ale transportului mărfurilor. Așadar aceste mari *bîlciuri*, unde se adună cu multă cheltuială produsele dintr-o bună parte a Europei și care par să fie locul de întâlnire al națiunilor, nu trebuie puse pe seama cursului firesc al unui comerț însuflețit datorită libertății. Profitul care trebuie să compenseze aceste cheltuieli exorbitante nu rezultă deloc din natura lucrurilor, ci din privilegiile și libertățile acordate comerțului în anumite locuri și în anumite epoci, atunci cînd peste tot în alte părți el este covîrșit de taxe și de impozite. Nu-i de mirare deci că obișnuita stare de strimtorare și de desconsiderare, în care s-a aflat mult timp comerțul din toată Europa, i-a determinat cursul impetuos în locurile unde i se asigura ceva mai multă libertate. Așa au înființat principii atîtea *bîlciuri* (tîrguri) în diferitele părți ale Europei, acordîndu-le scutiri de taxe ; și este vădit că aceste *bîlciuri* trebuie să fie cu atît mai importante cu cît este mai împovărat de taxe negoțul în tot restul timpului.

Un *bîlci* și un *tîrg* sînt, deci și unul și altul o întrunire de negustori și cumpărători în locuri și la date hotărîte ; dar în *tîrguri*, vînzătorii și cumpărătorii se caută mînați de un interes reciproc ; în *bîlciuri*, îi aduce dorința de a se bucura de anumite privilegii : de unde reiese că

aspectul unui bîlci trebuie să fie mult mai aglomerat și mai solemn. Deși desfășurarea firească a comerțului este de ajuns pentru a determina înființarea de piețe, s-a întîmplat, ca urmare a acestui nenorocit principiu, care aproape în toate guvernările a corupt atît de mult timp administrația comerțului, vorbesc despre mania de a dirija totul, de a reglementa totul și de a nu se raporta nicio-dată la oameni potrivit cu propriul lor interes, s-a întîmplat, spun, că, pentru a înființa piețe, au pus să intervină poliția ; că numărul lor a fost limitat sub pretext că sînt astfel împiedicate să-și dăuneze reciproc ; că s-a interzis vînzarea anumitor mărfuri în altă parte decît în locurile dinainte fixate, fie pentru comoditatea funcționarilor comerciali, fie pentru că au vrut să le supună la formalitățile de control și de marcarea, fie pentru că nu se pot înființa peste tot birouri. Trebuie cum nu se poate mai bine folosită fiecare ocazie spre a combate acest sistem nefast pentru industrie și, în *Enciclopedie*, nu o dată vom găsi prilejul.

Fără îndoială că un bîlci trebuie să aducă locului unde el se desfășoară bogăția și să determine importanța unui anume oraș : și asta, atunci cînd toată Europa gema de nenumăratele piedici puse de către stăpînirea feudală ; cînd fiecare sat alcătuia, ca să spunem așa, o suveranitate autonomă ; cînd nobilii închiși în castelele lor nu vedeau în comerț decît o ocazie de a-și spori veniturile, supunînd la contribuții și la vămi exorbitante, pentru trecerea podurilor, pe toți acei siliți de nevoie să treacă pe domeniile lor ; nu există nici o îndoială că cei dintîi care au fost destul de luminați ca să-și dea seama că, slăbindu-și puțin rigoarea pretențiilor, vor fi despăgubiți cu mult mai mult prin înflorirea negoțului și a consumului și-au văzut în curînd locurile de reședință îmbogățite, mărite și înfrumusețate. E tot atît de neîndoielnic că, după ce regii și împărații și-au mărit destul autoritatea ca să poată scuti de taxele impuse de vasalii lor mărfurile destinate

bîlciurilor din anumite orașe, pe care vroiau să le ocrotească, acele orașe au devenit centrul unui comerț intens și aceștia au constatat că, odată cu bogățiile lor, le sporște și puterea; dar, din momentul în care toate aceste mici domenii suverane s-au reunit pentru a forma un stat mare sub un singur principe, dacă neglijența, puterea obișnuinței, dificultatea de a suprima abuzurile, chiar atunci cînd dorești s-o faci cu tot dinadinsul, ca și faptul că nu este ușor să voiești acest lucru au dus la menținerea situației, cu aceleași lipsuri materiale și aceleași drepturi ale pămîntului și aceleași privilegii care fuseseră stabilite pe vremea cînd fiecare provincie și fiecare oraș ascultau de suverani diferiți, nu e oare ciudat că acest efect al întîmplării a fost nu numai lăudat, ci și imitat, ca și cum ar fi fost opera unei politici înțelepte? Nu este ciudat că, deși cu cele mai bune intenții și cu scopul de a face ca negoțul să înflorească, s-au mai înființat noi *bîlciuri*, s-au mărit în același timp privilegiile și dispensele pentru anumite orașe? Că unele ramuri de comerț au fost chiar împiedicate să prindă rădăcini în provincii sărace, de teamă să nu dăuneze altor orașe, îmbogățite de multă vreme prin aceleași ramuri de comerț? Dar, ce importanță are dacă Pierre sau Jacques, regiunea Maine sau Bretania fabrică cutare sau cutare marfă? Important este ca statul să se îmbogățească și francezii să trăiască bine. Ce importanță are dacă o stofă se vinde la Beaucaire¹ sau la locul fabricării sale, de vreme ce lucrătorul își primește prețul muncii? La o aruncătură de ochi, o enormă concentrare comercială, reunită în același loc și așezată în stive, va impresiona mai mult ochii unor politicieni superficiali. Apele adunate artificial în bazine și canale îi amuză pe călători prin etalarea unui lux frivol: în vreme ce apele pe care ploaia le împrăștie uniform pe întinsul cîmpiilor, urmînd numai înclinarea terenului, care le duce în fiecare

¹ La Beaucaire [oraș situat în arondismentul Nîmes, pe Rhon, n.t.], se ținea un bîlci vestit. (A. S.).

vîlcea ca să se transforme acolo în fîntini, poartă pretutindeni bogăția și rodul. Ce poate însemna un mare comerț, organizat într-un oarecare oraș și la un anume moment, de vreme ce amploarea acestui comerț temporar se datorește acelorași cauze care stingheresc comerțul și care tind a-l reduce în orice altă vreme și pe tot cuprinsul statului ?

[...]

Se spune : „Statul nu se poate lipsi de venituri ; pentru a face față nevoilor, este necesar ca el să pună diferite taxe pe mărfuri : totuși, e la fel de necesar să se ușureze vînzarea produselor noastre, mai cu seamă în străinătate ; ceea ce nu se poate realiza fără a se scădea prețul pe cît e cu putință. Aceste două situații se pot împăca indicînd, pe de o parte, locurile și perioadele de scutiri de taxe, în care prețul scăzut al mărfurilor îi ademenește pe străini și dau naștere unui consum extraordinar, iar, pe de alta, favorizînd consumul obișnuit și necesar, care este pe măsura venitului public. Însăși dorința de a profita de aceste perioade de înlesniri îi face să se grăbească atît pe vînzători cît și pe cumpărători, grabă căreia pompa acestor mari *bîlciuri* le adaugă un fel de seducție, de unde rezultă o sporire a masei totale a comerțului.“ Acestea sînt pretextele care se invocă pentru a susține utilizarea marilor *bîlciuri*. Dar nu este greu să ne convingem că, prin aranjamente generale și favorizîndu-i în mod egal pe toți cetățenii statului, se pot împăca cu mult mai mult folos cele două obiective pe care și le propune guvernul. Într-adevăr, de vreme ce prințul consimte să-și piardă o parte din drepturi și să le sacrifice intereselor comerțului, nimic nu-l oprește ca, uniformizînd impozitele, să scadă *per total* suma pe care consimte s-o piardă ; eliberarea de impozite a vînzării în străinătate și menținerea lor numai asupra consumului intern va fi chiar mai ușor de îndeplinit, scutind de taxe toate mărfurile care ies : căci, în sfîrșit, nu putem nega faptul

că *bîlciurile noastre* satisfac o mare parte din consumul intern. Prin acest sistem, consumul extraordinar care se face în timpul *bîlciurilor* ar scădea mult, iar, pe de altă parte, este evident că scăderea impozitelor în perioadele obișnuite ar face consumul general mult mai abundent ; cu singura deosebire că, în cazul impozitului uniformizat, dar scăzut, negoțul cîștigă tot ceea ce prințul este dispus să-i sacrifice ; pe cînd în cazul impozitului general, mai mare, cu scutiri locale și temporare, se poate ca regele să sacrifice mult iar comerțul să nu cîștige aproape nimic, sau — ceea ce-i același lucru — ca prețul mărfurilor să scadă cu mult mai puțin decît scad impozitele ; și aceasta, pentru că spre a realiza un profit, din avantajele pe care le dă reducerea impozitelor trebuie să scădem cheltuielile de transport ale mărfurilor, schimbarea așezării, chiria locurilor în *bîlci*, scumpită încă de monopolul proprietarilor, în sfîrșit, riscul de a nu putea realiza vînzarea într-un timp destul de scurt și de a fi întreprins o lungă călătorie degeaba ; ori, întotdeauna marfa trebuie să-și plătească toate cheltuielile și riscurile. Nu împărtășim deci părerea că sacrificiul prințului prin dispense momentane și locale poate fi tot atît de utilă negoțului pe cît ar fi o relativă micșorare a tuturor impozitelor, nici că prin scutire specială consumul extraordinar ar crește în aceeași măsură în care ar scădea consumul de fiecare zi prin încărcarea impozitului obișnuit. Să mai adăugăm că nu există scutire particulară care să nu dea loc la fraude, la noi silnicii, la înmulțirea funcționarilor comerciali și a inspectorilor pentru a împiedica fraudele, la sancțiuni pentru a le pedepsi, ceea ce constituie o altă nouă pierdere de bani și de oameni pentru stat. În concluzie, marile *bîlciuri* nu sînt niciodată atît de folositoare pe cît este de dăunătoare silnicia pe care o presupun și, în loc de a fi o dovadă a stării înfloritoare a comerțului, dimpotrivă, ele nu pot exista decît în state în care comerțul este stingherit, supraîncărcat de taxe și deci mediocru.

BUN SIMȚ

(nesemnăt)

„Bunul simț este bunul cel mai bine împărțit din lume”; acest apel al lui Descartes la judecata comună a oamenilor, împotriva pretențiilor acelor care se cred singurii învățați deținători ai adevărului, caracterizează îndrăzneala revoluționară a Discursului despre metodă.

În același fel, enciclopediștii — și acest articol o dovedește — afirmă că adevărul e accesibil tuturor. În domeniul primelor principii, filozoful nu este cu nimic superior mulțimii, el chiar poate să fabuleze mai ușor. Intrucît e considerat un contemplativ, ne este îngăduit să credem că, dacă i se întîmplă să iasă din limitele rațiunii, e pentru că s-a rupt de viață. Dar această idee, care ar conduce la căutarea judecății de bun simț în activitatea practică, nu este decît sugerată. Originea ei rămîne vagă: natura este cea care-i inspiră, pe plan universal, pe toți oamenii. Sesizăm în această privință modul de gîndire pe care Engels îl numește metafizic, atunci cînd vorbește despre filozofii francezi din secolul al XVIII-lea: natura — fizică, socială, umană — este o abstracțiune care ia locul realităților istorice.

Aici se găsește limita pe care epoca lor o impune enciclopediștilor. Noțiunea de practică socială le lipsește și numai materialismul dialectic va putea să o aducă.

A se vedea articolul Senzații.

Prin *bun simț* se înțelege acea înzestrare pe care natura a pus-o în toți oamenii — sau, în chip vizibil, în cei mai mulți dintre ei — și care îi determină, atunci cînd au

ajuns la maturitate, să emită o judecată comună și uniformă asupra diferitelor obiecte ale propriei lor percepțiuni intime ; judecată care nu este consecința nici unui principiu anterior. Dacă e nevoie de exemple de judecăți care se verifică în primul rînd după uzul și prin forța *bunului simț*, s-ar putea cita următoarele :

1. *Există în lume, în afară de mine, și alte ființe , și alți oameni ;*

2. *Există ceva care se numește adevăr, înțelepciune, prudență ; și acest ceva nu este pur arbitrar ;*

3. *Există în mine ceva pe care îl numesc inteligență și ceva care nu este inteligență și care se numește corp ;*

4. *Nu toți oamenii se înțeleg să mă înșele și să mă amăgească ;*

5. *Ceea ce nu-i inteligență n-ar putea să producă toate efectele inteligenței ; nici particulele de materie mișcate la întîmplare n-ar putea să formeze o lucrare de o ordine și o mișcare regulată precum cea a unui orologiu.*¹

Toate aceste judecăți, care ne sînt dictate de *bunul simț*, sînt reguli de adevăr tot atît de reale și tot atît de sigure ca și regula rezultată din sentimentul intim al propriei noastre percepțiuni ; și nu pentru că aceasta ne antrenează spiritul cu aceeași rapidă claritate, dar cu aceeași necesitate de a primi consimțămîntul. Cum îmi este imposibil să judec că eu nu gîndesc, cînd eu în acest moment gîndesc, tot atît de imposibil mi-e să cuget în mod serios că eu sînt singura ființă de pe lume ; că toți oamenii s-au înțeles să mă înșele prin ceea ce spun ; că o lucrare făcută de mîna omului, de pildă un orologiu

¹ Această afirmație spiritualistă, departe de a fi evidentă, se bazează pe un raționament fals, dealtfel denunțat în articolul *Corpuscular* : „*ceea ce nu este inteligență nu poate produce, se zice, astfel de efecte*” ; or, noi sîntem încă departe de a cunoaște toate însușirile materiei și, în consecință, ceea ce poate sau nu poate să producă ea. Pe de altă parte, *particulele materiei nu sînt mișcate la întîmplare* ; pentru materialişti, pentru Diderot, d'Holbach, Helvétius, mișcarea este o proprietate a materiei însăși (A.S.).

care arată în mod regulat orele, este doar un efect al hazardului.

Totuși, trebuie să recunosc că, între genul de prime adevăruri, extrase din sentimentul intim, și oricare alt gen de prime adevăruri, există o diferență : aceea că în ce privește întiiul gen nu ne-am putea imagina că el ar fi susceptibil de vreo umbră de îndoială, pe cînd despre celelalte putem afirma că ele nu au o evidență care să fie în afară de orice discuție. Trebuie însă să ne amintim că aceste adevăruri prime, care nu fac parte din întiia categorie, nu cad decît asupra obiectelor care sînt în afară de noi și deci nu pot să ne impresioneze tot atît de mult ca cele al căror obiect este în noi înșine. Astfel că, pentru a nega pe cele dintii, ar trebui să fim în afară de noi și, pentru a le nega pe celelalte, ar trebui să fim în afara rațiunii.

Există o maximă printre înțelepți — veți spune că ea este și un fel de adevăr elementar în morală — și anume că *adevărul nu este de partea mulțimii*, de aceea s-ar părea că nu e judicios să se stabilească o regulă de adevăr din ceea ce mulțimea socotește drept adevărat. Deci *bunul simț* nu este o regulă fără greș a adevărului.

Eu răspund că un adevăr precis și metafizic nu se măsoară cu maximele obișnuite, al căror temei e supus totdeauna diferitelor excepțiuni ; martoră e maxima care afirmă că *vocea poporului e vocea lui Dumnezeu*. Maxima aceasta nu e nici pe departe universal adevărată ; cu toate că ea se verifică aproape tot atît de des ca și cea împotriva căreia unii doresc să facă obiecțiuni, și anume că *adevărul nu este de partea mulțimii*. În chiar subiectul despre care e vorba, referitor la primele principii, această ultimă maximă ar trebui să fie considerată falsă. În adevăr, dacă adevărurile prime nu erau răspîndite în spiritul tuturor oamenilor, ar fi fost cu neputință a-i determina să convină asupra oricărui lucru, fiindcă ar fi avut principii deosebite asupra tuturor subiectelor. Deci,

e firesc să se spună că *adevărul nu-i de partea mulțimii* numai atunci cînd e vorba de un anume fel de adevăr, care, pentru a fi înțeles, presupune o atenție, o capacitate și o experiență deosebită, însușiri pe care nu le are mulțimea. Dar, cînd e vorba de primul adevăr, în această privință toți sînt filozofi. Filozoful contemplativ, cu toate raționamentele sale, nu este mai convins că există și că gîndește decît spiritul cel mai mediocru și cel mai simplu. În chestiunile unde sînt necesare cunoștințe dobîndite prin raționament și reflecțiuni particulare, care presupun anumite experiențe, pe care nu pot toți să le facă, un filozof e mai de crezut decît oricare alt om ; dar cînd e vorba de un lucru evident prin experiență și de un sentiment comun tuturor oamenilor, atunci toți devin filozofi ; astfel că, în ceea ce privește primele principii ale materiei și ale *bunului simț*, un filozof care se opune restului genului uman este un filozof care se opune altor o sută de mii de filozofi, deoarece ei cunosc tot atît de bine ca și el primele principii date de sentimentele noastre comune. Mai mult : oamenii obișnuiți sînt, în anumite privințe, mai de crezut decît mulți filozofi, pentru că ei nu și-au forțat și nici nu și-au desfigurat sentimentele și judecățile pe care natura le inspiră în mod universal tuturor oamenilor.¹

Sentimentul comun al oamenilor în general, se zice, este că soarele n-are mai mult de două picioare în diametru. Se răspunde că după sentimentul comun al celor ce sînt în măsură să judece mărimea soarelui nu este

¹ Descartes socotea de asemenea că poate „să întîlnească mai mult adevăr în raționamentele pe care fiecare le face în legătură cu afacerile care îl interesează, și al căror deznodămînt trebuie să-i atragă curînd pedepsirea dacă a judecat greșit, decît în acelea pe care le face un scriitor în odaia sa, referitor la speculațiunile care nu produc nici un efect și care n-au alte urmări pentru el, decît în sensul că poate va fi cu atît mai mîndru de ele cu cît vor fi mai îndepărtate de bunul simț și va folosi și mai mult spirit și artificiu pentru a încerca să le facă plauzibile” (Discursul despre metodă, Prima parte). (A. S.)

adevărat că el ar avea numai un diametru de două sau trei picioare. Poporul de rînd se referă în această privință la simțul comun sau la spusele tuturor filozofilor ori astronomilor, mai degrabă decît la mărturia propriilor ochi. Tot astfel, n-au existat niciodată oameni, chiar în popor, care să susțină în mod serios că e greșit să se creadă soarele mai mare decît un glob de patru picioare. În adevăr, dacă s-ar fi găsit cineva, cît de puțin lămurit, să conteste cele spuse mai sus, contestația ar fi putut fi imediat oprită cu ajutorul experienței, făcînd pe cel care contrazice să privească un obiect obișnuit, care, proporțional cu depărtarea sa, pare la vedere incomparabil mai mic decît din apropiere. Astfel, oamenii cei mai stupizi sînt convinși că vederea lor îi înșeală în ceea ce privește adevărata mărime a obiectelor. Această judecată nu este deci un sentiment al naturii, deoarece, dimpotrivă, este în mod universal dezmințită de sentimentul cel mai curat al naturii raționale, care este acela al reflecțiunii.

•CASĂ

(nesemnat ¹⁾)

Casă, clădire destinată locuinței oamenilor și constînd dintr-unul sau mai multe corpuri principale.

Cele dintîi locuințe au fost adaptate condițiilor locale de climă și au exprimat geniul propriu fiecărui popor.

¹ Autor, Louis, cavaler de Jaucourt (1704-1779), erudit francez, unul dintre entuziaștii sprijinitori și colaboratori ai *Enciclopediei*. A publicat în Olanda o *Histoire de la vie et des oeuvres de Leibniz* (Istoria vieții și a operelor lui Leibnitz, 1784). În *Enciclopedie* a scris numeroase articole, dintre care le-am reținut pe următoarele: *Egalitate naturală*, *Impozit*, *Industrie*, *Monarhie*, *Patrie*, *Părinte al Bisericii*, *Război*, *Ridicol*, *Riduri*, *Sensibilitate*, *Superstiții*. Își semnează uneori articolele cu inițialele D. J.

Pădurile ofereau atâtea mijloace de construire a locuințelor, încît de la început oamenii le-au utilizat din plin. Trestia, ierburile, ramurile, frunzele și scoarțele copacilor au constituit primele materiale la îndemînă. S-a început cu o împletitură primitivă din crengi de arbori, susținută de cîțiva stîlpi ; aceste prime colibe se acopereau cu frunze sau cu iarbă. Ele aveau cu siguranță o formă rotundă ; o crăpătură deschisă în vîrf acoperișului lăsa să iasă fumul din vatra așezată în mijlocul colibe. Atari clădiri nu cereau nici mari lucrări, nici cunoștințe multe. Se mai văd și astăzi, în diferite ținuturi din cele două Indii, numeroase colibe clădite tot atît de primitiv ca și cele din primele timpuri ale lumii. În țările cele mai nordice, deci și cele mai reci, se pot vedea colibe construite în întregime din piei și oase de ciîni de mare, sau alți pești uriași ; în nordul Suediei, acoperișurile locuințelor sînt aproape plate. Se așează numai peste grinzi un soi de scînduri care înlocuiesc cîpriorii de mesteacăn, foarte rezistenți la uzură, și peste acestea se așterne un strat gros de pămînt, ca să se poată semăna deasupra iarbă. În Peru, mai ales la Lima, nu plouă niciodată. Casele sînt acoperite cu terase dintr-o împletitură strînsă de fier, pe care se împrăstie un strat gros de nisip fin. Ceea ce este de ajuns pentru a absorbi în fiecare zi roua care în acele locuri cade din abundență. Am văzut în articolul *Țiglar*, cît este de important ca apa să nu poată pătrunde prin stratul de pămînt sau olane și nici să se infiltreze prin burlane în ziduri. Cînd o construcție boltită se termină cu terasă, se acoperă cu șape de ciment, sau cu plumb, ori cu dale late de piatră rezistentă, ale căror încheieturi (margini) sînt îmbinate cu diferite feluri de chit. Unele edificii mari se acoperă cu plumb, cu lame de aramă sau cu tablă de fier.

Un acoperiș specific caselor din Neapole este cel numit *lastrico*, un fel de ciment care învelește terasele sau partea de deasupra a edificiului, care este înclinată. Se

prepară din var și un pământ numit *pozzolane*, fărimate în apă, amestecate și bătute de mai multe ori. Muncă destul de lungă pentru cine vrea să facă un lucru bun ; totuși, foarte rar se întâmplă ca acesta să fie făcut atît de bine încît să nu se fisureze sau să crape. Acest acoperiș specific oferă, la Neapole, spectacolul cel mai plăcut în timpul verii, cînd parte din locuitori ies, după apusul soarelui, pe terase, să respire aer curat. Acoperișul de care vorbim, fără să fie mai scump decît cel din țiglă, este mai bun, fiindcă e rezistent și are un aspect agreabil.

Casă regală, orice castel, cu dependențele sale, aparținînd regelui, cum sînt cele de la Versailles, Marly, Saint-Germain-en-Laye, Fontainebleau, Choisi, Chamfois, Compiègne și altele.

Casă de agrement, este o clădire la țară, destinată mai curînd divertismentului decît unui profit material. În unele părți din Franța e numită căsuță („*cassine*“); în Provence, casă de țară („*bastide*“), în Italia *vigna*, în Spania și în Portugalia *quinta*. Latinii o numeau *villa*, iar Vitruve *aedes pseudourbana*.

Casă mai desemnează și o rasă nobilă, un șir de persoane ilustre care se trag din același strămoș.

[...]

Casele vechii Rome (lat. *domus*), cuvînt indicînd în mod obișnuit toate felurile de case, cu sau fără fast, dar în special locuința unui mare senior sau palatul prinților, privită atît sub aspectul ei exterior cît și sub acel interior ; în acest sens îl întrebuițează Virgil cînd vorbește de palatul Didonei :

At domus interior regali, splendida luxu
(Și casa, înăuntru, de un strălucitor lux regal).

Pînă la incendierea ei de către Gali, Roma n-a fost decît o aglomerare de colibe și căsuțe, între care și palatul lui Romulus. Acest dezastru i-a folosit, deoarece a fost reconstruită mai temeinic, cu toate că fără sistem.

Se pare că, pînă la invazia lui Pyrrhus, casele Romei au fost acoperite cu scînduri sau şindrilă. Romanii nu cunoşteau deloc ghipsul, ignorat, dealtfel, chiar astăzi, în cea mai mare parte a Italiei. În construcţiile lor, ei întrebuintau de obicei mai mult cărămida decît piatra, iar ca mortar şi tencuială, varul amestecat cu nisip sau cu un anumit pămînt roşu, utilizat chiar astăzi în această ţară; stăpîneau totuşi secretul preparării unui mortar mai dur chiar decît piatra, după cum se vede din săpăturile care au scos la iveală ruinele vechilor edificii.

Roma a început să fie împodobită cu magnifice construcţii abia pe timpul lui Marius şi Sylla; pînă atunci, romanii nu erau preocupaţi de acest aspect, atenţia fiindu-le reţinută de lucruri mai mari şi mai trebuitoare; abia pe la anul 580 de la fundarea oraşului, cenzorii Flaccus şi Albinus porniră să paveze străzile. Oratorul Lucius Crassus fu cel dintîi care decoră frontispiciul casei sale cu 12 coloane de marmură grecească. Puţin mai tîrziu, M. Scaurus, ginerele lui Sylla, aduse o imensă cantitate din această marmură pentru a-şi construi superba sa casă de pe muntele Palatin. Dacă afirmaţia lui Augustus că a găsit o Romă de cărămidă şi a lăsat una de marmură este adevărată, ne putem face o idee despre splendoarea caselor şi edificiilor înălţate în timpul său.

CIORAP

(Diderot)

Enciclopedia nu se mărgineşte numai la studiul aspectului economic şi social al producţiei: ea acordă o mare importanţă tehnicii meseriilor — numite pe atunci „arte” — căci producţia era încă în mare mă-

sură artizanală. Diderot se consacră cu totul meșteșugarilor, fiind el însuși fiu al unui meșter cuțitar din Langres.¹ Scrierile sale despre tehnologie sînt în număr considerabil: lui îi datorăm cea mai mare parte a descrierilor tehnice atît de numeroase în Enciclopedia ca și culegerea de planșe care le însoțește și le explică. Pentru a-și îndeplini mai bine această sarcină, Diderot intră ca ucenic, după cum povestește chiar el, mergînd pînă acolo încît a pus să se construiască mașini pentru a le înțelege mai ușor mecanismul. Enciclopedia a reabilitat munca manuală și stă la originea unei noi științe: tehnologia.

Planșele care ilustrează articolul intitulat Ciorap figurează în volumul II al planșelor, sub titlul Meșter de războaie pentru țesut ciorapi și Meșter de ciorapi.

Vezi articolul Artă.

Ciorap, este acea parte a îmbrăcămînții noastre folosită spre a acoperi picioarele; se face din lînă, din piele, din pînză, din postav, din ață, din mătase groasă, din mătase; se împletește cu andrelele sau la războiul de țesut.

Iată descrierea *ciorapului* țesut la război și felul de a-l folosi. Înainte de a începé, vrem să anunțăm că vom menționa aici două feluri de planșe: acelea ale războiului de țesut *ciorapi*, care se referă la mașină, și acelea ale *ciorapului* țesut la război, care nu se referă decît la manoperă.

Războiul de țesut ciorapi este una dintre cele mai complicate și mai sigure mașini pe care le avem: poate fi privită ca un raționament unic și de sine stătător, a cărui concluzie ar fi realizarea articolului; de asemenea, există între părțile care-l compun o interdependență atît

¹ Capitala arondismentului Haute Marne, așezată pe platoul Langres; patria lui Diderot.

de mare, încît a suprima pe una dintre ele sau a degrada forma celor socotite mai puțin importante înseamnă a dăuna întregului mecanism.

Războiul de țesut a ieșit din mîinile inventatorului său aproape în starea de perfecțiune în care îl vedem astăzi ; și cum acest lucru îi sporește mai mult admirația noastră, ne-am oprit aici la vechiul război de țesut, avînd totuși grijă să arătăm, pe măsură ce se vor ivi, micile deosebiri față de cel pe care-l avem acum.

După cele spuse despre îmbinarea și despre forma părților din care e alcătuit războiul de țesut *ciorapi*, putem înțelege că zadarnic ne-am propune să cunoaștem mașina în ansamblu, fără a intra în detalii și în descrierea acestor părți : dar ele sînt atît de numeroase, încît se pare că, în felul acesta, ar trebui să depășim limitele propuse, atît în ce privește mărimea expunerii, cît și numărul planșelor. Dealtfel, de unde să începem expunerea ? Cum trebuie să fie executate aceste planșe ? Legătura dintre părți ne obligă să explicăm și să ilustrăm totul dintr-o dată ; ceea ce nu este posibil nici în expunere, unde în chip necesar lucrurile apar succesiv, nici în planșe, unde părțile se assemblează unele în altele.

Împărțim deci războiul de țesut *ciorapi* în două : *scheletul*, sau părțile de lemn care susțin mașina și servesc în manoperă ; *războiul însuși*, sau părțile de fier și celelalte care îl compun.

Ne vom ocupa de fiecare în parte. Dar, înainte de a intra în detalii, vom arăta părerea pe care o avea despre această mașină un om avizat asupra valorii invențiilor moderne. Iată ce spune despre ele domnul Perrault, într-o lucrare care va plăcea cu atît mai mult cu cît vom avea mai puține prejudecăți.

„Acei care au destul geniu nu pentru a inventa astfel de lucruri, ci pentru a le înțelege, rămîn cu desăvîrșire înmărmuriți la vederea resorturilor aproape fără număr din care se compune mașina de țesut *ciorapi* și

surprinși de mulțimea variatelor și extraordinarelor ei mișcări. Când privești cum se împletesc *ciorapii*, admiri suplețea și dexteritatea mâinilor lucrătorului, cu toate că ele abia fac câte un ochi deodată; ce să mai spunem despre o mașină care face sute de ochiuri dintr-odată, adică o mașină care execută într-o clipă toate feluritele mișcări pe care miinile le fac în mai multe ore? Cîte mici resorturi trag la ele mătasea, apoi o lasă, pentru a o prinde din nou făcînd-o să treacă de la un ochi la altul în chip inexplicabil? Și totul fără ca lucrătorul care mînuiește mașina să înțeleagă ceva din toate acestea, fără să știe nimic despre ea sau măcar să-și închipuie: drept care, o putem compara cu cea mai perfectă mașină creată de Dumnezeu etc.

Este destul de regretabil și destul de nedrept, adaugă domnul Perrault, că nu cunoaștem numele acelora care au închipuit mașini atît de minunate, în timp ce sîntem siliți a ține minte pe inventatorii a mii de alte mașini care-ți vin atît de firesc în gînd, încît ar fi fost suficient să ne ivim între primii pe lume pentru a le fi putut născoci.“

Este neîndoielnic că *mașina de făcut ciorapi* a apărut în Anglia și că la noi a ajuns printr-unul din acele șiretlicuri pe care dintotdeauna națiunile le-au îngăduit în relațiile dintre ele. Despre creator și despre invenția lui se spun povești puerile de natură să-i amuze, poate, pe cei care, nefiind în stare să înțeleagă mașina, ar fi încințați să vorbească despre aceste povești, pe care însă alții le-ar disprețui pe bună dreptate etc.

Autorul *Dicționarului comerțului*¹ spune că englezii se laudă degeaba cum că ei ar fi inventatorii, și zadarnic vor să răpească această glorie Franței; pentru că toată lumea știe azi că un francez, găsind util acest război de țesut

¹ E vorba de *Dicționarul universal de comerț*, care conține tot ce privește comerțul practicat în toate cele patru părți ale lumii... făcut de Lavory (trei volume apărute de la 1723 la 1730). (A.S.)

și întâmpinînd greutăți la obținerea unui privilegiu exclusiv de a-l realiza în Paris, a trecut în Anglia, unde mașina a fost apreciată, iar lucrătorul răsplătit. Englezii au devenit atît de geloși de această invenție, încît mult timp s-a interzis, sub amenințarea pedepsei cu moartea, ca ea să fie transportată în afara insulei și să se dea străinilor modelul; un francez îi îmbogățise cu acest cadou și tot el l-a restituit patriei sale, printr-un efort de memorie și de imaginație, care nu va fi înțeles cum se cuvine decît la sfîrșitul acestui articol: întorcîndu-se dintr-o călătorie la Londra, el a pus să se construiască la Paris primul război de țesut ciorapi, după modelul căruia au fost construite acelea din Franța și Olanda. Iată ce se crede la noi despre invenția războiului de țesut ciorapi. Mărturiei domnului Savary i-aș adăuga numai faptul că nu se știe cui să i se atribuie invenția tocmai în Anglia, acea țară din lume în care, prin onorurile care se aduc inventatorilor naționali, aceștia nu rămîn cîtuși de puțin necunoscuți ! ¹

CORPUSCULAR

(necsemnat)

Acest remarcabil articol, care-l completează pe cel despre Atomism, expune cu foarte multă claritate filozofia materialiştilor antichităţii. Respingînd orice idee de creație și orice intervenție divină, aceștia explicau lumea prin nesfîrșitele combinații de atomi înzestrați cu diferite mișcări. Avantajele acestei filo-

¹ Să notăm elogiul adus Angliei, care a luat-o înaintea Franței din punct de vedere economic, și care adesea este propusă ca model de către filozofi. S-a putut astfel vorbi de *anglomania* secolului al XVIII-lea. (A. S.)

zoŝii, adică ale materialismului, sînt puternic subliniate aci. Aceste explicaii, de tip mecanic, care fac lumea inteligibilă, sînt opuse formelor substaniale, moștenite de la Aristotel, calitatilor oculte și altor virtui dormitive ¹ ale Scolasticii. Este, într-adevăr, o trăsătură fundamentală a oricărui materialism aceea de a considera că realul poate fi cunoscut. Dar ceea ce dă o mare importan acestui articol este argumentarea, de o logică ce nu poate fi combătută, care-i pune pe idealisi în situaia de a determina cu exactitate proprietățile corpurilor înainte de a pretinde că există ceva în lume în afara corpurilor.

Să nu ne mirăm totuși citind, cteva rnduri mai departe, contrariul, și anume, că filozofia corpusculară ar dovedi că există neapărat substanțe imateriale. Acesta este un artificiu obișnuit în Enciclopedie, care face ca articolul să pară foarte inocent unor cenzori lipsiți de subtilitate.

Vezi articolul Atomism.

Corpusculară, este numele dat fizicii care caută rațiunea fenomenelor în configuraia, dispoziția și mișcarea particulelor corpurilor. Și iată o idee ceva mai largă despre ea. Fizica numită *corpusculară* presupune că un corp nu este altceva dect o masă care are întindere și nu recunoaște dect ceea ce implică această idee, adică o anumită mărime, legată de divizibilitatea particulelor, la care se observă o formă, o anumită poziie, mișcare sau repaus, toate, modalități ale substanei ² văzută ca întindere.

n felul acesta se pretinde că proprietățile tuturor corpurilor pot fi explicate fără a se recurge la nici o bază

¹ Vezi nota 2 de la p. 67.

² Ontologia scolastică, moștenită de la Aristotel, se baza pe ideea de substan.

substanțială și la nici o calitate de altă natură decît ceea ce rezultă din întindere, divizibilitate, formă, așezare, mișcare și repaus. Această fizică nu recunoaște nici un fel de intenționalitate și nici emanația, grație căreia se percep obiectele¹. Calitățile sensibile, lumina, culorile, căldura, frigul, gusturile nu sînt, în corpuri, decît rezultatul modului de rînduire a particulelor din care sînt alcătuite, iar în noi înșine, decît senzațiile propriului nostru suflet, provocate de punerea în mișcare a organelor. Acestea sînt părerile lui Descartes, dar el are precursori în antichitate.

Leucip și Democrit au fost cei dintii care au predat fizica *corpusculară* în Grecia; Epicur a învățat-o de la ei și a desăvîrșit-o într-atît încît, pînă la urmă, a fost desemnată, după numele lui, ca *filozofia lui Epicur*.

Fizica *corpusculară* mai are încă unele avantaje. Iată-le pe principalele două :

1. Ea face inteligibilă lumea corporală, deoarece mecanismul este un lucru pe care-l înțelegem și, în afară de el, nu putem concepe nimic clar despre un corp. A spune că un lucru nu se naște prin mijlocirea unei forme sau a unei calități oculte² nu înseamnă nimic altceva decît a spune pur și simplu că nu știm cum se naște, sau înseamnă, mai degrabă, să facem din ignoranța noastră referitoare la cauza unui efect însăși cauza acelui efect, travestind această ignoranță în termenii de „formă” și „calitate”. Se mai poate concepe cu claritate că frigul, căldura etc. pot fi modificări ale sufletului nostru, pentru

¹ După unii filozofi ai antichității, și mai ales după stoici, obiectele emiteau un fel de emanații datorită cărora erau percepute.

² *Formele substanțiale și calitățile oculte* erau abstracții cu ajutorul cărora Scolastica pretindea că explică natura și proprietatea corpurilor. Astfel, opiu producea somnul pentru că avea o *vis dormitiva* (puterea somniferă); o piatră era piatră deoarece avea „pietrietate” etc. Francis Bacon și Descartes au supus această filozofie scolastică unei critici decisive, opunîndu-i o filozofie științifică, bazată pe experiență și rațiune. (A. S.)

care mișcările corpurilor exterioare reprezintă ocazii¹. Dar n-am putea concepe că ele ar fi calități ale corpurilor înseși, independente de modul de rînduire a particulelor lor.

2. Celălalt avantaj al fizicii *corpusculare* constă în faptul că ea pregătește spiritul să afle mai ușor dovada existenței substanțelor corporale, determinînd distinct noțiunea corpului. Cine vrea să facă dovada că există ceva în lume în afara corpurilor trebuie să determine cu exactitate proprietățile corpurilor, căci altfel ar dovedi numai că există ceva dincolo de un nu știu ce, pe care nu-l cunoaște și pe care-l numește corp. Cei care resping filozofia *corpusculară* socotesc corpurile formate din două substanțe, dintre care una este materia lipsită de orice formă și deci necorporală, iar cealaltă este forma, care, fiind fără materie, este, de asemenea, imaterială². Prin aceasta se confundă într-atîta ideile de material și imaterial încît nu se poate dovedi nimic cu privire la natura lor. Corpul însuși devine necorporal, căci tot ceea ce se compune din părți imateriale este neapărat imaterial și astfel în natură n-ar exista absolut nimic corporal; dimpotrivă, filozofia *corpusculară*, stabilind o noțiune distinctă a corpului, arată limpede pînă unde se pot extinde acțiunile sale, unde încep cele ale substanțelor imateriale și că, deci, acestea din urmă există neapărat pe lume.

¹ Filozoful *Malebranche* (1638-1715) a conceput un sistem idealist numit ocazionalism, potrivit căruia raporturile dintre suflet și corp sînt organizate de Dumnezeu: cu ocazia ideilor și sentimentelor sufletului, Dumnezeu produce în corp mișcări corespunzătoare.

² Opoziția dintre *formă* și *materie* vine de la Aristotel: materia prin ea însăși ar fi inertă, fără formă, fără lege, deci de neconceput, pe cînd forma este principiul spiritual, care conferă materiei toate proprietățile și determină natura specifică a ființelor. Forma supremă e Dumnezeu. (A. S.)

CORUPERE

(nesemnat)

Autorul combate teoria generației spontanee, invocînd metoda experimentală. Pe de altă parte, respinge principiul autorității și se ridică împotriva aserțiunilor lui Buffon din lucrarea sa Istoria naturală. În felul acesta se dă o riguroasă lecție de metodă științifică.

A se vedea articolele : Critică în științe, A se naște.

Corupere, în filozofie, este starea prin care un lucru încetează de a mai fi ceea ce era ; s-ar putea spune că lemnul este *corupt* cînd nu-l mai vedem subzistînd și cînd în loc de lemn găsim foc ; tot așa, oul este *corupt* cînd încetează să mai fie ou și cînd, în locul lui, găsim un pui ; căci aci *coruperea* nu este considerată în sensul vulgar. De unde și axioma : *coruperea unui lucru înseamnă generarea altuia*.

Coruperea se deosebește deci de *procesul de generare*, după cum două lucruri contrare se deosebesc unul de altul.

[...]

Dar, după cum în *procesul de generare* nici o materie nu este cu adevărat creată, tot așa în acela de *corupere*, nimic nu este cu adevărat distrus ci numai această modelare particulară care constituia forma unei ființe și care o făcea să aparțină unei specii sau alteia.

Cei vechi credeau că unele insecte se nasc prin *corupere*. Astăzi, această părere este socotită o eroare, deși pare confirmată de experiența zilnică. În adevăr, ceea ce se *corupe* produce totdeauna viermi : dar acești viermi nu se nasc decît fiindcă aici și-au depus alte insecte ouăle. O experiență concretă dovedește acest adevăr.

Luăți niște carne de bou sacrificat de curînd ; puneți o bucată din ea într-un vas descoperit și o altă bucată într-un vas foarte curat, pe care îl veți acoperi pe loc cu o bucată de mătase, în așa fel încît aerul să pătrundă fără ca vreo insectă să-și poată depune ouăle. Cu prima bucată se va întîmpla ceea ce se întîmplă de obicei : se va acoperi cu viermi, deoarece muștele și-au depus nestingerite ouăle ; cealaltă bucată se va altera prin contactul cu aerul, se va zbîrci și va deveni pulbere, ca urmare a evaporării ; dar nu se vor găsi pe ea nici ouă, nici viermi, nici muște. Cel mult muștele, atrase de miros, vor veni grămadă pe înveliș, vor încerca să intre înăuntru și vor depune cîteva ouă pe mătase, neputînd pătrunde mai departe.

[...]

Totuși, unii filozofi moderni par să încline încă spre vechea idee a generării prin *corupere*, cel puțin în anumite cazuri. Domnul de Buffon, în lucrarea sa *Istoria naturală*, pare să opteze pentru această teză. După ce și-a expus sistemul referitor la moleculele organice, despre care se va vorbi în articolul intitulat *Generare*, el conchide că există probabil tot atîtea ființe vii, sau în stare vegetativă, care se produc prin combinarea întîmplătoare dintre moleculele organice, cîte se produc și prin procesul obișnuit al generării ; producției acestei specii de ființe, spune el, este cazul să-i aplicăm axioma celor vechi : *corruptio unius generatio alterius* (*coruperea unui lucru înseamnă generarea altuia*). Anghilulele¹ care se ivesc în coca de făină n-au altă origine, după părerea lui, decît gruparea moleculelor organice ale celei mai substanțiale părți a bobului. Cei dintii dintre acești fermenți nu sînt, desigur, produși de alții, spune el ; totuși, deși nenăscuți, ei nasc alți fermenți vii. Vom vedea aceasta mai amănunțit în partea rezumativă. Nu se poate nega că, în general vor-

¹ În text : *anghilele*, care însă nu sînt paraziți ai făinii, ci pești marini.

bind, particulele care alcătuiesc o insectă n-ar putea fi reunite pe altă cale decît prin generare : în tot cazul, cunoaştem prea puţin căile şi mecanismul naturii pentru a face asupra acestei probleme o afirmaţie prea exclusivistă. Cu ajutorul experienţei, s-a dovedit în mod cert că, în cele mai multe dintre cazurile în care insectele par născute prin *corupere*, ele sînt de fapt create prin generare ; dar s-a demonstrat oare, în toate cazurile, că această *corupere* n-ar putea genera niciodată corpuri însufleţite ? Iată ceva ce nu putem să afirmăm categoric. Dealtfel, însuşi domnul de Buffon mărturiseşte că ar avea nevoie de mai multe observaţii pentru a delimita clase şi genuri între aceste fiinţe astfel create.

CRITICĂ ÎN ŞTIINŢE

(Marmontel)

Una dintre cele mai mari inovaţii ale Enciclopediei este aceea de a fi afirmat că metoda ştiinţifică se aplică şi faptelor omeneşti şi în special istoriei : atît celei sacre cît şi celei profane. Deşi prudent (istoria sfîntă este revelată¹, ea e o chestiune de credinţă), Marmontel expune cum se aplică metoda la studiul textelor sacre. Nici autoritatea lui Pascal n-ar putea să ascundă cît de primejdioasă este o astfel de critică pentru adevărul revelat. Cît despre Istorie, Marmontel, călcînd pe urmele lui Voltaire, îi lărgeste considerabil orizontul : istoriei regilor el îi substituie pe aceea a popoarelor şi civilizaţiilor.

A se vedea articolele : Agnus Scythicus, Acvilă, Alcatrace, Postul Paştelui, Corupere.

¹ Comunicată prin intervenţia divinităţii.

Critică în științe. Științele urmăresc trei obiective : demonstrarea vechilor adevăruri, expunerea lor ordonată, descoperirea unor adevăruri noi.

Vechile adevăruri sînt fie fapte, fie speculații. Faptele sînt sau morale sau *fizice*¹. Faptele morale alcătuiesc istoria oamenilor în care se amestecă adesea și elemente *fizice*, dar care privesc întotdeauna morală.

Istoria sfîntă fiind revelată, ar fi o impietate să o supunem cercetării rațiunii, dar există un mod de a o discuta care poate face să triumfe însăși credința. Comparînd textele și punîndu-le de acord între ele, alăturînd evenimentele de profețiile care le vestesc ; făcînd în așa fel încît evidența morală să predomină asupra imposibilității fizice ; înfrîngînd refuzul rațiunii de a le accepta prin autoritatea mărturiilor : luînd tradiția de la începutul ei, pentru a o înfățișa în toată vigoarea sa, în sfîrșit, excluzînd dintre probele adevărului orice argument vag, slab sau neconcludent, care constituie arma comună a tuturor religiilor, folosită de falsul zel și, în mod dibaci, de impietate : astfel ar trebui folosită critica în acest domeniu. Unii au făcut-o cu tot atîta succes cît și zel și printre aceștia Pascal trebuie să ocupe primul loc, ce-ar urma să se cedeze aceluia care ar executa ceea ce el numai a gîndit.

În istoria profană, a da mai multă sau mai puțină autoritate faptelor, după gradul lor de posibilitate, de verosimilitate, de frecvență, și după greutatea mărturiilor care le confirmă ; a cerceta cu atenție caracterul și situația istoricilor : dacă li s-a lăsat libertatea de a spune adevărul, dacă le-a fost la îndemînă să-l cunoască, dacă au fost în stare să-l aprofundeze, fără vreun interes de a-l măslui ; a pătrunde la izvorul evenimentelor, a le aprecia conjunctura, a le compara între ele și a le judeca pe unele în lumina celorlalte : iată cîte funcții are de îndeplinit un *critic*

¹ În sens de naturale, de materiale (gr. *phûsis*, natură) ; sens opus moralului, care aici înseamnă spiritual.

și cîte cunoștințe trebuie să-și însușească dacă vrea să le ducă pînă la capăt ! Obiceiurile, specificul popoarelor, interesele fiecăruia în parte, bogățiile și forțele interne, veniturile lor din afară, educația, legile, prejudecățile și principiile lor ; politica lor internă, comportarea în afară ; felul lor de a se instrui, de a se hrăni, de a se înarma și de a lupta ; talentele, pasiunile, viciile, virtuțile celor care au condus treburile publice, cauzele proiectelor, tulburărilor, revoluțiilor, succeselor și înfringerilor ; cunoașterea oamenilor, a locurilor și a timpurilor ; în sfîrșit, tot ceea ce în sfera morală și fizică poate contribui la formarea, păstrarea, schimbarea, distrugerea și restabilirea ordinei între lucrurile omenești trebuie să fie inclus în planul după care un savant scrie istoria. De cîtă cugetare și de cîte cunoștințe e adesea nevoie pentru a limpezi un singur element în acest domeniu ! Cine ar îndrăzni să decidă dacă Hanibal a greșit oprindu-se la Capua și dacă Pompei a luptat la Farsala pentru a ajunge împărat sau pentru libertate ?

Faptele pur fizice alcătuiesc istoria naturală și adevărul lor se dovedește în două moduri : fie prin repetarea observațiunilor și a experiențelor, fie prin aprecierea mărturiilor, dacă n-ai posibilitatea să le verifici. Din cauza lipsei de experiență, au fost considerate drept basme o sumedenie de fapte afirmate de Pliniu, fapte care se confirmă zilnic prin observațiile naturaliştilor noștri.

Cei vechi bănuiau greutatea aerului ; Toricelli și Pascal au demonstrat-o. Newton afirmase că pămîntul e turtit la poli, iar filozofii au trecut dintr-o emisferă în alta pentru a-l măsura. Oglinda lui Arhimede ne contraria rațiunea și un fizician, în loc să nege acest fenomen, a încercat să-l reproducă și l-a dovedit posibil. Iată cum trebuie făcută *critica* faptelor. Dar, urmînd această metodă, științele vor avea puțini *critici*. Mai repede și mai ușor se neagă ceea ce nu se pricepe ; dar sîntem oare tocmai noi în măsură să fixăm limitele celor ce sînt cu

putință, noi care vedem zilnic cum se reproduce trăznetul și sintem poate aproape de a afla taina stăpînirii lui ?

Aceste exemple trebuie să-l determine pe *critic* să fie foarte circumspect în deciziile sale. Credulitatea este apanajul ignoranților ; neîncrederea cu orice preț, apanajul semidoctilor ; pe cînd îndoiala metodică este însușirea înțelepților. În ceea ce privește cunoștințele umane, un filozof demonstrează ceea ce poate ; crede ceea ce i s-a demonstrat ; respinge ceea ce nu-i place și asupra restului își amînă judecata.

ECLECTISM

(Diderot)

O filozofie eclectică este aceea care înțelege să creeze un nou sistem cu ajutorul unor teorii extrase din sisteme anterioare pe care le socotește bune. În plus, e nevoie să se știe pe ce principii trebuie să se întemeieze această alegere. În ceea ce-l privește pe Diderot, ele nu pot fi altele decît experiența și rațiunea. Tipul său de eclectic este filozoful secolului al XVIII-lea care, după exemplul lui Descartes, aplică metoda științifică tuturor faptelor, inclusiv faptelor umane.

A se referi la articolul Filozofie.

Eclectism. Eclectic este acel filozof care, călcînd în picioare prejudecata, tradiția, vechimea, consensul universal, autoritatea, într-un cuvînt tot ceea ce subjugă spiritele, îndrăznește să gîndească în mod personal și să se ridice pînă la principiile generale cele mai clare, să le examineze, să le discute, să nu admită nimic decît pe baza propriei sale experiențe și rațiuni ; este acela care,

după ce a analizat fără părtinire și fără menajament toate filozofiile, își alcătuiește una aparte și de uz propriu : spun o *filozofie aparte* și de *uz propriu*, deoarece eclecticul rivnește să fie mai ales un discipol decât un învățător al genului uman, să se schimbe mai degrabă pe sine decât pe alții, să cunoască adevărul mai mult decât să-l propovăduiască. El nu este asemeni celui care seamănă sau sădește ; el culege și selectează. S-ar bucura în liniște de recolta adunată, ar trăi fericit și ar muri necunoscut, dacă entuziasmul, vanitatea sau, poate un sentiment mai nobil nu l-ar determina să-și depășească temperamentul. [...]

De unde reiese că există două feluri de *eclectism* ; unul experimental, care constă în adunarea adevărilor cunoscute și a faptelor date, sporindu-le numărul prin cercetarea naturii ; altul sistematic, care se îndeletnicește cu compararea între ele a adevărilor cunoscute și cu combinarea faptelor date, pentru a extrage fie explicarea unui fenomen, fie ideea unei experiențe. *Eclectismul* experimental este propriu oamenilor laborioși ; *eclectismul* sistematic este caracteristic oamenilor de geniu ; cine va fi în stare să le contopească își va vedea numele alături de cele ale lui Democrit, Aristotel și Bacon.

EDITOR

(Diderot)

Diderot, în grija căruia fusese lăsată uriașa sarcină de a pregăti cele șaptesprezece volume ale Enciclopediei, ne informează aici asupra modului în care și-a conceput rolul și asupra respectului pe care l-a avut pentru libertatea colaboratorilor săi. Așa se explică, într-o oarecare măsură, diversele nuanțe și uneori chiar contradicțiile pe care le prezintă Enciclopedia.

Dacă există un spirit enciclopedist, care se definește prin câteva trăsături esențiale și mai ales printr-un continuu apel la rațiune, prin credința în progresul atât material cât și moral, nu găsim însă în ansamblul operei un sistem rigid, căruia să fi trebuit să se supună numeroșii ei colaboratori. Fiecare autor, în perspectiva generală a operei, și-a păstrat originalitatea și aici stă fără îndoială unul din farmecele esențiale ale Enciclopediei.

A se referi la articolul Enciclopedie.

Editor : se dă această denumire unui literat care se îngrijește de publicarea operelor altui om de litere.

Există două calități esențiale pe care trebuie să le aibă un *editor* ; anume, aceea de a înțelege bine limba în care este scrisă lucrarea și aceea de a fi suficient de instruit în domeniul la care se referă aceasta.

Acei care ne-au dat primele ediții ale vechilor autori greci și latini au fost oameni învățați, laborioși și utili.

Există lucrări a căror editare presupune mai multe cunoștințe decît poate avea un singur om. *Enciclopedia* face cu deosebire parte dintre acestea. Se pare că, pentru a o face perfectă, fiecare ar trebui să-și fie *editorul* propriilor articole ; dar acest sistem ar atrage prea multe cheltuieli și ar încetini lucrul.

Și fiindcă *editorii Enciclopediei* nu-și revendică nici un fel de autoritate asupra producției colegilor lor, am greși tot atât de mult blamîndu-i pe ei pentru ceea ce am găsi slab, cît și dacă i-am lăuda pentru ceea ce am găsi excelent în *Enciclopedie*.

Nu vom ascunde faptul că ni se întîmplă să găsim uneori, în articolele colegilor noștri, lucruri pe care nu ne putem împiedica să le dezaprobam în sinea noastră, așa cum li se întîmplă, după toate aparențele, și colegilor noștri, să observe același lucru în articolele noastre și să fie la rîndul lor nemulțumiți.

Dar fiecare are un mod de a gândi și de a se exprima, absolut personal, pe care nu-l poți sacrifica într-o asociație, unde s-a intrat numai prin înțelegere tacită că se va respecta toată libertatea individuală.

Această observație se referă mai cu seamă la elogiile și la critici. Ne-am socoti vinovați de o infidelitate vrednică de dojană față de un autor dacă ne-am folosi vreodată de numele său pentru a lăsa să treacă un raționament favorabil ; și cititorul ar fi tare nedrept cu noi dacă ne-ar suspecta cu ceva în această privință.

Dacă există în această lucrare ceva ce ne aparține și pe care ne-am face scrupule să-l atribuim altora, este numai binele și răul pe care-l putem spune aci despre diverse opere.

EGALITATE NATURALĂ

(de Jaucourt)

Filozofii secolului al XVIII-lea au discutat îndelung în contradictoriu despre egalitatea dintre oameni, despre adevărata sa natură, despre cauzele care-i stau împotrivă sau care-o restrâng și despre mijloacele de a o restabili. În lucrarea sa Discurs asupra originii și bazelor inegalității dintre oameni (1754), Rousseau consideră că proprietatea este cauza esențială a inegalității. Voltaire, care exprimă tendințele înaltei burghezii, scrie în articolul Egalitate din Dicționarul său filozofic : „Egalitatea este... în același timp lucrul cel mai natural și totodată cel mai himeric” În acest articol, cavalerul de Jaucourt are o poziție înrudită cu cea a lui Montesquieu din Spiritul legilor, VIII, 3 : „Pe cât de îndepărtat este cerul de pământ, pe atât de departe este spiritul autentic de egalitate față de egalitatea extremă”.

Reprezentanții conștiinței ai intereselor burgheziei, filozofii nu puteau revendica egalitatea pentru întreg poporul. Și atunci au făcut deosebire între egalitatea naturală, egalitatea politică, egalitatea socială.... Dacă au fost cu toții de acord afirmând-o pe cea dintâi, au refuzat să admită egalitatea politică și pe cea socială.

Numai Rousseau și gânditorii care au suferit influența lui, ca Mably¹, au făcut din egalitate o revendicare proclamată sus și tare: „Dacă cercetăm în ce constă binele suprem al tuturor care trebuie să constituie scopul oricărui sistem de legislație, vom găsi că el se reduce la aceste două obiective principale: libertatea și egalitatea (*Din Contractul social*, 1762).”

Opera „Constituanților” exprimă bine aceste contradicții ale gândirii burgheze. Deși Declarația drepturilor omului și cetățeanului din 1789 proclamă în primul său articol că „Oamenii se nasc și rămân liberi și egali în drepturi”, toată organizarea politică și socială, pe care burghezia a stabilit-o în 1789-1790 pentru a-și asigura puterea, a urmărit să deposedeze poporul de drepturile lui, proclamate teoretic, iar, practic, să-l pună de fapt sub tutelă.

Egalitate naturală între oameni este aceea care rezultă numai din constituția naturii lor. Această egalitate este principiul și baza libertății.

Egalitatea naturală sau morală este deci fundată pe constituția naturii umane, comună tuturor oamenilor, care se nasc, cresc, subzistă și mor în același chip.

Deoarece natura umană este aceeași la toți oamenii, e clar că, potrivit dreptului natural, fiecare trebuie să-i

¹ Gabriel Bonnot de Mably (1709-1785), filozof și istoric francez, născut la Grenoble, fratele lui Condillac. A scris: *Le Droit public de l'Europe fondé sur les traités* (Dreptul public în Europa, în baza tratatelor) și *Observations sur l'histoire de France* (Considerații asupra istoriei Franței). Este un precursor al socialismului utopic.

prețuiască și să-i trateze pe ceilalți ca pe niște ființe egale în mod natural cu el, ca fiind, adică, oameni asemenea lui.

Din acest principiu al *egalității naturale* a oamenilor decurg mai multe consecințe. Le voi examina pe cele principale :

1. Reiese din acest principiu că toți oamenii sînt în mod firesc liberi și că rațiunea nu i-a făcut dependenți decît în interesul propriei lor fericiri.

2. Că, în ciuda tuturor inegalităților care survin în cîrmuirea politică din deosebirea de condiție, din noblețe, putere, bogăție etc., cei care se află deasupra celorlalți trebuie să-i trateze pe inferiorii lor ca fiindu-le în mod firesc egali, evitînd orice insultă, nepretinzînd nimic peste ceea ce li se datorează și cerînd cu omenie ceea ce li se cuvine în chipul cel mai neîndoielnic.

3. Că oricine n-a obținut un drept particular, în virtutea căruia să poată pretinde a fi preferat, nu trebuie să ceară nimic mai mult decît ceilalți, ci dimpotrivă, să-i lase să se bucure de aceleași drepturi de care se bucură el însuși.

4. Că un lucru de drept comun trebuie să fie sau în folosință comună, sau posedat alternativ, sau împărțit în părți egale între acei care au același drept, sau atribuit prin compensare echitabilă și reglementată ; dacă acest lucru este imposibil, hotărîrea trebuie încredințată soartei : expedient destul de comod, care înlătură orice umbră de subestimare și de părtinire, fără să scadă cu nimic din demnitatea persoanelor cu care ea nu se arată binevoitoare.

În sfîrșit, pentru a spune și mai mult, întemeiez pe principiul de necontestat al *egalității naturale* toate sentimentele de caritate, de umanitate și de justiție pe care oamenii și le datorează unii altora ; și n-ar fi greu s-o demonstrăm.

Cititorul mai poate descoperi și alte consecințe care nasc din principiul *egalității naturale* a oamenilor. Voi remarca numai că violarea acestui principiu a înscăunat

robia politică și civilă. Și de aici a decurs faptul că, în țările supuse puterii arbitrare, curtenii, prim-miniștrii, acei care minuiesc finanțele au în mână toate bogățiile națiunii, în timp ce restul cetățenilor nu posedă decît strictul necesar și cea mai mare parte a poporului geme în sărăcie.

Cu toate acestea, n-aș vrea să fiu pe nedrept bănuít că, din fanatism, aș susține într-un stat himera *egalității* absolute, pe care cu greu ar putea-o realiza o republică ideală ; nu vorbesc aici decît de *egalitatea naturală* a oamenilor ; recunosc necesitatea unor condiții deosebite, a unor grade, onoruri, distincții, prerogative, subordonări, care trebuie să existe în toate guvernările ; și adaug chiar că *egalitatea naturală* sau *morală* nu este deloc lezată prin aceasta. De la natură, oamenii sînt, desigur, egali, dar n-ar fi cu putință să rămînă astfel ; societatea le răpește egalitatea și ei nu și-o redobîndesc decît prin legi. Aristotel spune că Phaléas din Calcedonia imaginase un mod de a egaliza averile republicii, acolo unde nu erau egale : el voia ca bogății să doneze bani de zestre pentru săraci, fără să primească nimic în schimb și săracii să primească sumele pentru fetele lor fără să dea vreun ban.

Dar (după cum spune autorul *Spiritului legilor*) a existat oare vreo republică în care un astfel de sistem să fi fost acceptat ? Acest sistem i-ar pune pe cetățeni în condiții care i-ar deosebi atît de izbitor, încît ar ajunge să urască o atare *egalitate* dacă s-ar încerca instaurarea, ei, și ar fi o nebulie ca cineva să vrea să o introducă.

ENCICLOPEDIIE

(Diderot)

Diderot definește aici scopul Enciclopediei și precizează spiritul în care trebuie executată lucrarea.

A se referi la articolul Editor.

Enciclopedie înseamnă *înlănțuire de cunoștințe*; cuvântul este alcătuit din prepoziția grecească *έν, în*, și din substantivele *χύκλος, cerc*, și *παίδεία, cunoaștere*.

Într-adevăr, scopul unei *Enciclopedii* este acela de a aduna cunoștințe de pe tot cuprinsul pământului; de a expune sistemul lor general oamenilor din jurul nostru și de a le transmite oamenilor care vor veni după noi pentru ca truda veacurilor trecute să nu fi rămas nefolositoare veacurilor ce vor urma, pentru ca nepoții noștri, devenind mai învățați, să devină în același timp și mai virtuoși, și mai fericiți, iar noi să nu fi murit fără a fi binemeritat de la omenire.

[...]

Am văzut că numai un secol al filozofiei putea întreprinde o lucrare ca *Enciclopedia*; că acest secol sosise, că faima, ducând în eternitate numele acelor care ar săvârși-o, n-ar refuza, poate, să se încarce și cu ale noastre; și ne-am simțit însuflețiți de această atât de reconfortantă și agreabilă idee că se va vorbi și despre noi atunci când nu vom mai fi; am fost impresionați de acel murmur atât de plăcut, prin care auzeam din gura unor contemporani ceea ce vor spune despre noi acei oameni, pentru a căror instruire și fericire ne jertfeam, pe care-i prețuiam și-i iubeam, cu toate că ei nici nu existau încă. Am simțit cum crește în noi sămînța emulației care salvează de la pieire cea mai bună parte din noi înșine și răpește neantului singurele momente ale existenței noastre de care sîntem cu adevărat mîndri. Într-adevăr, omul se arată contemporanilor săi și se vede el însuși așa cum este, amestec bizar de calități sublime și de slăbiciuni rușinoase. Slăbiciunile însă însoțesc rămășițele pămîntești în mormînt și pier odată cu ele; același pămînt le acoperă, nu mai rămîn decît calitățile, eternizate în monumentele pe care și le-a ridicat lui însuși sau pe care le datorează venerației și recunoștinței publice; onoruri de care conștiința propriului său merit îl face să se poată de pe

acum bucura ; bucurie tot atît de curată, de puternică, de reală ca oricare alta şi în care imagine nu pot apărea decît titlurile pe care îşi întemeiază pretenţiile. Pretenţiile noastre sînt depuse în această lucrare : posteritatea le va judeca.

Am spus că numai un secol al filozofiei ar putea să încerce elaborarea unei *Enciclopedii* ; şi-am spus-o, deoarece această lucrare cere mai multă îndrăzneală de spirit decît există de obicei în veacurile lipsite de gust. Totul trebuie cercetat, totul trebuie răscolit fără excepţii şi fără cruţare... Trebuie călcate în picioare toate vechile puerilităţi ; răsturnate acele bariere care nu au fost aşezate de raţiune ; trebuie să li se acorde ştiinţelor şi artelor o libertate care le este atît de preţioasă, şi să se spună admiratorilor antichităţii : numiţi cum vreţi *Negutătorul din Londra*, numai să fiţi de acord că această piesă scînteiază de frumuseţi sublime. Se simţea nevoia unui timp care să raţioneze, care să nu mai caute regulile în lucrările autorilor, ci în natură, şi care să înţeleagă ce-i fals şi ce-i adevărat în atîtea poetici arbitrare : folosesc termenul *poetică* în accepţia sa cea mai generală, aceea de sistem de reguli date, conform cărora trebuie să lucrezi în orice domeniu pentru a reuşi.

FANATISM

(nesemnat)

Una din principalele acuzaţii pe care filozofii le aduc religiei catolice este intoleranţa sa, această „pasiune feroce”, va spune Enciclopedia, care împinge la ură şi persecuţie contra celor socotiţi de ea ca rătăciţi. Intoleranţa provine dintr-un zel exagerat pentru religie. „Azi înţelegem prin fanatism, scrie Voltaire

în Dicționarul său filozofic, o nebunie religioasă sumbră și crudă ; e o boală care se ia ca vârsatul". Fanatismului, filozofii îi opun toleranța și umanitatea.

Pentru a înțelege bine campania tenace a Enciclopediei în favoarea toleranței, nu trebuie să uităm asprimea epocii : după Culegerea de documente asupra situației protestanților în Franța, lucrare al cărei autor este, neîndoielnic, Condorcet, de la 1745 până la 1770, au fost spânzurați pentru credința lor opt pastori.

A se referi la articolele : Persecuție, Superstiție, Toleranță.

Fanatism, este un zel orb și pătimăș care se naște din opinii superstițioase și îndeamnă la acțiuni ridice, nedrepte și crude, nu numai fără rușine și fără remușcare, ci chiar cu un fel de bucurie și satisfacție. *Fanatismul* nu este, deci, decît superstiția pusă în mișcare.

[...]

Fanatismul a făcut mult mai mult rău pe lume decît lipsa de credință. Ce pretind necredincioșii ? Să se elibereze dintr-un jug, în timp ce *fanaticii* vor să-și întindă lanțurile asupra lumii întregi. Infernală „zelotipie !”¹ S-au văzut, oare, secte de necredincioși adunîndu-se înarmați în procesiuni contra divinității ? Sînt suflete prea slabe pentru a risipi sîngele omenesc ; și totuși, e nevoie de o oarecare forță pentru a săvîrși binele fără motiv, fără speranță și fără interes.² Trebuie să existe o doză de pizmă și de răutate pentru a tulbura niște suflete stăpîne pe ele, numai fiindcă n-au nici pretențiile, nici mijloacele pe care le ai tu... Dealtfel, ne ferim să adoptăm atari

¹ Zelotip (gr. *zélotîpos*, gelos) ; zelotipie, nebunie religioasă, sub formă organizată.

² Elogiu discret al ateismului. (A.S.)

raționamente, care au chinuit atîția oameni, celebri atît prin nenorocirile îndurate, cît și prin scrierile care le-au atras suferințele.

Dar, dacă ne-ar fi îngăduit să întrebuițăm o clipă, pentru binele umanității, stilul exaltat îndreptat de atîtea ori contra ei, iată unica rugăciune care s-ar putea face împotriva *fanaticilor* :

„Tu, care vrei binele tuturor oamenilor și nu vrei pieirea nimănui ; fiindcă tu nu te bucuri de moartea celui rău, scapă-ne, nu de pustiirile războiului și de cutremurele de pămînt, căci acestea sînt trecătoare, mărginite și dealtfel inevitabile, ci de furia persecutorilor care invocă sfîntul tău nume. Arată-le că urăști singele, că mirosul cărnii sacrificate nu se înalță pînă la tine și nici nu e în stare să împrăstie trăznetele în aer, ori să coboare roua din cer. Luminează-ți zeloșii ca cel puțin să nu confunde jertfa cu omuciderea. Fă-i să se iubească într-atît pe ei înșiși, încît să-și poată uita aproapele, de vreme ce mila lor nu-i decît virtute distructivă. O ! care dintre oamenii, în grija căroră ai pus răzbunarea în numele tău, nu merită el însuși această răzbunare, de o sută de ori mai mult decît victimele pe care ți le sacrifică ? Fă-i să înțeleagă că nici rațiunea, nici forța, ci numai lumina și bunătatea ta călăuzesc sufletele pe căile tale și că a amesteca în toate acestea mîna omului înseamnă să-și bată joc de puterea ta. Cînd ai pornit să creezi universul, l-ai chemat oare pe el în ajutor ? Iar de ții să mă primești la banchetul tău, nu ești oare nemărginit în minunile tale ? Căci tu nu vrei să ne mîntui cu sila. De ce nu imită ei blîndețea milei tale și vor să mă facă să te iubesc de teamă ? Răspîndește pe pămînt spiritul de umanitate și acea bunăvoință universală, prin care ne plecăm în fața tuturor ființelor cu care împărtășim prețiosul dar al simțirii și care face ca tot aurul și smaraldele, topite laolaltă, să nu poată prețui

niciodată dinaintea ta cît preţuieşte legămîntul unei inimi iubitoare şi pline de milă, şi cu atît mai puţin să răscumpere cumplita omucidere.“

FERICIRE

(nesemnat)

După ce a reamintit definiţia pe care au dat-o fericirii diversele şcoli (Epicur o defineşte prin plăcere : mai rămîne să precizăm ce este plăcerea), autorul observă, cu o falsă naivitate, că religia creştină nu te îndeamnă să renunţi la plăcere ; dar sursa plăcerii nu este aceeaşi pentru un creştin şi pentru un profan (se subînţelege „pentru un filozof”). Creştinul este mai fericit fiindcă speră în viaţa de apoi, fericirea lui nu stă în ceea ce are pe pămînt.

Într-adevăr, în secolul al XVIII-lea, o concepţie nouă despre viaţă şi societate înlocuieşte concepţia tradiţională pe care Biserica o făcuse să triumfe şi care se întemeia pe pregătirea mîntuirii în vederea vieţii viitoare. Filozofii instaurează un ideal de fericire pămîntească, bazat pe cuceririle ştiinţei şi pe credinţa în progresul nesfîrşit al umanităţii. Adevăraţi reprezentanţi ai burgheziei, care controlează toată activitatea economică, filozofii stabilesc drept ţintă a activităţii omului stăpînirea forţelor naturii şi sporirea avuţiei generale ; astfel se vor realiza condiţiile materiale ale acestei fericiri pămînteşti şi astfel va fi posibilă deplina înflorire a societăţii umane.

Vezi articolul Om (morală).

F e r i c i r e a este luată aici ca o stare, ca o situaţie de aşa natură încît ai dori-o mereu neschimbată ; prin

aceasta, *fericirea* se deosebește de plăcere, care nu este decît un sentiment agreabil, dar scurt și trecător, și care niciodată nu poate fi o stare. Durerea ar putea avea privilegiul de a fi o stare.

Toți oamenii se întîlnesc în dorința de a fi fericiți. Natura ne-a dat tuturor o lege a propriei noastre *fericiri*. Tot ce nu-i *fericire* ne e străin : ea singură are asupra inimii noastre o putere însemnată ; spre ea sîntem cu toții purtați de un farmec puternic, de o atracție de neînvins, pe un urcuș fără zăbavă ; este o impresie de neșters, cu care natura a pecetluit inimile noastre ; ea întrunește deopotrivă farmecul și perfecțiunea.

Oamenii mai sînt de acord și în ceea ce privește natura *fericirii*. Ei sînt toți de părere că *fericirea* e tot una cu plăcerea, sau cel puțin că datorează plăcerii ceea ce are ea mai ispititor și mai plin de farmec. O *fericire*, neînsuflețită din cînd în cînd de plăcerea care-și revarsă asupra-i prinosul, e mai mult o stare și mai mult o situație liniștită decît o adevărată *fericire* : iată o tristă *fericire* ! Dacă sîntem lăsați într-o leneșă nepăsare, din care activitatea noastră n-are nimic de cîștigat, nu putem fi fericiți. Pentru a ne împlini dorințele, trebuie să ne smulgem din această lene în care lîncezim ; trebuie să lăsăm bucuria să coboare pînă-n adîncul inimii noastre, s-o înviorăm cu sentimente plăcute, s-o facem să tresalte cutremurînd-o blind, să deșteptăm într-însa bătaî pline de desfătare, s-o îmbătăm cu încîntarea pe care o dă o voluptate curată, pe care nimic să n-o poată altera. Dar o asemenea stare nu este proprie condiției umane ; nu ne putem petrece în plăceri fiecare clipă din viață. Cea mai plăcută stare are multe răstimpuri de istovire. Odată stinsă ardoarea dintii a sentimentului, lucrul cel mai bun pentru el este să poată deveni o stare de liniște. Așadar, *fericirea* noastră cea mai desăvîrșită în această viață nu este, așa cum am spus-o dealtfel la începutul

acestui articol, decît o stare liniştită, *presărată* ici şi *colo* cu cîteva plăceri care o mai înşeninează.

Astfel, sentimentele atît de diverse ale filozofilor cu privire la *fericire* se referă nu atît la natura sa, cît la cauza ei eficientă. Părerea lor se reduce la cea a lui Epicur, care consideră că fericirea stă mai presus de orice în plăcere. *Citiţi acest articol*. Posesiunea bunurilor este baza *fericirii* noastre, dar nu *fericirea* însăşi, căci ce-ar însemna oare dacă, stăpînindu-le, n-am avea şi sentimentul acestui lucru ? Acel nebun din Atena, care credea că toate corăbiile sosite în portul Pireu îi aparţin, gusta *fericirea* bogăţiei fără a o stăpîni ; şi poate că acei căroră într-adevăr le aparţineau aceste corăbii le stăpîneau fără să simtă vreo plăcere. Astfel, cînd Aristotel consideră că *fericirea* constă în cunoaşterea şi în iubirea binelui suprem, el a înţeles, pe cît se pare, să definească *fericirea* prin fundamentele sale : altminteri s-ar fi înşelat teribil, deoarece, dacă ai despărţi plăcerea de această cunoaştere şi de această iubire, ai constata că îţi mai lipseşte ceva ca să poţi fi *fericit*. Stoicii, care au învăţat că *fericirea* constă în posesiunea înţelepciunii, n-au fost atît de nebuni încît să-şi închipuie că ar trebui să despartă ideea de *fericire* de satisfacţia interioară pe care le-o inspiră această înţelepciune. Bucuria lor era dată de entuziasmul sufletesc, care se mîndrea cu o tărie în realitate absentă. Prin urmare, toţi oameni recunosc în general acest principiu ; şi nu ştiu ce satisfacţie au aflat unii să le atribuie semenilor păreri diferite, de vreme ce nu se poate tăgădui că n-a existat nicicînd între ei un mai mare acord de sentimente decît în domeniul acesta. Avarul nădăjduşte să se bucure de bogăţiile sale, adică să simtă plăcerea pe care-o găseşte în a le poseda. E adevărat că nu le foloseşte : şi asta tocmai fiindcă plăcerea lui este să le păstreze. El se mulţumeşte cu sentimentul posesiunii lor şi, în felul acesta, se simte *fericit*. Şi, din moment ce are acest sentiment, de ce să i se conteste *feri-*

cirea ? N-are, oare, fiecare dreptul de a fi *fericit* după pofta lui ? Ambițiosul nu caută demnitățile decît în plăcerea de a se vedea deasupra celorlalți. Răzbunătorul nu s-ar răzbuna dacă n-ar nădăjdui să-și afle satisfacția în răzbunare.

Nu trebuie să opunem acestei maxime, care este de nedesmințit, morala și religia lui Isus Cristos, legislatorul și în același timp Dumnezeu nostru, care n-a venit pentru a nimici natura, ci pentru a o desăvîrși. El nu ne îndeamnă să renunțăm la plăcere și nu osîndește virtutea să fie nefericită. Legea sa este plină de farmec și de seducții ; ea se cuprinde toată în iubirea de Dumnezeu și de aproape. Izvorul plăcerilor îngăduite curge deopotrivă pentru creștini și pentru omul fără religie : dar, în privința grației, a harului divin, cel dintîi este mult mai fericit prin ceea ce speră decît prin ceea ce are ; *fericirea* de care se bucură pe pămînt devine pentru el germenul unei *fericiri* veșnice. Plăcerile sale sînt cele ale moderației, ale binefacerii, ale cumpătării, ale conștiinței ; plăceri pure, nobile, spirituale și cu totul superioare plăcerilor date de simțuri. Un om care ar cultiva o virtute atît de exagerată încît l-ar priva de orice sentiment de bucurie și de plăcere, desigur că n-ar reuși decît să ne dezamăgească. Omul este astfel făcut, încît nu se deschide decît plăcerii ; numai ea știe să-i descopere cele mai ascunse cute și să-i pună în mișcare cele mai tainice forțe. O virtute care n-ar fi însoțită de plăcere ar putea să ne cîștige prețuirea, dar nu și afecțiunea. Mărturisesc că aceeași plăcere nu este la fel pentru toți : unii sînt pentru plăcerea grosolană, alții pentru plăcerea delicată ; unii pentru plăcerea puternică, alții pentru plăcerea durabilă ; unii pentru plăcerea simțurilor și alții pentru plăcerea spirituală ; în sfîrșit, unii pentru plăcerea sentimentului și alții pentru plăcerea gîndirii ; dar cu toții, fără excepție, sînt pentru plăcere.

FERMIERI

(Quesnay ¹)

Quesnay (1694-1774), principalul reprezentant al școlii fiziocratice, a scris în Enciclopedia articolele Fermieri și Grâne, în care sînt reunite temele majore ale doctrinei. Quesnay și-a dezvoltat ideile în două lucrări esențiale : Maximele generale ale guvernării economice a unui regat agricol (1760) și Fiziocrația sau constituția naturală a conducerii celei mai avantajoase pentru genul uman (1768). Printre principalii reprezentanți ai școlii fiziocratice, să-i mai cităm pe Dupont de Nemours, care a publicat în 1764 lucrarea intitulată Despre exportul și importul grînelor, pe Mercier de la Rivière, autor al Ordinei naturale și esențiale a societăților politice (1767), și pe Turgot, care și-a expus ideile în Reflecții asupra formării și împărțirii bogățiilor (1776).

Fiziocrații pornesc de la axioma că numai agricultura este productivă, deoarece ea procură — în afara mijloacelor de subzistență ale muncitorilor și a remunerației fermierilor și arendașilor — un profit în plus în favoarea proprietarului, un produs net, din care statul poate să-și ia partea pentru nevoile sale fără să dăuneze bunului mers al întreprinderilor. Fiziocrații consideră industria și comerțul sterile, deoarece nu văd în ele producerea nici unui supra-

¹ *François Quesnay, medic și economist francez. Ca medic, s-a bucurat de protecția regelui; ca economist, a scris puțin, dar substanțial. Cartea sa fundamentală s-a intitulat Tableau économique (Tablou economic, 1758) și cuprinde sistemul său economic, cunoscut sub numele de fiziocratism. Ordinea economică este determinată, după Quesnay, de legi naturale, cărora legiuitorul trebuie să li se supună; maxima sa, Laissez faire, laissez passer, a devenit deviza fiziocraților, între care menționăm pe Diderot, Turgot, Mirabeau, Dupont de Nemours.*

profit : dezvoltarea relativ slabă a întreprinderilor industriale și comerciale către mijlocul celui de-al XVIII-lea secol nu prezenta nici un exemplu comparabil cu marile proprietăți funciare. Produsul net nu se poate dezvolta decât dacă exploatarea agricolă dispune de capitaluri importante. Trebuie favorizată, deci, menținerea și dezvoltarea unei clase de mari fermieri care să închirieze domenii vaste pe un termen destul de lung ; trebuie înlesnită întoarcerea la agricultură a capitalurilor, evitând absorbirea lor de către întreprinderile de stat sau de către întreprinderile comerciale, care nu pot fi decât oneroase, cum sînt cele ale micilor comercianți, sau aleatorii, ca acele ale traficului la distanță. Această mare agricultură preconizată de fiziocrați impune dispariția agriculturii tradiționale, bazată pe existența bunurilor obștești și a servitutiilor colective (asolament obligator, pîrloagă¹, pășunat²), oprise oricărei exploatați raționale.

Prosperitatea marii agriculturi, preconizată de fiziocrați, se sprijină pe conceptul prețului bun : prețul de vînzare al grînelor și al celorlalte mărfuri agricole de larg consum trebuie să depășească cu mult prețul de cost. Trebuie dezvoltat deci consumul intern, scutită circulația produselor agricole de toate taxele și de toate controalele, asigurată prin liberă concurență o uniformizare a prețurilor care va fi în avantajul producătorilor, suprimate reglementările tradiționale ale piețelor, evitat tot ceea ce ar putea mări cheltuielile cultivatorilor prin scumpirea produselor industriei... Cît despre organizarea politică, pentru fiziocrați, orice guvernare care respectă proprietatea și libertățile decurgînd din ea este bună ; cea mai bună

¹ Vaine pâtre = pășunat permis pe locurile particulare neîngrădite, sau după adunarea recoltei.

² Parcours = dreptul de vaine pâtre, care permite acest fel de pășunat pe teritoriile comunei vecine în mod reciproc.

fiind aceea a unui rege, ereditar ca orice proprietar funciar și controlat de o colectivitate politică, în care vor intra, firește, numai proprietarii de pământuri și marii fermieri care le cultivă.

Karl Marx a arătat importanța și limitele doctrinei fiziocraților. Lor le revine meritul de a fi analizat capitalul și, din acest punct de vedere, ei sînt adevărații creatori ai economiei moderne: Adam Smith i-a continuat în această privință. Cu drept cuvînt, ei stabilesc principiul fundamental: numai munca din care izvorăște plusvaloarea este productivă. Pentru ei, munca agricolă este singura productivă, deoarece este singura care creează plusvaloare; ei nu cunosc o altă formă a plusvalorii decît renta funciară. Prin aceasta, teoria fiziocraților poartă încă amprenta sistemului feudal și a regimului proprietarilor funciari: „feudalitatea se îmburgezește și burghezia ia înfățișări feudale”, spune Marx; și încă: „sistemul fiziocrat apare ca noua societate capitalistă care se instalează în cadrul societății feudale”. Și de aici, contradicțiile sale.

Asupra Fiziocraților și a sistemului lor, a se vedea:

MARX: *Istoria doctrinelor economice*. Volumul I: De la originea teoriei plusvalorii pînă la Adam Smith. A. Fiziocrații (Editura Costes, p. 1-160).

WEULERSSE (J.): *Mișcarea fiziocratică în Franța, de la 1756 la 1770* (1910): — *Fiziocrații* (1931).

A se referi la articolele: Bîlci, Grîne, Impozit, Plugar.

Fermieri sînt aceia care arendează și valorifică ogoarele și care procură bogățiile și resursele esențiale pentru susținerea statului; astfel, ocupația de fermier este foarte importantă în regat și merită o mare atenție din partea cîrmuirii.

[...]

Locuitorii oraşelor cred cu naivitate că braţele ţăranilor fructifică pământul şi că agricultura nu decade decât fiindcă lipsesc oamenii de pe ogoare. Se spune că ar trebui să fie alungaţi învăţătorii, care, prin instrucţia dată ţăranilor, le înlesnesc dezertarea: se imaginează astfel mijloace minore, tot atât de ridicole pe cât sînt de dezavantajoase; ţăranii sînt priviţi ca nişte sclavi ai statului; viaţa rustică pare cea mai aspră, cea mai trudnică şi cea mai de dispreţuit, deoarece locuitorii de la ţară sînt sortiţi unor munci rezervate animalelor. Cînd ţăranul îşi ară singur pământul, el face dovada sărăciei şi a inutilităţii sale. Patru cai cultivă mai mult de o sută de pogoane de pământ; patru oameni n-ar putea cultiva nici măcar opt. Cu excepţia podgoreanului, a grădinarului, care se consacră unei astfel de munci, ţăranii sînt folosiţi de către *fermierii* bogaţi la altfel de munci, mai avantajoase pentru ei şi folositoare pentru agricultură. În provinciile bogate, unde cultura este bine întreţinută, ţăranii au multe resurse; ei însăminţează cîteva pogoane de pământ cu grîu şi alte grîne; arăturile sînt făcute de *fermieri*, iar soţia şi copiii ţăranilor culeg produsele; aceste mici recolte, care le dau o parte din hrană, le produc nutreţ şi bălegar. Ţăranii cultivă în, zarzavat, legume de tot felul; au vite şi păsări care le procură alimente bune şi de pe urma cărora cîştigă; obţin prin recolte şi alte grîne pentru restul anului; ei sînt folosiţi întotdeauna la muncile cîmpului, trăiesc fără constrîngere şi fără grijă; dispreţuiesc robia servitorilor şi valeţilor, sclavi ai celorlalţi oameni; ei nu pizmuiesc soarta poporului de rînd care trăieşte la oraş, locuieşte în podurile caselor, este limitat la un cîştig ce abia îi ajunge pentru strictul necesar, şi care — fiind nevoit să trăiască fără nici o provizie pentru trebuinţele viitoare — este mereu în pericol de a lîncezi în sărăcie.¹

¹ Aceasta este o descriere cu adevărat idilică a vieţii muncitorilor agricoli, zilierilor sau ţăranilor săraci, care trăiesc sub

Țăranii n-ajung în mizerie și nu părăsesc provincia decît atunci cînd sînt prea hărțuiți de batjocurile la care sînt supuși, sau cînd nu există *fermieri* care să le procure de lucru și pămîntul este cultivat de arendași săraci, care se mărginesc la o cultură redusă, făcută de ei înșiși foarte imperfect. Partea, pe care acești arendași o scot din mica lor recoltă și care e împărțită cu proprietarul, nu poate îndestula decît propriile lor nevoi; ei nu pot nici să îndrepte, nici să îmbunătățească pămîntul.

Acești bieți cultivatori, atît de puțin folositori statului, nu sînt totuna cu adevăratul plugar, sau cu *fermierul* bogat, care face mari culturi, care conduce, care comandă, care înmulțește cheltuielile pentru a mări cîștigurile, care, nelăsînd să-i scape nici o posibilitate, nici un avantaj mai deosebit, lucrează pentru binele general; care-i întrebuințează cu folos pe locuitorii de la țară; care poate alege și aștepta timpul favorabil ca să-și plaseze grînele, să cumpere și să vîndă vitele.

Bogățiile *fermierilor* fac pămîntul mai roditor, înmulțesc numărul vitelor, îi atrag și-i stabilesc pe locuitori la țară și constituie forța și prosperitatea națiunii.

Manufacturile și comerțul, întreținute prin dezordinea luxului, îngrămădesc oamenii și bogățiile în orașele mari, se opun ameliorării bunurilor rurale, pustiesc ogoarele, trezesc disprețul pentru agricultură, măresc peste măsură cheltuielile particularilor, sapă temelia familiilor, se opun creșterii populației și slăbesc statul.

Decadența imperiilor a urmat adesea îndeaproape unui comerț înfloritor. Cînd o națiune cheltuiește prin lux ceea ce cîștigă din comerț, nu rezultă decît o circulație a banilor fără o creștere reală a avuțiilor. Numai vînzarea prisosului îi îmbogățește și pe supuși și pe suveran. Produsele ogoarelor noastre trebuie să constituie materia primă a manufacturilor și obiectul comer-

dependența marelui fermier. Realitatea era cu mult mai aspră. (A. S.)

țului : orice alt comerț, care nu-i așezat pe aceste baze, este nesigur ; cu cît comerțul e mai strălucit într-un regat, cu atît provoacă o emulație mai mare la națiunile vecine și se fărîmîtează mai mult. Un regat bogat în ogoare rodnice nu poate fi concurat în agricultură de un altul care n-are aceleași mijloace. Dar, pentru a profita de aceste ogoare rodnice, trebuie îndepărtate cauzele care duc la părăsirea satelor, care îngrămădesc și păstrează bogățiile în orașele mari. Toți seniorii, toți oamenii bogați, toți cei care au rente sau pensii îndestulătoare pentru a trăi comod se stabilesc la Paris sau într-un alt mare oraș, unde cheltuiesc aproape toate veniturile fondului agricol al regatului. Cheltuielile acestea atrag o mulțime de negustori, de meșteșugari, de servitori și de zilieri. Această proastă repartiție a oamenilor și a avuțiilor este inevitabilă, dar ea ajunge mult prea departe ; se prea poate să se fi favorizat această situație protejîndu-se mai mult orășenii decît locuitorii de la sate. Oamenii sînt atrași de interes și de liniște. Dați-le aceste avantaje și celor de la țară, și veți avea și acolo o populație proporțional tot așa de numeroasă ca cea de la orașe. Nu toți locuitorii de la oraș sînt bogați și îndestulați. Viața la țară își are și ea bogățiile și plăcerile ei : nu o părăsești decît ca să eviți batjocurile de care ești amenințat acolo ; dar guvernul poate îndrepta aceste neajunsuri. Comerțul pare înfloritor în orașe, fiindcă acestea sînt pline de negustori bogați. Dar ce rezultă oare de aici dacă nu tocmai faptul că aproape toți banii regatului sînt folosiți într-un comerț care nu sporește cu nimic bogățiile națiunii ? Locke compară comerțul cu jocul de noroc unde, după ce s-a calculat cîștigul și pierderea jucătorilor, se constată că suma de bani rămîne aceeași ca înainte. Comerțul interior este necesar pentru a satisface nevoile, pentru a întreține luxul și pentru a ușura consumul ; dar el contribuie prea puțin la forța și prosperitatea statului. Dacă numai o parte a imenselor bogății — pe care comerțul le reține

și a căror folosință produce atît de puțin pentru regat — ar fi distribuită agriculturii, aceasta ar aduce venituri mult mai reale și mai demne de considerație. Agricultura este patrimoniul suveranului : toată producția sa este vizibilă și poate fi ușor impozabilă ; averile pecuniare scapă repartiției impozitelor, guvernul nu le atacă decît prin mijloace oneroase pentru stat.

FILOZOFIE

(nesemnăt)

O adevărată revoluție a spiritului uman s-a produs în cursul primei jumătăți a secolului al XVII-lea cînd s-a răspîndit filozofia nouă, ale cărei baze le-a pus Descartes în Discours de la Méthode (Discurs despre metodă, 1637). Fără îndoială credința religioasă continuă să existe, ca și credința monarhică, dar aceste sentimente tradiționale se transformaseră și apăruseră altele, care le amenințau. În același timp, se deschideau în fața rațiunii noi domenii, înarmate acum cu o metodă a cărei experimentare își dovedea zilnic eficacitatea. Această atotputernicie a rațiunii caracterizează de aci înainte filozofia.

"A filozofa — scria la începutul secolului Madame de Lambert — înseamnă să-i redai rațiunii întreaga sa demnitate și s-o repui în toate drepturile sale ; înseamnă a raporta fiecare lucru la principiile sale proprii și a se scutura de jugul opiniei publice și al autorității." Prin acest apel la rațiune și la libera cercetare, toate cunoștințele umane se reînnoiesc : filozofia înviorează științele și devine metodă universală.

Filozoful este, după definiția celebră a lui Diderot „un om cinstit care acționează numai prin rațiune”.

Articolul Filozofie din Enciclopedie dezvoltă această definiție și denunță cele două piedici din calea progresului filozofiei : principiul autorității și spiritul de sistem.

A se raporta la articolele : Autoritatea în discursuri și în scrieri, Eclectism.

Filozofie înseamnă, după etimologie, dragostea de înțelepciune. Deoarece cuvântul a fost întotdeauna destul de vag, din pricina diferitelor înțelesuri care i s-au acordat, trebuie să facem două lucruri în acest articol : 1) să precizăm istoricește originea și diferitele accepțiuni ale acestui termen ; 2) să-i fixăm sensul printr-o bună definiție.

[...]

E timpul să trecem la cel de-al doilea punct al acestui articol, unde trebuie să se fixeze sensul *filozofiei* și să i se dea o bună definiție. A filozofa înseamnă a da lucrurilor un temei, sau cel puțin a-l căuta ; căci, atita timp cât te limitezi la a vedea și a descrie ceea ce vezi nu ești decît istoric. Cînd calculezi și măsoari proporțiile lucrurilor, coordonatele lor, valorile lor, ești doar matematician ; dar cel ce își propune să descopere rațiunea care face ca lucrurile să fie și să existe așa cum sînt, și nu altfel, este filozoful propriu-zis.

[...]

Aceasta este cu adevărat noțiunea de *filozofie*. Scopul său este certitudinea, toți pașii săi tind către certitudine, pe calea demonstrației. Deci, ceea ce-l caracterizează pe filozof și-l deosebește de vulg este faptul că el nu admite nimic fără dovadă, că nu acceptă noțiunile înșelătoare și că delimitează precis domeniul sigurului, probabilului și al îndoielnicului. El nu se amăgește cu vorbe și nu

explică nimic prin calități oculte, care nu sînt altceva decît însuși efectul transformat în cauză ; el preferă să-și mărturisească ignoranța ori de cîte ori raționamentul și experiența nu reușesc să-l conducă la adevărata rațiune a lucrurilor.

[...]

Cel mai mare filozof este cel care găsește temeiuri pentru cît mai multe lucruri ; iată poziția sa stabilită precis ; erudiția nu se confundă însă cu *filozofia*. Cunoașterea faptelor este, fără îndoială, utilă, ea este o condiție esențială pentru explicarea lor ; dar a fi filozof nu înseamnă numai a fi văzut multe și a fi citit mult, nu înseamnă nici a cunoaște istoria *filozofiei*, a științelor și a artelor ; acest tot formează adesea doar un haos indigest ; a fi filozof înseamnă a avea principii solide și mai ales, o bună metodă pentru a explica faptele și a trage concluziile firești.

Progresul *filozofiei* a fost, o lungă vreme, întîrziat de două obstacole : autoritatea și spiritul de sistem.

Un adevărat filozof nu vede cu ochii altuia și nu acceptă decît convingerea care rezultă din evidență. E greu de înțeles cum unii oameni inteligenți preferă să folosească, în căutarea adevărului, inteligența altora în locul celei pe care le-a dat-o Dumnezeu. Fără îndoială că e cu mult mai plăcut și mai onest să te conduci cu proprii tăi ochi decît cu ai altora, și un om cu ochi buni nu-i va închide niciodată și nici n-o să și-i scoată, în speranța că o să aibă cine să-l conducă ; cu toate acestea, așa se întîmplă aproape pretutindeni.

[...]

Aceste reflexiuni solide și judicioase ar trebui să ne vindece de prejudecățile ridicole care ne stăpînesc cînd e vorba de antici. Dacă rațiunea noastră, susținută de vanitate, care ne este atît de proprie, nu-i capabilă să

pună capăt unei astfel de umilinți, atât de prost înțelese — ca și cum noi, ca oameni n-am avea dreptul să pretindem o atare perfecțiune — cel puțin experiența va avea destulă putere să ne încredințeze că nimic n-a frinat progresul lucrurilor și n-a limitat într-atât spiritele ca această admirație nemăsurată pentru antici. Din pricină că se înrobise autorității lui Aristotel, spune d. de Fontenelle, și că nu mai căuta adevărul decât în scrierile lui enigmatice, și niciodată în natură, *filozofia* nu înainta în nici o privință, ba chiar lunecase într-un abis de confuzie și de idei de neînțeles, de unde a fost scoasă doar cu chiu cu vai. Aristotel n-a făcut nicicând un adevărat filozof, ci, dimpotrivă, a înăbușit și pe aceia care ar fi putut să devină dacă le-ar fi fost îngăduit. Nenorocirea este că o asemenea fantezie, odată instalată printre oameni, așa rămâne timp îndelungat. Vor trebui secole întregi ca să se revină asupra ei chiar și după ce i s-a recunoscut tot ridicolul. Neajunsul ar fi același dacă, într-o zi, în locul lui Aristotel, ne-am încăpățîna să-l punem pe Descartes. [...]

Spiritul de sistem împiedică în aceeași măsură progresul adevărului. Prin spirit de sistem nu-l înțeleg pe acela care leagă adevărurile între ele pentru a forma demonstrații — ceea ce nu e de altfel decât adevăratul spirit filozofic —, ci îl desemnez pe acela care creează planuri și formează sisteme ale universului, în care vrea apoi să potrivească, de voie ori de nevoie, fenomenele. E lăudabilă hotărîrea luată de Academia de științe de a privi numai, de a observa și de a înscrie în registrele sale observațiunile și experiențele, lăsînd posterității grija de a face un sistem complet, cînd va exista destul material pentru aceasta ; dar acel timp este încă îndepărtat, atât de îndepărtat încît se pare că nu va mai sosi niciodată.

FILOZOFIA ETIOPIENILOR

(nesemnăt)

Filozofii secolului al XVIII-lea au atribuit adesea unor popoare îndepărtate, chinezi, egipteni sau etiopieni, propriile lor idei, pentru ca, sub masca exotismului, să le poată răspindi mai bine. Așa stau lucrurile și în acest articol, consacrat filozofiei etiopienilor, și în care găsim, în același timp, indicații critice asupra originii religiilor, a dezvoltării astronomiei și a ideilor morale.

Filozofia etiopienilor. Etiopienii au fost vecinii egiptenilor și istoria filozofiei unora nu este mai sigură decât istoria filozofiei celorlalți. Nu ne-a rămas nici un monument demn de încredere asupra situației științelor și artelor în aceste locuri. Tot ceea ce ni se povestește despre Etiopia pare să fi fost imaginat de către aceia care — dornici de a-l pune pe Apoloniu din Tyana¹ pe același plan cu Iisus Cristos — au scris viața celui dintîi luînd-o ca model pe a celui din urmă.

Dacă facem o comparație între viețile celor mai mulți legislatori, vom găsi că ele sînt copiate aproape după același model; și o regulă destul de sigură pentru critică ar fi aceea de a determina cu scrupulozitate ceea ce ar fi specific fiecăruia, înainte de a admite ca adevărat și de a respinge ca fals tot ceea ce s-ar observa că este comun.

¹ *Apollonios din Tyana*, filozof neopitagorician (născut în Tyana, mort în Capadocia-Efes, la anul 97 e.n.). A înființat în Efes o școală pitagoriciană. Marea lui celebritate se datorește virtuții și științei sale strălucite. A compus o *Viață a lui Pitagora* și un *Tratat asupra divinației*. S-a bucurat de un prestigiu extraordinar, fiind comparat cu Cristos, iar spre sfîrșitul secolului al III-lea i s-au dedicat sanctuare și a fost venerat în templul din Efes ca un zeu.

Există o puternică bănuială că ceea ce atribuim ca miraculos atitor personaje diferite nu este adevărat despre nici unul.

Etiopienii pretindeau că sînt mai vechi decît egiptenii, deoarece ținutul lor fusese bătut mai tare de razele soarelui, care dă viață tuturor ființelor. De unde putem vedea că aceste două popoare nu erau departe de a privi animalele ca pe niște creații ale pămîntului, care fermentează la căldura soarelui, și de a presupune, în consecință, că speciile suferiseră o infinitate de transformări felurite înainte de a ajunge la forma în care le vedem; că, la origine, animalele s-au născut izolat; că, mai apoi, au putut fi masculi și femele totodată, cum mai vedem și azi unele cazuri; că separarea sexelor nu este, poate, un accident iar necesitatea împerecherii, decît o cale de procreare analoagă funcțiunilor noastre actuale.
[...]

Li se atribuie *etiopienilor* descoperirea astronomiei și a astrologiei; și e neîndoielnic că cerul lor, mereu senin, liniștea vieții și temperatura totdeauna egală a climatului i-a putut îndruma în mod firesc către acest gen de studii.

Fazele diferite ale lunii sînt, după cum se spune, primele fenomene cerești care i-au impresionat și, într-adevăr, nestatornicia acestui astru îmi pare mai potrivită a-i predispune pe oameni la meditație decît spectacolul statornic al soarelui, mereu același, pe un cer mereu senin. Cu toate că vedem din experiența zilnică cum ființele din jurul nostru sînt supuse schimbării, ne așteptăm mereu parcă să le regăsim așa cum le-am văzut întîia dată; și cînd se întîmplă altfel, tresărim surprinși: ori, observarea și nedumerirea sînt cei dintîi pași ai spiritului către căutarea cauzelor. *Etiopienii* au descoperit cauza fazelor lunii; ei au afirmat că acest astru nu strălucește decît datorită unei lumini împrumutate. Nu le-au scăpat nici revoluțiile și nici chiar iregularitățile celorlalte cor-

puri cerești ; ei au făcut ipoteze și asupra naturii acestor corpuri ; au făcut din ele cauze fizice generale, le-au atribuit diferite efecte și, în felul acesta, astrologia a luat naștere din cunoașterea fenomenelor astronomice.

[...]

Filozofia morală a egiptenilor se reducea la câteva precepte, pe care le învăluiau în enigmă și simbol : „Trebuie, spuneau ei, să-i *adorăm* pe zei, să nu facem rău nimănui, să dovedim curaj și să disprețuim moartea ; adevărul n-are nimic comun nici cu teroarea artelor magice, nici cu fastul impunător al misterelor și al minunilor ; cum-pătarea este temelia virtuții ; lipsa măsurii îl dezbracă pe om de demnitate ; nu te poți bucura cu plăcere decât de bunurile dobândite cu greu ; pompa și orgoliul sînt semne de micime ; în viziuni și-n vise nu-i decât fățarnicie etc.“

Nu putem ascunde faptul că sofistul care pune în seama *etiopienilor* meritul acestei doctrine pare să-și fi propus, în taină, să reducă puțin din infumurarea puerilă a concetățenilor săi, care pretindeau să cuprindă în țărișoara lor toată înțelepciunea universului.

Dealtfel, luîndu-i pe *etiopieni* ca obiect al elogiilor sale, făcuse o foarte bună alegere. Încă de pe vremea lui Homer, aceste popoare erau cunoscute și respectate de greci pentru candoarea și simplitatea moravurilor lor. Chiar zeilor, după spusele poetului lor, le plăcea să rămînă în mijlocul acestor pămînteni. *Jupiter se dusesese la popoarele inocente ale Etiopiei și odată cu el toți zeii (Iliada).*

FILOZOFIA ȘCOLII

(d'Alembert)

Strălucită critică a filozofiei scolastice care se preda încă oficial în epoca Enciclopediei.

Filozofia Scolii: se indică prin acest nume filozofia denumită obișnuit *scolastică*, filozofia care a substituit lucrurilor cuvintele și a înlocuit marile probleme ale adevăratei filozofii cu chestiuni frivole sau ridicole; care explică prin termeni barbari lucruri neinteligibile; care a dat naștere sau a pus la loc de cinste universaliiile ¹, categoriile, predicamentele ², gradele metafizice, intențiile secundă ³, oroarea de vid etc. Această filozofie s-a născut din spirit și din ignoranță. Îi putem fixa originea sau cel puțin epoca de mare faimă în veacul al XII-lea, pe vremea cînd Universitatea din Paris a început a se închea, consolidîndu-se cu strălucire. Puținele cunoștințe care erau răspîndite pe atunci în lume, lipsa de cărți, de observații și greutatea de a le procura au îndreptat toate spiritele către problemele sterile; se discutau noțiuni abstracte în loc să se discute despre ființele reale: pentru acest nou gen de studiu s-a creat o limbă nouă și cei ce-au deprins această limbă s-au crezut savanți. Nu putem regreta îndeajuns că cea mai mare parte a autorilor scolastici au folosit atît de rău iscusința și excesiva subtilitate pe care o observăm în scrierile lor; atîta spirit, mai bine folosit, ar fi făcut ca științele să progreseze mult mai mult și în mai scurtă vreme.

Lui Descartes îi sîntem, în primul rînd, îndatorați că a scuturat jugul acestei barbarii; acest mare om ne-a deschis ochii asupra *filozofiei școlii* (și poate chiar, fără să vrea, asupra propriei lui filozofii; dar nu despre aceasta

¹ *Universalii*: Filozofia scolastică denumea astfel conceptele sau termenii generali care serveau la clasarea ființelor sau a ideilor.

² *Predicamente*, termen consacrat în filozofia scolastică, însemnînd categorie, clasă de predicate (determinări) care se pot atribui unui lucru.

³ *Intenție secundă* (*intentio secunda*) numește în vocabularul scolastic actul gîndirii care se autoanalizează (*actus intellectus reflectus*), față de *intentio prima*, gîndirea reflectînd un obiect exterior (*actus intellectus directus...*).

e vorba aici). Universitatea din Paris, grație cîtorva profesori cu adevărat luminați, se eliberează pe nesimțite de această lepră ; totuși ea nu este cu totul vindecată. Dar universitățile din Spania și Portugalia, datorită Inchiziției care le tiranizează, sînt cu mult mai puțin avansate ; acolo filozofia este încă în același stadiu în care a fost la noi între veacurile al XII-lea și al XVII-lea ; profesorii jură chiar că niciodată nu vor preda alte filozofii ; asta înseamnă a se lua toate măsurile cu putință împotriva luminii. Într-una din gazetele savanților din anul 1752, la rubrica *Noutăți literare*, citim, nu fără uimire și mîhnire, titlul acestei cărți recent imprimată la Lisabona (la mijlocul veacului al XVIII-lea !) : *Systema aristotelicum de formis substantialibus etc., cum dissertatione de accidentibus absolutis*¹ (*Sistemul aristotelic cu privire la formele substanțiale etc., cu o disertație despre accidentele absolute*, Ulyssipone, 1750). Am fi tentați să credem că este o greșeală de tipar și că trebuie citit 1550.

Ne este îngăduit să remarcăm că nomenclatura, inutilă și obositoare, cu care sînt încă încărcate unele științe, este, poate, o rămășiță periculoasă a vechiului gust pentru *filozofia școlii* ?

GENEVA

(d'Alembert)

În noiembrie 1757, apare al șaptelea volum al Enciclopediei, conținînd articolul intitulat Geneva, de d'Alembert. După o lungă disertație asupra rolului religios al Genevei, d'Alembert semnalează lipsa unui teatru în acest oraș : profită de aceasta pentru a se ridica împotriva soartei pe care o aveau încă în secolul al XVIII-lea actorii, considerați ca niște paria (ei

nu puteau fi îngropați în pământul consacrat pentru aceasta¹. Ar fi o glorie pentru Geneva dacă ar face ca Europa să-și schimbe părerea asupra acestui punct.

Controversele cu privire la teatru, atât de numeroase în secolul al XVII-lea, continuaseră și în secolul al XVIII-lea. Teatrul corupe moravurile sau contribuie la schimbarea lor? Filozofii sînt fervenți adepți ai teatrului, Voltaire mai cu seamă, în timp ce Biserica socotește neabătut pe actori ca obiect de anatemă. În 1751, apar Noi observații cu privire la condamnările pronunțate împotriva actorilor. Polemica izbucnește după apariția celui de-al șaptelea volum al Enciclopediei. Pastorii din Geneva protestează și Rousseau intervine printr-o operă răsunătoare: J. J. Rousseau, cetățean al Genevei, către dl. d'Alembert, de la Academia franceză, asupra articolului său intitulat *Geneva*, din cel de-al șaptelea volum al *Enciclopediei* și în special asupra proiectului de a înființa un teatru de comedie în acest oraș (1758). Este o condamnare fără apel a teatrului.

La Geneva nu este suferită comedia și aceasta, nu pentru că s-ar dezaproba spectacolele în sine, ci pentru că se tem de gustul pentru găteală, pentru risipă și pentru libertinaj, pe care trupele de comedianți îl pot răspîndi în rîndul tinerilor. Și totuși, n-ar fi oare posibil să se remedieze acest neajuns prin legi severe și bine aplicate asupra comportării actorilor? În felul acesta, Geneva ar avea și spectacole, și bune moravuri, și s-ar bucura de avantaje din amîndouă părțile: reprezentațiile teatrelor ar forma gustul cetățenilor și le-ar da o finețe în purtări, o gingășie de sentimente foarte greu de căpătat fără ajutorul acestora; literatura n-ar avea decît de cîștigat de aci, fără ca libertinajul să se întindă și Geneva ar reuni înțelepciunea

¹ Cimitirul.

Lacedemoniei ¹ cu politețea Atenei. Un alt mod de a vedea lucrurile, demn de o republică atît de înțeleaptă și luminată, ar trebui, poate, s-o determine să îngăduie spectacolele. Prejudicata barbară împotriva profesiei de actor, disprețul care-i înconjoară pe acești oameni, care sînt de atîta trebuință progresului și sprijinirii artelor, este fără îndoială una din principalele cauze care contribuie la dezordinea ce le-o reproșăm; ei încearcă să răscumpere prin plăceri stima pe care n-o poate dobîndi situația lor. La noi, un actor, care e și un om moral, este de două ori respectabil; dar acest lucru abia dacă i se ia în seamă. Arendașul impozitelor ², care-și bate joc de sărăcia publică și se hrănește din ea, curteanul care se ploconește și care nu-și plătește datoriile, iată soiul de oameni pe care-l prețuim cel mai mult. Dacă actorii n-ar fi numai tolerați la *Geneva*, ci mai întîi li s-ar da regulamente înțelepte iar mai apoi ar fi protejați și chiar apreciați, dacă dau dovadă că merită această protecție și apreciere, în sfîrșit, dacă ar fi așezați absolut pe aceeași treaptă cu ceilalți cetățeni, orașul acesta ar avea foarte curînd avantajul de a poseda ceva socotit o mare raritate — lucru de care sîntem vinovați numai noi —, o trupă de actori demni de stimă. Să mai adăugăm că această trupă ar deveni curînd cea mai bună din Europa; multe persoane cu gust și înclinare pentru teatru — care la noi se tem să nu se compromită dedicîndu-se acestei profesii — ar alergera la *Geneva* pentru a cultiva — fără a se mai sfîi, ba chiar cu stimă, un talent atît de plăcut și de puțin comun. Atunci șederea lor în acest oraș — pe care mulți francezi îl socotesc posomorît din cauza lipsei de spectacole —, ar deveni o zăbavă plăcută și vrednică de cinste, așa cum este acum

¹ Celălalt nume dat cetății Sparta.

² Persoana care lua în arendă încasarea impozitelor („*le traitant*”) era financiarul care lua asupra-și încasarea unor impozite în condiții hotărîte, printr-o *convenție* încheiată cu administrația regală. Vă imaginați ce beneficii scotea! (A. S.)

cultivarea filozofiei și a libertății, iar străinii n-ar mai fi surprinși văzînd că, într-un oraș în care spectacolele decente și regulate sînt oprite, se permit farse grosolane și fără pic de spirit, potrivnice atît bunului gust, cît și bunelor moravuri. Și asta nu-i tot : încetul cu încetul, exemplul actorilor din *Geneva*, decența purtării lor și considerația de care s-ar bucura ar servi drept model actorilor altor națiuni și drept lecție acelor care i-au tratat pînă acum cu atîta asprime și chiar cu atîta inconștiență. Nu i-am mai vedea, pe de o parte, pensionați de guvern, iar pe de alta, țintă a anatemei ; preoții noștri și-ar lăsa deprinderea de a-i excomunica, iar burghezii pe aceea de a-i privi cu dispreț ; și astfel o mică republică s-ar mîndri că a reformat Europa din acest punct de vedere, care e, poate, mult mai important decît s-ar crede.

GRÎNE

(Quesnay)

Iată unul din cele mai vestite articole ale Enciclopediei, un fel de manifest al Școlii fiziocrate. Regăsim aici esența doctrinei sale : primatul agriculturii, critica industriilor de lux, superioritatea agriculturii capitaliste, a „marilor ferme” și a „fermierilor bogați” asupra agriculturii tradiționale a „micilor fermieri”, revendicarea libertății comerțului. În special, în ceea ce privește prețul grînelor, Quesnay expune aici teoria fiziocrată a prețului bun.

A se referi la articolele : Fermieri, Bîlci, Om (politic), Agricultor.

Grîne. Principalele obiecte ale comerțului în Franța sînt *grînele*, vinurile și rachiurile, sarea, cînepa și inul, lîna și celelalte produse pe care ni le dau vitele ; manu-

facturile de pinzeturi și de stofe de rînd pot spori mult valoarea cînepei, inului și lînei și pot procura mijloace de trai multor oameni care s-ar dedica unor munci atît de avantajoase. Dar, observăm astăzi că producția și comerțul celor mai multe dintre aceste mărfuri sînt aproape inexistente în Franța. De multă vreme, manufacturile de lux au sedus națiunea ; nu avem nici mătasea, nici lîna necesară pentru fabricarea stofelor frumoase și a postavurilor fine ; ne-am consacrat unei industrii care ne era străină ; și s-au folosit pentru asta o mulțime de oameni, în timp ce regatul se despopula și satele se pustiau. Prețul grîului nostru a fost redus pentru ca fabricarea și mîna de lucru să fie mai ieftine decît în străinătate ; oamenii și avuțiile s-au adunat în orașe ; agricultura — cea mai rodnică și cea mai nobilă ramură a comerțului nostru, izvorul veniturilor regatului — n-a fost considerată ca fond prim al bogățiilor noastre ; se părea că ea nu-i interesează decît pe fermier și pe țăran : munca lor a fost limitată la întreținerea națiunii, care cumpărînd mărfurile de larg consum, plătește cheltuielile culturilor ; și s-a crezut că numai negoțul sau un schimb care se bazează pe industrie putea să aducă aurul și argintul în regat. S-a interzis plantarea viței de vie ; s-a recomandat cultivarea duzilor ; s-a oprit vînzarea produselor agricole și s-a diminuat venitul ogoarelor pentru a favoriza manufacturi care sînt dăunătoare propriului nostru comerț.

Franța poate produce din belșug toate materiile de primă necesitate ; ea nu poate cumpăra din străinătate decît mărfuri de lux : schimburile reciproce între națiuni sînt necesare pentru a întreține comerțul. Dar noi ne-am legat mai ales de fabricarea și negoțul bunurilor pe care le puteam aduce din străinătate ; și, alergînd după un comerț de concurență exagerat, am vrut să dăunăm vecinilor noștri și să-i lipsim de cîștigul pe care-l obțineau de la noi prin vînzarea mărfurilor lor.

Prin această politică, am pus capăt comerțului dintre ei și noi, comerț care era cu totul în favoarea noastră ; ei au interzis importul mărfurilor noastre, iar noi cum-părăm de la dînșii, prin contrabandă și foarte scump, ma-teria primă pe care-o folosim în manufacturi. Pentru a cîștiga cîteva milioane din fabricarea și vînzarea stofelor frumoase, am pierdut miliarde la produsele pămîntului nostru ; și națiunea, împodobită cu țesături de aur și argint, era încredințată că se bucură de un comerț înflo-ritor.

Manufacturile acestea ne-au cufundat într-un lux de-zordonat, care s-a întins și la celelalte națiuni și care le-a stimulat emulația : poate că i-am depășit cu industria noastră ; dar acest avantaj s-a sprijinit mai cu seamă pe propriul nostru consum.

Consumul care se face de către supuși este izvorul veniturilor suveranului ; iar vînzarea surplusului în stră-inătate mărește bogățiile supușilor. Prosperitatea statului depinde de asocierea acestor două avantaje ; dar consumul de lux este prea limitat ; el nu se poate susține decît prin bogăție, oamenii puțin favorizați de soartă nu pot trăi în lux decît în dauna lor proprie și în dezavantajul statului.

Cîrmuirea, mai luminată, știe că un consum, care poate procura suveranului venituri mari și îi face fericiți pe supușii săi, este consumul general, care satisface nevoile de trai. Numai sărăcia ne poate constrînge să bem doar apă, să mîncăm o piine proastă și să ne acoperim cu zdrențe ; toți oamenii se străduiesc ca, prin munca lor, să-și procure alimente și haine bune : niciodată nu vom face destul pentru a-i ajuta în această privință, căci veni-turile regatului, cîștigurile și cheltuielile poporului alcă-tuiesc bogăția suveranului.

[...]

Ogoarele, cultivate cu de-amănuntul de micii fermieri, cer oameni mai mulți și cheltuială mare, așa că profiturile sînt mult mai limitate. Or, oamenii și cheltuielile nu tre-

buie risipiți în munci care ar fi mai rentabile pentru stat dacă s-ar executa cu oameni mai puțini și cheltuieli mai mici. Această proastă folosire a oamenilor în cultivarea pământului lor ar aduce pierderi chiar într-un regat foarte populat ; căci, cu cît sînt mai mulți locuitori, cu atît trebuie să se scoată din pămînt o producție mai mare ; dar acest lucru ar fi și mai păgubitor într-un regat nu destul de populat : căci atunci ar trebui să se dea și mai multă atenție distribuirii oamenilor la muncile cele mai folositoare pentru națiune. Așadar avantajele agriculturii sînt strîns legate de reunirea ogoarelor în ferme mari, valorificate cît se poate de bine de către fermieri bogați.

O cultură care se execută numai prin munca oamenilor este aceea a viței de vie ; ea ar putea da de lucru unui mare număr de oameni în Franța, dacă s-ar încuraja vînzarea vinurilor și dacă populația ar crește. Această cultură, cît și comerțul cu vinuri și rachiuri sînt prea reduse ; și totuși, iată un lucru care merită tot atîta atenție ca și cultivarea *grînelor*.

Nu-l considerăm aici pe fermierul bogat ca un muncitor care-și lucrează singur pămîntul ; el este un antreprenor care conduce și care-și face întreprinderea rentabilă grație inteligenței și averii sale. Agricultura organizată de cultivatori bogați este o meserie foarte cinstită și foarte lucrativă, rezervată oamenilor liberi, capabili să facă față cheltuielilor considerabile necesitate de cultura pămîntului și care asigură țăranilor o ocupație și le procură ori-cînd un cîștig convenabil și sigur. Iată, după părerea D-lui de Sully ¹, care sînt adevărații fermieri sau adevărații financiari ce trebuie formați și susținuți într-un regat cu un teritoriu întins, căci din bogățiile lor trebuie să izvorască mijloacele de trai ale unei națiuni, bunăstarea publică, veniturile suveranului, cele ale proprieta-

¹ E vorba de ministrul lui Henric al IV-lea, celebru mai cu seamă datorită interesului pe care l-a purtat pentru tot ce privea agricultura. (A. S.)

rilor, ale clerului, o mare cheltuială care se împarte tuturor profesiilor, o populație numeroasă, forța și prosperitatea statului.

Marile venituri înlesnesc marile cheltuieli; marile cheltuieli sporesc populația, deoarece ele extind comerțul și muncile și procură câștiguri unui mare număr de oameni. Aceia care nu consideră avantajele unei populații numeroase decât ca pe un mijloc de a întreține armate mari înțeleg greșit forța unui stat. Militarii nu-i prețuiesc pe oameni decât în măsura în care aceștia pot deveni soldați; dar omul de stat îi regretă pe oamenii destinați războiului, așa cum un proprietar regretă pământul folosit pentru săparea șanțului de protecție al ogorului. Marile armate epuizează statul; o populație numeroasă și mari bogății îl fac de temut. Avantajele esențiale aduse de o populație numeroasă sînt produsele și consumul, care sporesc sau pun în circulație averile bănești ale regatului. Cu cît o națiune, posedînd un teritoriu bun și un negoț ușor, este mai populată, cu atît e mai bogată; și cu cît este mai bogată cu atît e mai puternică. Socot că bogățiile pecuniare ale regatului nu sînt astăzi mai mici ca în secolul trecut; dar, pentru a aprecia situația acestor bogății, nu trebuie să le considerăm numai sub aspectul cantității lor, ci și în raport cu circulația lor, care depinde de cantitatea, de vînzarea și de prețul bun al produselor regatului. O sută de „septimi“¹ de grîu cu douăzeci de livre² „septimea“ constituie la început o bogăție pecuniară de patru ori mai mare decât 50 de „septimi“ la 10 livre „septimea“: astfel, bogăția rezidă tot atît de real în valoarea produselor, cît și în monedele de aur și argint, mai ales atunci cînd comerțul cu străinătatea asigură prețul și vînzarea acestor produse.

¹ *Septier* — veche măsură pentru grîne sau lichide; pentru grîne era a douăsprezecea parte dintr-un *muid* care avea ceva mai mult de 37 hectolitri.

² *Livră* — monedă veche, franceză.

Veniturile sînt produsul ogoarelor și al oamenilor. Fără munca oamenilor, pămîntul n-are nici o valoare. Cele dintîi bunuri ale unui stat mare sînt oamenii, ogoarele și vitele. Fără produsele agriculturii, o națiune nu poate avea alte resurse decît producția și comerțul de mărfuri, dar nici una, nici cealaltă nu se pot menține decît mulțumită bogățiilor din străinătate : dealtfel, astfel de resurse sînt foarte limitate și puțin sigure și ele nu sînt îndestulătoare decît pentru statele mici.

[...]

Observații asupra prețului grînelor. Veniturile măresc cheltuielile, iar cheltuielile îi atrag pe aceia care caută cîștigul ; străinii își părăsesc patria pentru a veni să se împărtășească din belșugul națiunii bogate și afluența lor sporește bogățiile acesteia, menținînd prin consum prețul bun al produselor agricole și stimulînd prin acest preț bun, abundența produselor : căci un preț bun nu numai că favorizează progresul agriculturii, dar tocmai prin el realizează bogățiile pe care aceasta le furnizează. Valoarea unei „șeptimi“ de grîu, considerată ca bogăție, nu stă decît în prețul său : astfel, cu cît grîul, vinul, lînurile, vitele sînt mai scumpe și mai abundente, cu atît statul este mai bogat. *Nonvaloarea asociată cu abundența nu înseamnă bogăție. Scumpetea asociată cu lipsa înseamnă mizerie. Abundența asociată cu scumpetea înseamnă belșug.* Vreau să spun, o scumpete și o abundență permanente, căci o scumpete trecătoare n-ar aduce o egală împărțire a bogățiilor întregii națiuni, n-ar mări veniturile proprietarului, nici pe cele ale regelui ; ele n-ar fi decît în avantajul cîtorva particulari, care ar vinde la un preț ridicat bunuri de larg consum.

Bunurile de consum nu pot însemna avuții pentru nici o națiune decît prin abundență și prin prețul bun, menținînd în mod constant printr-o cultură bună, un consum mare și prin comerțul exterior : trebuie chiar să recunoaștem că, raportate la o întreagă națiune, abun-

dența și prețul bun care are curs în străinătate reprezintă o mare bogăție pentru această națiune, mai cu seamă dacă ele au ca bază produsele agricole. Căci acestea sînt o avuție limitată în fiecare regat la teritoriul care-o poate produce ; astfel, prin abundența și scumpetea sa, această avuție este întotdeauna în avantajul națiunii care o are și care o poate vinde și altora : căci, cu cît un regat își poate aduna un tezaur mai mare de bani, cu atît e mai puternic și cu atît sînt mai largi posibilitățile particularilor, căci banul este singura avuție care se poate folosi în orice fel și poate fi hotăritoare pentru forța națiunilor unele față de altele.

Națiunile sînt sărace în toate acele țări în care produsele cele mai necesare vieții se vînd la un preț scăzut ; aceste produse sînt bunurile cele mai prețioase și cele mai negociabile, ele nu pot deveni nonvaloare decît prin reducerea populației și a comerțului peste graniță. În aceste cazuri, sursa avuției pecuniare se pierde în țările lipsite de avantajele comerțului și unde oamenii, nevoiți să se mulțumească cu bunurile care le sînt strict necesare traiului, nu pot să și le procure pe acelea cu care ar face față celorlalte nevoi ale vieții ca și securității patriei lor : în această situație sînt provinciile noastre, în care bunurile de consum se vînd pe un preț de nimic, regiuni cu un amestec de abundență și sărăcie, unde nici munca trudnică, nici economiile peste măsură nu reușesc să aducă bani. Cînd bunurile de consum sînt scumpe și cînd veniturile și cîștigurile cresc proporțional, prin acorduri economice se pot diversifica cheltuielile, se pot plăti datoriile, se pot face achiziții, se poate asigura situația copiilor etc. În posibilitatea acestor acorduri constantă bunăstarea, care rezultă din vînzarea cu un preț bun a produselor de consum. De aceea orașele și provinciile unui regat, unde bunurile de larg consum sînt scumpe, sînt mai locuite decît acelea în care toate bunurile de consum se vînd la un preț prea scăzut, deoarece acest preț

scăzut, reduce veniturile, oprește cheltuielile, distruge comerțul, face cu neputință ciștigurile tuturor celorlalte profesii, lucrările și salariile meșteșugarilor și zilierilor; și, în plus, el suprimă veniturile regelui, deoarece cea mai mare parte a comerțului pentru consum se face prin schimb de mărfuri și nu contribuie prin impozite la circulația banilor; în această situație, regele nu încasează impozite asupra consumației mijloacelor de trai ale provinciilor, și prea puțin asupra veniturilor de bunuri.

Cînd comerțul este liber, scumpetea bunurilor de consum își are, în mod necesar, limitele sale, fixate chiar de prețurile mărfurilor celorlalte națiuni, care își extind comerțul peste tot. Altceva se întîmplă atunci cînd bunurile de consum nu sînt la preț sau sînt prea scumpe din lipsa libertății comerțului; nonvaloarea și scumpetea se succed rînd pe rînd și fără regularitate; ele sînt, amîndouă, foarte păgubitoare și provin mai întotdeauna dintr-un defect de guvernămînt.

Prețul bun curent al grîului, care aduce venituri atît de mari statului, nu este păgubitor pentru poporul de rînd. Un om consumă trei șeptimi de grîu: dacă din cauza prețului bun ar cumpăra fiecare șeptime cu patru livre mai scump, acest preț ar mări cheltuiala lui cu cel mult un ban pe zi, salariul i-ar crește în aceeași proporție și această creștere ar fi neînsemnată pentru acei care ar plăti-o, în comparație cu bogățiile care ar rezulta din prețul bun al gr ului. Astfel, avantajele aduse de prețul bun al gr ului nu sînt deloc înlăturate de sporirea salariului muncitorilor; căci această sporire nu se apropie nici pe departe de creșterea profitului fermierilor, a veniturilor proprietarilor, a celor ce revin din dijm e și a veniturilor regelui. E ușor de văzut că aceste avantaje n-ar fi sporit nici cu douăzeci sau poate nici chiar cu patruzeci de procente prețul m inii de lucru a manufacturilor, care au determinat în mod imprudent inter-

zicerea exportului grîului nostru și care au pricinuit statului o pierdere imensă. Este, dealtfel, un mare neajuns să obișnuiești același popor să cumpere grîul la un preț scăzut ; el devine mai puțin harnic, se hrănește cu piine fără multă osteneală și devine leneș și obraznic ; agricultorii găsesc greu muncitori și servitori ; de aceea și sînt foarte prost slujiți în anii de belșug. Este foarte important ca oamenii de rînd să cîștige mai mult și să fie îmboldiți de nevoia de a cîștiga. În secolul trecut, cînd grîul se vindea mult mai scump, poporul se obișnuise cu aceasta, cîștiga pe măsură, trebuia să fie mai harnic și mai la largul său.

Astfel, noi nu înțelegem aici prin cuvîntul *scumpetea* un preț excesiv, ci numai un preț comun între noi și străinătate, căci, într-un regim de libertate a comerțului exterior, prețul va fi întotdeauna reglementat de concurența negoțului cu mărfuri de larg consum al națiunilor vecine.

Acei care nu au întreaga perspectivă a distribuției bogățiilor într-un stat pot obiecta că *scumpetea* nu este avantajoasă decît pentru vînzători și că-i sărăcește pe cei ce cumpără : astfel ea scade din avutul unora ceea ce adaugă la al celorlalți. *Scumpetea*, după aceste păreri, nu poate însemna deci, în nici un caz, o creștere de avuție în stat.

Dar *scumpetea* și abundența produselor agricole nu sporesc ele oare cîștigurile cultivatorilor, veniturile regelui, ale proprietarilor și ale beneficiarilor care se bucură de dijme ? Oare nu tot aceste bogății fac să crească și cheltuielile și cîștigurile ? Zilierul, meșteșugarul, patronul de manufactură etc. n-au timpul și munca plătite în raport cu costul mijloacelor de trai ? Cu cît sînt mai multe venituri într-un stat, cu atît comerțul, manufacturile, artele, meseriile și celelalte profesii devin mai necesare și mai lucrative.

Dar această prosperitate nu se poate întreține decît cu un preț avantajos al bunurilor noastre de larg consum, deoarece, atunci cînd guvernul oprește vînzarea produselor pămîntului făcînd să le scadă prețul, el se opune abundenței, diminuează bogățiile națiunii proporțional cu scăderea prețurilor bunurilor de consum care se convertesc în bani.

Această situație de preț bun și de abundență a dăinuit în regat atîta timp cît *grînele* noastre au constituit un obiect de negoț, cît timp cultura pămîntului a fost protejată și populația a fost numeroasă : dar îngrădirea comerțului de grîu, formula impunerii asupra mijloacelor de trai, proasta folosire a oamenilor și a bogățiilor din manufacturile de lux, războaiele neîncetate și alte cauze de depopulare și de sărăcire au nimicit aceste avantaje ; și statul pierde anual mai mult de trei sferturi din produsul pe care-l scotea, acum un secol, din cultura *grînelor*, fără a mai adăuga celelalte pierderi care rezultă negreșit din această enormă degradare a agriculturii și a populației.

IMPOZIT

(de Jaucourt)

Reforma impozitului este una din revendicările esențiale ale burgheziei către sfîrșitul Vechiului Regim. Impozitul apasă numai clasele care muncesc și produc ; clasele privilegiate, clerul și nobilimea, se bucură de scutire fiscală. Impozitul este repartizat în mod inegal de la o provincie la alta. Critica sistemului fiscal al regalității este una din teme favorite ale filozofilor.

Cavalerul de Jaucourt, în articolul Impozit din Enciclopedie, se inspiră din ideile fiziocraților : critica industriilor de lux ; reforma impozitului funciar numit „la taille”¹, care nu trebuie să fie suportat de fermierul ce exploatează pământul, ci de proprietar ; stabilirea impozitelor pe bunurile de consumație, care sînt suportate de întreaga populație... E de notat tonul moderat al acestui program de reforme.

A se referi la articolele : Fermieri, Grîne.

Impozit, contribuție pe care particularii sînt datori s-o plătească statului pentru apărarea vieții și bunurilor lor.

[...]

Atita vreme cît *impozitele*, într-un regat al luxului, nu vor fi fixate în așa fel încît să se perceapă de la particulari în raport cu averea lor, situația acestui regat nu se va ameliora : o parte din supuși va trăi în belșug și va mînca la un prînz hrana a o sută de familii, în timp ce alta nu va avea decît pîine și va pieri treptat. Un *impozit* care ar percepe pe an cinci, zece, treizeci, cincizeci de ludovici asupra cheltuielilor frivole ale fiecărei familii înstărite, prelevare făcută în proporție cu averea acestei familii, ar fi de ajuns ca, împreună cu veniturile curente, să acopere sarcinile statului sau cheltuielile unui război drept, în așa fel încît agricultorul n-ar auzi vorbindu-se despre el decît doar în rugăciunile publice.

Se crede că, în Franța, o taxă, impusă numai în orașe asupra oglinzilor, argintăriei, vizitiilor, lacheilor, trăsuriilor, lecticilor, asupra pinzeturilor pictate din Indii și asu-

¹ „*La taille féodale*”, impozit feudal lovînd pe servi ; „*la taille royale*”, impozit direct, repartizat între supuși și pămînturile neprivilegiate. La origine, a fost echivalentul bănesc al serviciului militar datorat regelui, cu timpul a devenit birul plătit îndeosebi de țărani. A fost desființat în 1789.

pra altor obiecte asemănătoare ar aduce anual cincisprezece sau douăzeci de milioane ; ea ar fi necesară atât pentru oprirea depopulării satelor, cît și pentru desăvîrșirea repartizării *impozitelor* în conformitate cu justiția distributivă¹ ; acest mod constă în a le extinde asupra luxului celui mai mare, cel mai oneros pentru stat. Este un adevăr incontestabil că povara dărilor rezultă, în acest regat, mai ales din inegalitatea modului de așezare a impozitelor, și că forța totală a corpului politic este miraculoasă.

Să trecem la taxa asupra pămînturilor, taxă foarte înțeleaptă cînd este făcută după un recensămînt, după o evaluare adevărată și exactă ; e vorba să fie percepută cu cît mai puține cheltuieli, ca în Anglia. În Franța se fac roluri² și se stabilesc diferite clase după avere. Nu ar fi nimic de zis dacă aceste clase ar fi diferențiate cu dreptate și cu înțelepciune ; dar e greu să cunoști bine deosebiri de valoare a averilor ; și e și mai greu să găsești oameni care să nu fie interesați ca aceste deosebiri să nu se cunoască la alcătuirea rolurilor. Sînt de temut deci două feluri de nedreptăți : nedreptatea oamenilor și nedreptatea faptului însuși. Totuși, dacă taxa este neînsemnată pentru popor, nu merită atenție întîmplătoarele nedreptăți față de cei înstăriți. Dacă însă, din pricina taxei, poporul nu mai poate trăi în mod onest, nedreptatea ar deveni strigătoare la cer și ar avea cele mai mari consecințe. Dacă, din întîmplare, cîțiva din popor nu plătesc destul, răul e tolerabil : dar dacă unii dintre cei care abia trăiesc vor plăti prea mult, atunci sărăcirea lor se va întoarce contra populației. Cînd statul își proporționează avutul după acela al poporului, bunăstarea poporului face să crească curînd și averea statului.

¹ *Justiție distributivă* : repartizarea bunurilor prin intervenția autorității.

² În sensul de listă, catalog al contribuabililor, cu indicarea cotizației lor individuale.

Nu trebuie deci ca partea de taxe impusă fermierului unui teren, proporțional cu priceperea lui, să fie atât de mare sau descurajatoare prin natura sa, încît el să se teamă să mai defrișeze un cîmp, să-și sporească șeptelul sau să inoveze, ca nu cumva să crească taxa arbitrară, pe care n-ar putea s-o plătească. Atunci n-ar mai simți nici o emulație și, pierzînd speranța de a deveni bogat, interesul l-ar îndemna să se arate mai sărac decît în realitate. Cei care pretind că țăranul nu trebuie să se înstărească debitează o maximă pe cît de falsă pe atât de contrară umanității.

Tot atât de rea administrație ar fi și taxarea destoiniciei meșteșugarilor ; asta ar însemna a-i face să plătească statului tocmai fiindcă produc în stat o valoare care pînă atunci nu exista ; ar fi un mijloc de a desființa industria, de a ruina și a-i suprima sursa veniturilor.

Impozitele moderate și proporționale asupra consumului de produse alimentare și de mărfuri sînt cele mai puțin oneroase pentru popor și aduc mai mult venit suveranului ; în plus, sînt și cele mai juste. Ele sînt mai puțin oneroase pentru popor, fiind plătite pe nesimțite și zilnic, fără să-i descurajeze iscusința, cu atât mai mult cu cît sînt fructul voinței și al facultății de a consuma ; sînt pentru suveran mai rentabile ca altele, deoarece se întind asupra tuturor produselor care se consumă zilnic ; în sfîrșit, sînt cele mai juste, pentru că sînt proporționale, pentru că acela care posedă bogățiile nu se poate bucura de ele fără a plăti proporțional cu resursele sale. Deși sînt evidente, aceste adevăruri ar putea fi sprijinite și prin experiența constantă a Angliei, a Olandei, a Rusiei și a cîtorva orașe din Italia, dacă în adevăr exemplele pot să convingă.

Impozitele asupra consumației nu trebuie să se adauge unor *impozite* personale deja considerabile : ar însemna să fie strivit poporul, pe cînd, substituind un *impozit* asupra consumației unui impozit personal, s-ar aduce mai

mulți bani printr-o metodă mai simplă și fără să se bage prea mult de seamă.

Proiecte care încearcă să facă statul mai bogat sînt sute, contra unuia singur care să urmărească a face pe fiecare particular să se bucure de bogăția statului. Gloria, mărirea, puterea regatului ! Cît de zadarnice și de lipsite de sens sînt aceste cuvinte pe lîngă cele de libertate, bunăstare și fericire a supușilor ! Oare o națiune n-ar deveni mai bogată și mai puternică atunci cînd fiecare din membrii săi ar participa la bogățiile statului ? Vreți să ajungeți la asta și în Franța ? Sînt destule mijloace ; voi cita cîteva prin care voi încheia acest articol :

1. E necesar să se favorizeze cît mai mult agricultura, populația și comerțul, surse de avuție pentru supus și suveran.

2. Să se proporționeze beneficiul activităților financiare cu acela pe care îl dă negoțul sau deștelenirea pămîntului în general, căci atunci întreprinderile financiare vor fi și mai bune, fiind fără risc ; dealtfel, nu trebuie să uităm niciodată că profitul financiarilor echivalează totdeauna cu o micșorare a veniturilor poporului și ale regelui.

3. Restrîngerea folosirii abuzive a bogățiilor și a poverilor inutile.

4. Abolirea monopolurilor, a taxelor de trecere peste poduri sau drumuri particulare, a privilegiilor exclusive, a dijmelor, a dreptului suveranului de a prelua succesiunea unui străin nenaturalizat, a drepturilor de feudă liberă, precum și a numărului și vexațiunilor fermierilor ¹.

5. Să se reducă numărul sărbătorilor nelucrătoare.

6. Să se ia măsuri împotriva abuzurilor fiscului, poliției și ale impunerii sării.

¹ E vorba de fermierii generali care luau în arendă perceperea impozitelor. (A. S.)

7. Să nu se facă tratate extraordinare și nici devalorizarea monezilor.

8. Să se încuviințeze transportul banilor, fiind un lucru just și avantajos.

9. Să se mențină dobânda banilor la nivelul cel mai scăzut pe care îl permite raportul dintre creditori și debitori în stat.

10. În sfârșit, să se ușureze *impozitele* și să se repara-tizeze după principiile justiției distributive, această justi-ție după care regii sînt reprezentanții lui Dumnezeu pe pămînt. Franța ar fi și mai puternică și francezii mai fericiți dacă aceste mijloace ar fi aplicate. Dar, oare, zorile zilei atît de frumoase pot fi ele așteptate curînd ?

INDUSTRIE

(de Jaucourt)

Cuvîntul industrie a fost multă vreme sinonim cu activitate și ingeniozitate. Cu acest sens este adesea întrebuițat în secolul al XVIII-lea. Economistii și mai ales Quesnay, care a inspirat articolul Industrie din Enciclopedie, aplică de asemenea acest cuvînt la orice fel de lucrări. Totuși, chiar și în acest articol, termenul de Industrie este întrebuițat mai ales pen-tru a desemna numai producția de bunuri de consum în ateliere și manufacturi. Sînt de reținut aici două teme scumpe burgheziei capitaliste și economiștilor secolului al XVIII-lea : revendicarea libertății econo-mice prin abolirea reglementării („ignoră că piedicile impuse industriei o distrug în întregime”) și elogiul mașinismului, condiție chiar a dezvoltării producției.

Mult timp muncitorii și corporațiile au fost împo-triva folosirii mașinilor, de concurența cărora se te-

meau. Cîțva timp au reușit chiar să frîneze dezvoltarea mașinismului. Dar, treptat, prohibițiile au căzut. La 15 martie 1754, războaiele de țesut ciorapi erau autorizate. O decizie a Consiliului din 10 mai 1763 a extins autorizația; folosirea mașinilor a fost permisă în diverse industrii, care fură astfel reînnoite: minărie, sticlărie, cuțitărie, rafinării de zahăr. Un exemplu decisiv l-a dat industria bumbacului, industrie nouă, și mai întîi filatura. Concurența Angliei obliga să se fabrice mai ieftin; de altfel, burghezia capitalistă și o fracțiune a nobilimii se interesau de aceste progrese fructuoase: mediile științifice, societățile savante încurajau cercetările, decernau premii. Mașina de bumbac, așa-numita „Jenny”, de origine engleză, a fost autorizată în 1762. Apoi apărură acel „water-frame”¹ al lui d’Arkwright (1767), „naveta volantă” a lui John Kay, mașina de dărăcit. Istoria țesutului prezintă aceleași inovații: de pildă, mașina de fabricat dantelă. După industria bumbacului, mașinismul cîștigă partida și în industriile textile tradiționale. În industria lînei, către 1750, apare „mașina de ondulat” firele (le moulin à friser); apoi „mașina de tuns firele”. În filatura mătăsii, producția a fost transformată prin noua mașină „de filat” („tour à filer”) și „mașina de combinat” („le moulin à organiser”), inventată de Vaucanson, un colaborator al Enciclopediei. Ilustrînd această reînnoire, se deschide la 11 decembrie 1781 un „Muzeu autorizat de guvern”, operă a lui Pilâtre du Rozier, unde publicul se iniția în folosirea mașinilor; în același timp, se crea „un cabinet de mecanică” al regelui care stă la originea actualului Conservator de Arte și Meserii. Se anunța o nouă epocă, la nașterea căreia contribuția Enciclopediei nu fusese neglijabilă.

Să se vadă :

¹ Mașină de țesut funcționînd cu apă.

Ballot (Ch), *Introducerea mașinismului în industria franceză* (1924) ;

Sée (H), *Cu privire la cuvîntul Industrie* (*Revista istorică*, iulie, 1925) ;

Asupra consecințelor dezvoltării mașinismului și a transformării implicite a producției manufacturate în producția industrială propriu-zisă, a se vedea :

Marx (K), *Capitalul, Cartea I : Dezvoltarea producției capitaliste*, Secțiunea a 4-a : *Producerea plus-valorii relative* ; Cap. XV : *Mașinismul și marea industrie* (p. 58-183, tomul II al ediției, *Capitalului* apărut la Editions sociales, Paris, 1948).¹

A se referi la articolele : Artă, Ciorap, Manufactură, Metalurgie.

Industrie : Cuvîntul înseamnă două lucruri : sau munca normală simplă, sau invențiunile spiritului conștînd în mașini utile pentru arte și meserii. *Industria* înseamnă cînd unul cînd altul din aceste două lucruri și deseori amîndouă laolaltă.

Ea se aplică atît culturii pămîntului, cît și manufacturilor și artelor ; fertilizează totul și răspîndește pretutindeni abundență și viață ; așa cum națiunile distrugătoare provoacă nenorociri care le supraviețuiesc, tot astfel națiunile industriale aduc binefaceri care nu dispar odată cu ele.

În America, pămîntul dă pe cale naturală o mulțime de roade hrănitoare ; dacă în Europa s-ar lăsa pămîntul necultivat, ar răsări în schimb numai păduri de stejari, brazi și alți arbori neroditori. De aceea, pentru a valorifica pămîntul în Europa, e nevoie de multe lucrări, de *industrie* și de cunoștințe ; căci totdeauna nevoile, *indus-*

¹ Vezi Karl Marx, Frederick Engels, *Opere*, vol. 23, Editura Politică, București, 1966, pp. 380-510.

tria și cunoștințele merg în același pas. Iată pentru ce în statele europene trebuie ocrotiți pe cât e cu putință și recompensați plugarii și oamenii folositori prin spiritul lor industrios. Rațiunea acestui lucru este evidentă : orice sporire a culturilor și orice *industrie* înmulțesc bunurile de larg consum, mărfurile, și atrag în stat banii care sînt semnul valorii ce li se dă.

Un adevăr aproape banal, încît e aproape rușinos să-l repetăm, constă în faptul că, în anumite țări, există oameni care nesocotesc născocirile ce li se oferă pentru a stimula producția și sacrifică permanent aceste născociri prejudecăților care îi stăpînesc. Ei ignoră că obstacolele care se opun *industriei* o distrug cu desăvîrșire și că, dimpotrivă, eforturile unei *industrii* care este încurajată o fac să prospere în chip surprinzător prin emulația și profitul la care dau naștere. În loc să se pună impozite asupra *industriei*, ar trebui date gratificații acelor care își vor cultiva mai bine ogoarele și lucrătorilor care își vor perfecționa produsele. Nimeni nu ignoră succesele obținute pe această cale în cele trei regate ale Marii Britanii. Pe această cale, s-au pus în Irlanda bazele unei manufacturi de pînză printre cele mai importante din Europa.

Cum consumul de mărfuri sporește dacă mîna de lucru este ieftină, *industria* influențează prețul acestei mîini de lucru de cîte ori poate reduce efortul sau numărul brațelor de muncă întrebuințate. Astfel este efectul morilor de apă, al morilor de vînt, al războaielor de țesut și al atîtor alte mașini, roade ale unei *industrii* prețioase. Se pot cita, de exemplu, mașinile inventate de Domnul de Vaucanson, cele de tors mecanic firele de mătase, cunoscute în Anglia de douăzeci de ani, morile de tăiat scînduri, cu ajutorul cărora, sub supravegherea unui singur om și prin intermediul unui singur ax, se lucrează într-o singură oră, cînd vîntul e favorabil, pînă

la optzeci de scinduri de aproape șase metri lungime ; iar războaiele de țesut panglici cu mai multe suveici au și mai multe avantaje. Dar aceste lucruri sînt atît de cunoscute că e inutil să mai stăruim.

Posibilitățile de muncă pentru meseriași nu cunosc alte limite decît ale consumului, iar consumul este determinat de prețul muncii. Deci, națiunea care va dispune de mîna de lucru cea mai ieftină și ai cărei negustori se vor mulțumi cu ciștigul cel mai moderat va face comerțul cel mai lucrativ, ori de cîte ori condițiile sînt aceleași. Aceasta este puterea *industriei*, cînd căile comerțului interior și exterior sînt libere. Atunci ea deschide consumului piețe noi și forțează chiar porțile acelor care sînt închise.

Să nu se mai obiecteze împotriva folosului ce-l aduc invențiile *industriei* că orice mașină care reduce mîna de lucru la jumătate răpește în același timp, unei jumătăți dintre muncitori, mijloacele de trai ; că lucrătorii fără lucru mai degrabă vor deveni cerșetori împovărînd statul decît să învețe o meserie nouă ; că și consumul are limite, în sensul că, admițînd o creștere a lui la dublu prin mijloacele atît de lăudate, el tot se va micșora în clipa în care străinătatea își va procura mașini similare cu ale noastre ; în fine, că nu va rămîne țării de origină a invenției nici un avantaj de pe urma *industriei* sale.

Caracterul unor asemenea obiecțiuni este lipsit de bun simț și de înțelegere ; ele seamănă acelor pe care corăbierii de pe Tamisa le făceau împotriva construirii podului Westminster. Oare n-au găsit acești corăbieri de lucru, cînd construirea zisului pod a adus Londrei noi înlesniri ? Nu e oare preferabil s-o luăm înaintea *industriei* altor popoare, care se servesc de mașini, decît să așteptăm să fim forțați a le adopta, ca să ne păstrăm avantajul pe piețe ? Națiunea care va fi cea dintîi în invenții va avea profitul cel mai sigur ; și, de asemenea,

națiunea a cărei *industrie* va fi cea mai liberă va fi cea mai inventivă.

Nu vrem totuși să dezaprobăm o cîrmuire cînd se îngrijește să pregătească cu oarecare prudență folosirea mașinilor industriale, care pot provoca, pe neașteptate, un mare neajuns acelor ramuri unde se folosește muncă umană ; totuși, chiar această prevedere nu e necesară decît în starea de criză, cel dintîi viciu pe care trebuie de la început să-l desființăm. Dealtfel, atît în cazul descurajării invenției, cît și în cazul progresului meșteșugurilor, *industria* pare să fi ajuns astăzi la punctul în care progresele sînt foarte line, iar zguduirile violente foarte puțin de temut.

În sfîrșit, considerăm că ar trebui să se facă totul pentru a proteja *industria* dacă ținem seama în ce grad veniturile sale pot aduce prosperitate tuturor artelor liberale și mecanice ; mărturie sînt avantajele trase de pe urma ei de pictură, gravură, sculptură, imprimerie, ceasornicărie, argintărie, manufacturi de ață, lînă, mătase, aur, argint : într-un cuvînt, toate meseriile și toate profesiunile.

INFLUENȚĂ

(nesemnăt)

Iată unul din articolele în care se exprimă cel mai clar materialismul secolului al XVIII-lea, ilustrat prin numele lui Diderot, d'Holbach, Helvétius. Referitor la relațiile sufletului cu corpul, autorul demonstrează zădărnicia sistemelor metafizice care vor să susțină religia revelată. El critică sistemul lui Leibniz, al armoniei prestabilite ; îl ridiculizează pe cel al lui Malebranche, al cauzelor ocazionale. Soluția e numai

sugerată. „Sufletul acționează fizicește asupra corpului și corpul asupra sufletului printr-o acțiune reală și o adevărată influență.” Această ipoteză e criticată la rîndul său. Căci nu se poate susține un atare sistem decît „mărturisind că sufletul este material, mărturisire pe care nu își va permite nimeni s-o facă ușor, de teama consecințelor”. A admite că sufletul este material înseamnă a dărîma întregul edificiu al religiei și al metafizicii !

Influență. Termen care a fost folosit pentru a explica legătura între suflet și corp și care alcătuiește prima din cele trei ipoteze emise în această chestiune. Se pretinde aici că sufletul acționează fizicește asupra corpului și corpul asupra sufletului, printr-o acțiune reală și o adevărată *influență*. Este sistemul cel mai vechi și cel mai acceptat de popor ; totuși, el nu trezește nici o idee ; el nu prezintă spiritului decît o însușire ocultă.

Iată principalele argumente care ne împiedică să-l admitem :

I. Nu se va înțelege niciodată, nici chiar de către cei care acceptă acțiunea unei substanțe create asupra alteia, că două substanțe atît de diferite, cum sînt sufletul și corpul, ar putea să aibă o comunicare reală și fizică ; și că, mai ales, corpul ar putea să acționeze asupra sufletului și să-l determine prin acțiunea sa. A presupune că în suflet și în corp există o putere necunoscută nouă, care le face să acționeze unul asupra celuilalt, înseamnă a nu explica nimic ; nu se poate susține, cu o oarecare aparență de adevăr, acest sistem, decît mărturisind că sufletul este material, mărturisire pe care nu-și va permite nimeni s-o facă ușor, de teama consecințelor.

II. Există azi o dovadă împotriva acestui sistem, căci dl. Leibniz și alți oameni iluștri au descoperit mai multe

legi ale naturii, care îi sînt în întregime potrivnice acestuia și pe care cei mai mari matematicieni le-au recunoscut totuși ca sigure ; acestea sînt următoarele :

1. nu există acțiune în corpuri fără reacțiune ; reacțiunea este întotdeauna egală cu acțiunea ; or, în acțiunea corpului asupra sufletului nu există reacțiune, sufletul nefiind material ;

2. în univers se conservă întotdeauna aceeași cantitate de forțe vii sau de forță absolută.

III. Aici se păstrează, de asemenea, aceeași cantitate de forță directivă sau aceeași direcție în toate corpurile, care presupun că s-ar condiționa reciproc, oricum s-ar lovi ele unele cu altele. Or, este ușor de văzut că a doua lege n-ar putea să subziste dacă sufletul ar da mișcare corpului, căci în acest caz el ar mări cantitatea de forțe vii sau de forță absolută ; și a treia nu ar fi mai puțin încălcată dacă sufletul ar avea puterea să schimbe direcția corpului său și, prin intermediul lui, pe a altora. Cartezienii au simțit deja aceste dificultăți, care i-au făcut să respingă *influența* fizică, cu toate că s-au înșelat afirmînd că se conservă întotdeauna aceeași cantitate de mișcare.

Cauza ocazională nu este decît ocazia, nu cauza directă a rezultatului care urmează.

Odată *influența* respinsă, filozofii au recurs la alte două sisteme asupra legăturii dintre suflet și corp. Unul este al lui Malebranche, referitor la cauzele ocazionale, iar celălalt, datorat d-lui Leibniz, privește armonia pre-stabilită.

Cei care admit cauzele ocazionale conced că Dumnezeu este el însuși autorul direct al corespondenței dintre suflet și corp. Sufletul meu e acela care vrea să-mi mișcă brațul și Dumnezeu îl mișcă. Eu voiesc să arunc un bulgăre, Dumnezeu întinde brațul meu, pune mîna mea pe bulgăr, mă face să-l prind în mînă etc. Toate aceste mișcări se fac tocmai cînd vreau eu și, din această pri-

cină, îmi închipui că eu sînt cauza fiecăreia în parte. Mișcările sufletului și corpului nu sînt deci decît ocazia a ceea ce se petrece atît într-unul cît și în celălalt. La fel, cînd acționează asupra nervilor noștri corpuri străine, Dumnezeu este autorul direct al percepțiilor care se nasc din acțiunea lor : în timp ce mîna mea atinge bulgărele, eu nu-l simt, dar Dumnezeu îmi dă percepția acestei atingeri.

Cei despre care am pomenit extind chiar această acțiune directă a lui Dumnezeu pînă la transmiterea mișcării atunci cînd un corp lovește un altul.

Această părere este fondată :

1. pe ideea că, dată fiind legătura reciprocă și ocazională, se înțelege ușor că sufletul și corpul fac o singură persoană : căci, întrucît sufletul este guvernat prin prezența ocazională a corpului, iar corpul prin prezența ocazională a sufletului, nici una din aceste substanțe nu este totală și completă, în consecință nu face o persoană ;

2. pe ideea că este plauzibil ca Dumnezeu să fie singura cauză eficientă a acestei legături ; căci *influența* intimă a sufletului asupra corpului și a corpului asupra sufletului nu s-ar putea altfel niciodată înțelege.

Dar există filozofi cărora consecințele acestui sistem li se par ridicole ; de exemplu, un om nu e ucis de o ghiulea, ci de Dumnezeu însuși. Mișcarea tunarului, al cărui braț, acționat de puterea lui Dumnezeu, a dat foc ierbii de pușcă dintr-un tun, a determinat pe Dumnezeu să aprindă pulberea ; pulberea aprinsă a determinat pe Dumnezeu să proiecteze ghiuleaua, iar ghiuleaua, proiectată pînă atinge pielea trupului acelui om, a determinat pe Dumnezeu să sfarme și oasele acestui om. Un poltron care dă bir cu fugiții nu fuge, ci mișcarea glandei sale pineale, tulburată sub impresia unui batalion inamic care se apropie cu baioneta la armă, îl determină pe Dumnezeu să miște picioarele acestui ticălos și să apuce în direcția opusă batalionului.

*IUNIE

(nesemnat ¹)

Iunie din latinescul *Junius*; Ovid îl derivă din *Junona* când o pune pe această zeiță să afirme :

Junius a nostro nomine, nomen habet.

(Iunie își trage numele din numele nostru).

În prima zi a lui *iunie*, romanii celebrau patru sărbători : cea dintâi era consacrată lui Marte, cel din afara orașului, pentru că în această zi F. Quintius, duumvir al sacrificiilor, îi ridicase un templu în afară de Poarta Capenă ² ; a doua sărbătoare se referă la Carna ³, în amintirea templului ce i-a consacrat Brutus pe muntele Caelius, după izgonirea lui Tarquinius ; a treia sărbătoare se celebra în onoarea Junonei ⁴, supranumită *moneta*, și reprezenta împlinirea unui legământ prin care Camillus ⁵ se obliga să-i ridice un templu ; a patra era închinată Furtunii (sic !) și a fost instituită în timpul celui de-al doilea război punic.

Să trecem la celelalte zile ale lui *iunie*.

Ziua a treia a nonelor era consacrată Bellonei, iar ziua următoare lui Hercules în arenă.

¹ Autor : *de Jaucourt* (D. J.).

² Poarta Capena (lat. *Porta Capena* ; astăzi *Porta San Sebastiano*), poarta incintei romane a lui Servius Tullius, între Aventin și Caelius, de unde începeau *Via Appia* și *Via Latina*. Prin această poartă intrau și ieșeau înalții magistrați din provincie. Numele porții vine de la Capena, oraș etrusc cucerit de Camillus în 395 î.e.n.

³ *Carna*, nimfă latină, protectoare a noilor-născuți.

⁴ *Juno moneta*, zeiță a bunelor sfaturi, a avut la Roma un templu, în apropierea căruia s-a instalat, în secolul al III-lea î.e.n., monetăria statului.

⁵ *Furius Camillus* (*Marcus*), general roman, a trăit în secolul al V-lea și al IV-lea î.e.n. ; a purtat numeroase războaie cu popoarele italice, îndeosebi cu etruscii. Consul de mai multe ori și dictator, este socotit al doilea fondator al Romei.

În ziua călugărițelor, sau a cincea din lună, se aduceau sacrificii zeului Fidius, căruia romanii îi ridicaseră un templu pe muntele Quirinal.

În ziua a șaptea a idelor, sau a șaptea din lună, pescarii organizau jocurile pescărești peste Tibrul.

Ziua a șasea a idelor, sau a opta din lună, era sărbătoarea zeiței Mens adică a zeiței minții. În această zi, se aduceau zeiței sacrificii solemne pe Capitoliu, unde Otacilius Crassus, pretor în timpul celui de al doilea război punic, îi dedicase un templu, după înfrângerea consulului C. Flaminius la lacul Thrasimene.

În ziua a cincea a idelor, sau ziua a noua din lună, vestalele suspendau serbarea zeiței lor ¹.

Ziua a patra a idelor, sau a zecea din lună, era sărbătoarea Matutaliilor ², în onoarea zeiței Matuta, pe care grecii o numeau Leucotheea. Aceeași zi era consacrată belșugului.

Ziua a treia a idelor, a unsprezecea din lună, era sărbătoarea Concordiei.

În ziua a șaptea, care era ziua idelor, se celebra Jupiter *invictus*, sau nebiruitul, căruia împăratul August i-a închinat un templu în amintirea victoriilor repurtate. Tot în această zi, era o sărbătoare a Minervei, numită *quinquatrus minores*, sărbătoare a lăutarilor ³.

În ziua a șaptesprezecea a calendelor din *iunie*, sau a cincisprezecea zi din *iunie*, se transportau gunoaiile din templul Vestei în Tibrul, ceremonie care prilejuia o sărbătoare aparte.

În ziua a șaisprezecea a calendelor, sau a optsprezecea din lună, se sărbătorea hramul templului zeiței Pallas, pe muntele Aventin.

¹ Vesta, zeița focului.

² *Matuta* sau *Mater Matuta*, zeița zorilor; avea un templu în *Forum boarium* și i se consacrase sărbătoarea numită *Matralia*. A fost identificată cu zeița greacă Leucotheea sau Ino.

³ *Ménétriers*, muzicanți instrumentiști. *Quinquatria*, serbări în onoarea Minervei; durau *cinci zile*, de unde s-a derivat și numele.

A douăsprezecea zi a calendelor, sau 20 *iunie*, se sărbătorea zeul *Summanus*, în amintirea tîrnosirii templului, ridicat în cinstea acestui zeu pe timpul războiului cu Pyrrhus.

A zecea zi a calendelor, sau cea de a 22-a zi a lunii, era socotită o zi funestă, pentru că în această zi a fost învins *Titus Flaminius* de cartaginezi.

Ziua a zecea a calendelor, sau ziua de 24 *iunie*, semnifica marele succes. În acea zi, Syphax a fost distrus de Massinissa; aceleiași zile, numită *dies fortis Fortunae* (ziua Fortunei celei puternice), Servius îi închinase un templu în afară de oraș, peste Tibru. Meșteșugarii și sclavii, împodobiți cu flori, mergeau în acea zi să se plimbe și să petreacă pe rîu.

A cincea zi a calendelor, sau 27 *iunie*, era consacrată lui Jupiter *stator* (care menține toate cîte sînt).

În a patra zi a calendelor, sau la 28 *iunie*, cădea sărbătoarea zeilor Lari.

A treia zi a calendelor, sau 29 *iunie*, era închinată lui Quirinius sau Romulus, pentru hramul templului său de pe muntele Quirinal.

Ultima zi a lui *iunie* era consacrată lui Hercule și muzelor.

Jocurile olimpice, renumite în toată Grecia, începeau în luna *iunie*. Atenienii o preamăreau prin sărbătoarea *hecatombelor*¹ și apoi prin sărbătoarea *Isteriilor*². La 8 *iunie* comemorau intrarea lui Theseu în capitala lor, iar la 12 sărbătoreau *chroniile*, în onoarea lui Saturn.

Cam în același timp, beoțienii organizau jocurile *hipodromiei*, sau cursele de cai. Dar cea mai strălucită sărbătoare din Grecia era aceea a marilor *panathenee*, organizată odată la cinci ani, în ziua de 28 *iunie*.

¹ *Hecatombă*, *hecatombe*, la greci, sacrificiul a o sută de boi; prin extindere: mare sacrificiu public, uciderea unui mare număr de persoane.

² Bolnavii de isterie au fost socotiți în antichitate ca purtători de cuvînt ai zeilor.

Iată cum personifica Auson¹ această lună, a cărei divinitate tutelară era Mercur : „*Iunie*, spune el, merge gol, ne arată cu degetul un ceasornic solar pentru a ne atrage atenția că soarele începe să coboare. Poartă o torță aprinsă și strălucitoare ca să semnifice căldurile anotimpului, care pîrguiesc roadele pămîntului. În urma lui e o coasă, ceea ce vrea să spună că în această lună începe secerișul. În sfîrșit, la picioarele sale se vede un coș plin cu cele mai frumoase fructe, care se coc primăvara în țările calde.“ Este a șasea lună a anului nostru. Soarele intră în zodia cancerului ; în această lună cade solstițiul de vară, iar zilele sînt cele mai lungi ; ele încep să descrească spre sfîrșitul lunii.

*KAOLIN

(nesemnat)

Kaolin. E termenul prin care chinezii numesc substanța pămîntoasă, albă sau gălbuie, care se prezintă sub formă de pulbere, amestecată cu particule sclipitoare de talc sau de mică și presărată cu mici bucăți de cuarț sau pietriș. Combinat cu un fel de feldspat, acest pămînt formează pasta sau compoziția din care se face porțelanul de China : întii, însă, *kaolinul* se spală spre a-l separa de materiile străine, talcurile și cuarțurile amestecate cu el, care-l fac necorespunzător pentru prepararea porțelanului.

Un pămînt asemănător *kaolinului* chinezesc, avînd aceleași proprietăți, se găsește în vecinătatea Alençon-ului și în alte ținuturi din Franța. Englezii îl întrebuințează, de asemenea, în prepararea porțelanului de Chelsea ; nu se știe de unde îl scot, se știe însă sigur că s-a găsit o încărcătură considerabilă de *kaolin* pe un vas capturat de la ei în timpul ultimului război.

¹ *Auson* (c. 310-c. 395), poet latin născut la Bordeaux.

Domnul de Réaumur a emis, în *Memoriile Academiei Regale de Științe* din 1727, ipoteza, conform căreia *kaolinul* ar fi o substanță de natura talcului, și a făcut unele experiențe spre a vedea dacă vreunul dintre talcurile care se găsesc în regat n-ar putea să-l înlocuiască; dar specia de talc care este amestecată cu *kaolinul* nu poate constitui materialul potrivit pentru fabricarea porțelanului, deoarece toate pietrele de talc rezistă la căldură, nu pot atinge gradul de fusibilitate convenabil spre a se contopi și forma o pastă solidă.

Kaolinul se găsește în Franța și diferiții lui componenți permit supoziția, foarte verosimilă, că acest pământ se formează prin măcinarea și descompunerea unei specii de rocă sau de fals granit, răspândit în multe țări, și se compune dintr-un spat¹ calcaros și romboidal, alcătuit din amestecul unor foițe — particule de cuarț și pietricele — și din paiete de talc. Din acest amestec, numai spatul formează pământul potrivit pentru prepararea porțelanului, celelalte două materiale sînt improprii, de aceea se îndepărtează.

Chinezii prelucurează *kaolinul* înainte de a-l întrebuința la fabricarea porțelanului: este de presupus că-l separă prin spălare de particulele de cuarț, apoi îi împart aluatul în turte și cărămizi.

*LECTURĂ

(de Jaucourt)

Lectură, acțiunea de a citi, operație realizată cu ajutorul artei.

Această operație, odată deprinsă, se face cu ochiul sau cu voce tare. Prima manieră cere numai cunoașterea

¹ O specie de mineral.

literelor, a sunetelor și articulației lor ; ea devine rapidă prin exercițiu și este suficientă omului de cabinet. A doua manieră impune, spre a încanta urechea auditorului, mult mai multe condiții decât *lectura* pentru sine. Spre a fi pe placul ascultătorilor, este necesară o desăvârșită interpretare a celor citite, un ton armonios, o pronunție distinctă, o fericită flexibilitate a organelor vocale, atât pentru schimbarea tonurilor, cât și pentru pauzele necesare. Dar, oricât de talentat ar fi lectorul, el nu trezește niciodată o plăcere atât de vie ca aceea procurată de declamație. Când vorbește un actor, animă, sugerează gânduri, transmite pasiuni : el prezintă nu o imagine, ci o figură, obiectul însuși. În acțiunea actorului, totul este viu, totul se mișcă ; sunetul vocii, frumusețea gestului, într-un cuvânt totul concură să imprime grație și forță discursului. *Lectura* este lipsită de tot ceea ce izbește simțurile ; nu recurge la ele spre a incita spiritul, este lipsită de suflet și viață.

În schimb, *lectura* servește mai temeinic înțelegerii ; ceea ce ascuți trece repede, pe când ceea ce citești se digeră pe îndelete. În timpul *lecturii*, poți reveni asupra acelorași pasaje și discuta, oarecum, fiecare frază.

Este adevărat că declamația, recitarea se impun judecății noastre, totuși nu ne pronunțăm asupra valorii unei lucrări pînă nu o citim, cum se spune, cu ochiul pe hîrtie. Din experiența simțurilor proprii, învățăm că ochiul este un cenzor mult mai sever și un scrutător mai exact decât urechea. Desigur, lucrarea, pe care o ascuți recitată, citită agreabil, seduce mai mult decât aceea pe care o citești personal, la rece, în cabinet. Însă *lectura* în această a doua manieră este mai utilă, căci pentru a-i culege întregul sens, este nevoie de liniște, repaus și meditație.

Nu voi înșira avantajele prezentate de *lectură*. Voi spune numai că ea este necesară pentru ornarea spiritului

și formarea judecății ; fără ea, însușirile cele mai frumoase lincezesc, se vestejesc.

Lectura însă este un chin pentru cei mai mulți oameni ; militarii, care au neglijat-o în tinerețe, sînt incapabili s-o îndrăgească la maturitate. Jucătorii de cărți și zaruri sînt preocupați de loviturile norocoase, nu simt nevoia unei lecturi plăcute, printr-o atenție susținută. Oamenii de finanțe, incitați de dragul dobînzilor, sînt insensibili culturii spirituale. Miniștrii, oamenii angajați în afaceri n-au timp de citit, sau, dacă citesc cîteodată, o fac — spre a mă servi de o imagine a lui Platon — ca sclavii fugari, care se tem de stăpînii lor.

LIBERTATE

(de Jaucourt)

Mult timp cuvîntul libertate nu s-a înțeles decît în sens metafizic, în legătură cu disputa asupra liberului arbitru dintre teologi și filozofi. În secolul al XVIII-lea, cuvîntul capătă o semnificație politică revoluționară. „De libertate, scrie Turgot, au vorbit filozofii cînd dizertau despre grație sau determinism, dar era foarte rar folosit acest cuvînt în limbajul comun. Pe cînd acum ! Acum e pe buzele tuturor ! Și ce precizie a dobîndit ! Ce vitalitate ! Cîte concepte reale cuprinde în sfera lui ! cîte imagini precise se trezesc în fiecare spirit cînd este pronunțat ! (Lettre à Dupont de Nemours, 4 ianuarie 1769). Cuvîntul Libertate rezumă ansamblul revendicărilor burgheziei : Libertatea individuală, libertatea civilă, libertatea politică, libertatea comerțului și a producției, libertatea de a gîndi, libertatea presei...

Dar această libertate, burghezia o revendica numai pentru sine : libertatea e fondată pe proprietate și nici

unui filozof (în afară de Rousseau) nu-i trece prin minte că poporul ar putea să se bucure de ea. S-a văzut abia în 1789, când membrii Constituantei, moștenitori ai gândirii filozofilor, au proclamat libertatea totală a economiei care lăsa muncitorii dezarmați în fața patronatului, dar au refuzat aceluiași muncitori libertatea politică prin stabilirea unui regim electoral censitar.

Libertate politică — A se raporta la articolul Monarhie.

Libertatea de a gândi — A se raporta la articolele : Fanatism, A persecuta, Superstiție, Toleranță.

Libertatea constă în puterea pe care o are orice ființă inteligentă de a face ceea ce vrea, conform propriei determinări. Nu s-ar putea spune, decît în sens foarte impropriu, că această facultate se manifestă prin judecățile noastre asupra adevărurilor evidente, căci aceste adevăruri ne antrenează consimțămîntul și nu ne mai lasă nici o *libertate*. Tot ce depinde de noi este să fim sau nu de acord cu ele. Din momentul însă cînd certitudinea scade, *libertatea* își reia drepturile sale, mai largi sau mai restrînse după gradul de claritate sau obscuritate : binele și răul sînt cercetate în primul rînd. Totuși, ea nu se întinde asupra noțiunilor generale de bine și de rău. În mod firesc, sîntem înclinați spre bine și avem oroare de rău văzut în mare ; în ceea ce privește însă amănuntele, *libertatea* are un vast cîmp de mișcare și ne poate determina în diverse feluri, după împrejurări și motive.

Libertate politică. Libertatea politică a statului este statuată prin legi fundamentale, care disting puterea legislativă, puterea executivă din domeniul dreptului ginților și puterea executivă din domeniul dreptului civil, în așa fel încît aceste trei puteri să se condiționeze reciproc.

Libertatea politică a cetățeanului este acea liniște a spiritului, pe care o dă opinia ce o are fiecare referitor la siguranța sa¹; și, pentru a avea această siguranță, trebuie ca guvernământul să fie în așa fel încît un cetățean să nu se teamă de alt cetățean. Legile civile și politice bune asigură această libertate; ea triumfă, de asemenea, cînd legile criminale stabilesc pedeapsa în raport cu natura particulară a crimei.

Există în lume o națiune care are ca obiect direct al constituției sale *libertatea politică*; și, dacă principiile pe care ea e bazată sînt solide, trebuie să le recunoaștem avantajele. În această privință, îmi amintesc că am auzit spunîndu-se de către un remarcabil spirit al Angliei că mai bine a descris Corneille sentimentele înalte pe care le inspiră *libertatea politică*, decît oricare alt poet al lor, în acele cuvinte ale lui Viriate² către Sertorius:

*Affranchissons le Tage, et laissons faire au Tibre :
La liberté n'est rien quand tout le monde est libre.
Mais il est beau de l'être, et voir tout l'univers
Soupirer sous le joug, et gémir dans les fers.
Il est beau d'étaler cette prérogative
Aux yeux de Rhône esclave, et de Rome captive,
Et de voir envier aux peuples abattus
Ce respect que le sort garde pour les vertus.*³

(SERTORIUS, act IV, sc. VI.)

¹ Este chiar definiția pe care o dă Montesquieu în *Spiritul legilor* (XI, 6) libertății politice. (A. S.)

² *Viriate* a fost eroul războaielor susținute de popoarele Spaniei contra romanilor, pentru a-și păstra independența. (A. S.)

³ Să eliberăm Tagul și să dăm pace Tibrului: / *Libertatea* nu-nseamnă nimic, cînd tot omul e liber. / Dar atît de frumos e să fii liber și să vezi întregul univers / Suspinînd sub jug și gemînd în cătușe. / E frumos să te mîndrești cu *libertatea* ta / În fața Rhonului sclav și a Romei captive / Și să vezi cum rîvnesc popoarele îngrînunchiate / Acel respect pe care soarta îl păstrează în fața virtuții.

Eu nu pretind că englezii se bucură într-adevăr de prerogativa de care am vorbit : mi-e de ajuns să spun, împreună cu d. de Montesquieu, că ea e stabilită prin legile lor și că, la urma urmei, această *libertate politică* maximă nu trebuie să umilească pe acei care n-au decît una moderată, întrucît excesul, chiar și de rațiune, nu este de dorit întotdeauna, iar oamenii, în general, se acomodează aproape mai bine cu lucrurile de mijloc, decît cu cele extreme.

Libertatea de a gândi. Acești termeni, *libertate de a gândi*, au două sensuri, unul general, altul limitat. Primul sens arată acea nobilă însușire a spiritului care leagă convingerea noastră numai de adevăr. Al doilea sens exprimă singurul efect la care duce — după spiritele ferme — un examen liber și exact : neîncrederea. Pe cît este de lăudabil primul sens și merită să fie aplaudat, pe atît este celălalt de condamnable și merită să fie combătut. Adevărata *libertate de a gândi* ține spiritul treaz împotriva prejudecăților și a grabei. Condusă de această înțeleaptă Minervă, ea primește dogmele ce i se propun numai în măsura în care ele pot fi crezute. Se încrede cu tărie în cele care sînt evidente, iar pe acelea care nu sînt le trece în rîndul probabilităților. Există unele dogme în privința cărora ea păstrează o credință măsurată, dar, dacă intervine supranaturalul, libertatea devine mai neîncrezătoare, începe să se îndoiască și să se ferească de farmecele iluziei. Într-un cuvînt, adevărata *libertate de a gândi* nu acceptă supranaturalul decît după ce și-a luat toate precauțiile față de înclinarea prea grabnică ce ne atrage spre el. Ea adună toate forțele, mai ales împotriva prejudecăților, pe care educația primită în copilărie ne face să le avem în materie religioasă, pentru că sînt cele de care ne desprindem foarte greu ; totdeauna rămîne o oarecare urmă, uneori, chiar cînd ne-am îndepărtat de ele ; obosiți de a ne baza pe noi înșine — un ascendent mai puternic decît noi ne frămîntă și ne face să revenim

la vechile prejudecăți. Ne schimbăm moda, limbajul ; sînt mii de lucruri asupra cărora ne obișnuim pe nesimție să gîndim altfel decît în copilărie ; rațiunea noastră acceptă cu ușurință aceste forme noi, dar ideile pe care și le-a făcut asupra religiei sînt dintre acelea pe care le respectă îndeosebi : rareori îndrăznește să le cerceteze și, de obicei, impresia pe care aceste prejudecăți au făcut-o asupra omului, încă din copilărie, nu pierе decît odată cu dînsul. Nu este de mirare : însemnătatea acestei probleme, cît și pilda părinților, pe care îi vedem convinși cu adevărat, sînt motive mai mult decît suficiente ca ele să ne rămînă astfel săpate în inimă, încît cu greu ar putea fi șterse. Primele înclinări pe care părinții ni le sădesc în suflet lasă întotdeauna impresii profunde și trainice ; astfel este superstiția care ne face să credem că pe Dumnezeu îl cinstim tocmai prin piedicile pe care le punem rațiunii noastre ; ne temem să ne arătăm nouă înșine așa cum sîntem și să ne descoperim în eroare, ca și cum adevărul s-ar teme de lumina zilei.

*LIBRĂRIE

(nesemnat)

Librărie, arta, profesia de librar (*typographorum, vel bibliopolarum ars, conditio*). *Librarul* este un om care lucrează din tată în fiu în *librărie*. El se plînge că *librăria* nu mai face doi bani, că traficul cărților nu mai merge. Toți *librarii* s-au organizat într-o corporație și și-au ales un sindic și adjuncți.

Librăria însemna altădată o bibliotecă și o mulțime de cărți (*bibliotheca*). Henric al IV-lea îi spunea lui Ca-faubon să-i îngrijească *librăria*. În secolul trecut, la palat, se numea șeful *librăriei* funcționarul căruia astăzi îi spu-

nem obișnuit *bibliotecarul regelui*. Domnul de Thon a fost șeful *librăriei*. Domnul Bignon este astăzi. Se mai spune conservator al *librăriei* („*garde de la librairie*”), atît al cabinetului Luvrului, cît și al Majestății sale.

Librăriile mănăstirești erau tot atitea depozite de manuscrise. Acest sens nu mai e uzitat. Capucinii și alți eclesiastici spun, încă, „*librăria noastră*” pentru a numi „biblioteca noastră”.

Comerțul de *librărie* dă prestigiu aceluia care-l practică, dacă dovedește inteligență și este destul de luminat. Această profesie trebuie considerată printre cele mai nobile și mai distinse. Comerțul cu cărți este printre cele mai vechi, cunoscut încă din anul 1816 de la facerea lumii, cînd este semnalată o bibliotecă faimoasă, construită prin grija celui de al treilea rege al Egiptului.

Librăria (comerțul cu cărți, n.tr.) are două ramuri : una veche și alta nouă. Una se ocupă de comerțul cu cărți vechi, cealaltă de comerțul cu cărțile noi. Prima cere o cunoaștere foarte întinsă a edițiilor, a diferențelor dintre ele și a valorii lor și, de asemenea, un studiu de zi cu zi al cărților rare și al unicateilor. Răposății domni Martin, Bondot și Piget au excelat în acest domeniu ; alții continuă astăzi, cu distincție, aceeași carieră. În domeniul noutăților, cunoașterea edițiilor, fără a fi esențială sau chiar necesară, nu este deloc lipsită de folos, ea putînd face cinste celui care o cultivă. Atenția sa trebuie să urmărească gustul publicului, să-l sondeze continuu și să-l devanseze : uneori acest gust este vizibil, nu e nevoie decît să-l urmezi.

Carol cel Mare, punînd *librăria* pe picior de egalitate cu universitatea, i-a acordat aceleași prerogative : ea s-a bucurat, ca și instituția universitară, de aceleași drepturi și privilegii, fiind scutită de orice contribuții, împrumuturi, taxe, rechiziții, subsidii și impuneri, existente sau posibile, asupra artelor și meseriilor. Filip al VI-lea de Valois luă, de asemenea, sub înalta sa protecție *librăria*,

acordându-i mai multe prerogative, pe care Carol al V-lea le confirmă și completează ; în sfârșit, Carol al VI-lea și-a făcut o plăcută obligație în a urma exemplul predecesorilor săi. Imprimeria nu exista încă. Nașterea acestei fericite arte, care multiplică la infinit — cu o claritate admirabilă și o ușurință de neînchipuit — ceea ce necesita ani întregi de copiere cu condeiul, revoluționează *librăria* prin lărgirea sau, mai exact, renașterea comerțului său, mulțumită unor întreprinderi considerabile. Această neprețuită descoperire atrase atenția suveranilor noștri, și opt regi la rând socotiră că este demnă de protecția lor. Alături de ea ¹, se bucură și *librăria* de noile privilegii. Ceea ce nu înseamnă că aceste scutiri se păstrează în întregime și în ziua de azi ; timpul, care macină totul, obligația de a participa la sarcinile statului și de a fi, înainte de toate, cetățean aproape că le-au abolit.

Cancelarul Franței este protector al *librăriei*. Când domnul de Lamoignon urmă în acest post domnului d'Auguessau, de fericită memorie, apreciind importanța literelor pentru stat și strînsa lor legătură cu *librăria*, se îngriji din primul moment să-i dea ca șef un magistrat, iubitor al învățaților și științelor, învățat el însuși. Sub noile auspicii, ale domnului Malesherbes, *librăria* își schimbă fața, capătă o formă și o vigoare nouă, comerțul său creșcu, se multiplică, astfel încît, de cîțiva ani, vedem apărînd și înflorînd lucrări însemnate. Între acestea, putem cita : istoria călătoriilor, istoria naturală, speculațiile filozofice, catalogul bibliotecii regale, diplomația, istoricii Franței, culegerea ordonanțelor, colecția autorilor latini, Sofocle în limba greacă, Strabon în grecește, culegerea planșelor *Enciclopediei*, lucrări cărora li s-ar fi putut asocia *Enciclopedia*, dacă împrejurări vitrege nu ar fi suspendat-o. Trebuie să exprimăm aici recunoștința

¹ Este vorba de imprimărie.

noastră pentru tot ceea ce datorăm bunăvoinței sale. Datorită acestui magistrat, care iubește științele și se refugiază din grelele sale funcții în studiul tihnit, Franța cunoaște o emulație între învățați din care s-au născut atâtea cărți pline de profunzime, de exemplu, numai în chimie, disciplină atât de neglijată altădată, am văzut apărind, în ultimul timp, mai multe tratate decât numărul de simpatizanți ai acestei științe, care pînă mai anii trecuți era pusă în rîndul celor oculte.

*LITERATURA

(de Jaucourt, Marmontel)

Literatură (științe, arte-frumoase), în antichitate, termen general care arată erudiția, cunoașterea artelor frumoase și a domeniilor care au un raport cu acestea. A se vedea cuvîntul *litere*, unde, făcîndu-li-se elogiul, s-a demonstrat legătura lor strînsă cu științele propriu-zise. Problema este să arătăm aici cauzele decadentei *literaturii*, pentru care gustul scade pe zi ce trece, cel puțin în țara noastră, fără să izbutim a găsi un remediu acestei stări de lucruri.

Am ajuns să nu mai ținem cituși de puțin cont în țara noastră de un învățat care — pentru a lămuri pasaje dificile din autorii antichității, o chestiune de cronologie, o problemă interesantă de geografie sau de gramatică — face uz de toată erudiția sa. Ea e socotită drept pedanterie și astfel se găsește pretextul de a-i îndepărta pe toți tinerii zeloși și înzestrați de la studiul umanistic. Cum cea mai ofensatoare injurie este aceea de pedanterie, toți se feresc să-și însușească multă *literatură*, ca să nu se expună unui maximum de ridicol.

Fără îndoială, una dintre principalele cauze care au dus la decăderea artelor frumoase constă în aceea că mulți literați, pretins autentici, și-au făcut un obicei din a socoti drept știință de colegiu citatele grecești și latinești, ca și toate mențiunile erudite. Au fost într-atît de nedrepti, încît nu au cruțat cu ironiile lor nici pe scriitorii care dovedeau mult gust și cunoașterea științei despre lume. Așa că cine ar mai îndrăzni, după toate acestea, să aspire la faima de învățat, făcînd caz de lecturile, spiritul critic și erudiția sa ?

Dacă s-ar fi mărginit numai să-i condamne pe Herili,¹ aceia care-i citează, fără să fie nevoie, pe Platon și pe Aristot, pe Hippocrat² și pe Varron³ — pentru a dobîndi o gîndire comună tuturor sectelor și tuturor popoarelor civilizate —, n-ar fi descurajat atîtea persoane demne de stimă ; dar, cu aere disprețuitoare, a fost socotit nedemn de lumea aleasă și aruncat în pulberea claselor de jos oricine îndrăznea să declare că făcuse culegeri din autorii Greciei și Romei și crescuse în spiritul lor.

Efectul acestei cenzuri disprețuitoare a fost cu atît mai mare cu cît s-a servit de pretextul amăgitor că trebuie să muncești pentru a șlefui spiritul și a forma judecata, nu pentru a îngrămădi în memorie ceea ce au spus și au gîndit alții. Cu cît această maximă a părut

¹ De la *Herillos din Cartagina*, sau Calcedonia (sec. III î.e.n.), filozof stoic.

² *Hippocrat* (c. 460-c. 377 î.e.n.), medic grec, al cărui sistem se bazează pe alterarea umorilor. Etica lui medicală stă la baza jurămîntului medicilor (*Jurămîntul lui Hippocrat*).

³ *M. Terentius Varro*, pe scurt *Varro* (116-27 î.e.n.), socotit „cel mai învățat dintre romani”, a scris circa 600 volume, tragedii, epigrame, numeroase discursuri, tratate de filozofie, gramatică, morală, istorie etc. Din vasta sa operă, nu s-au păstrat decît un tratat complet, *De re rustica* (*Despre chestiunea rurală*), o parte din *De Lingua latina* (*Despre limba latină*) și fragmente din *Antiquitates rerum humanarum et divinarum* (*Despre vechimea lucrurilor omenești și divine*).

mai adevărată, cu atît a bucurat ea spiritele leneşe şi le-a incitat să ridiculizeze *literatura* şi erudiţia : pe scurt, principala preocupare a unor astfel de oameni este de a subestima meritul altuia pentru a-l preamări pe al lor. Nefiind în stare să muncească pentru a se instrui, ei au blamat sau au dispreţuit pe învăţaţii pe care nu-i puteau imita ; şi, în felul acesta, au răspîndit în republica literelor un gust frivol care nu urmăreşte altceva decît s-o cufunde în ignoranţă şi barbarie.

Cu toate acestea, în ciuda criticii răutăcioase a unor bufoni ignoranţi, noi îndrăznim să susţinem cu tărie că numai *literatura* poate şlefui spiritul, poate perfecţiona gustul şi poate face agreabile ştiinţele. Pentru a realiza o *literatură* profundă, trebuie părăsiţi autorii care n-au cultivat-o decît foarte superficial, trebuie mers nemijlocit la izvoarele antichităţii, spre a cunoaşte religia, politica, guvernarea, legile, moravurile, obiceiurile, ceremoniile, jocurile, sărbătorile, sacrificiile şi spectacolele Greciei şi Romei. Li s-ar potrivi celor ce vor avea curiozitatea acestei vaste şi agreabile erudiţii ceea ce Plaut spune în mod plăcut în prologul *Menechmilor*¹ : „Scena se petrece la Epidan, oraş din Macedonia ; duceţi-vă acolo, domnilor, şi rămîneţi la faţa locului atîta timp cît va dura piesa“. (DE JAUCOURT)

[...]

Între erudiţie şi *literatură* există o deosebire. *Literatura* este cunoaşterea artelor frumoase, în timp ce erudiţia înseamnă cunoaşterea faptelor, a locurilor, a vremilor, a monumentelor antice şi a strădaniei erudiţilor de

¹ *Menechmi*, una dintre cele 20 de comedii păstrate de la poetul comic roman Plaut (c. 254-184 î.e.n.). Locul acţiunii şi personajele sînt greceşti, de unde şi numele dat la Roma acestui gen de teatru, *comedia palliata*, comedie în *pallium* sau manta grecească. Comedia *Menechmi* l-a inspirat pe Shakespeare în *Comedia erorilor*.

a limpezi faptele, de a fixa epocile, de a explica monumentele și scrierile anticilor.

Omul care cultivă *literatura* are la îndemână lucrările eruditului și, atunci când, ajutat de luminile acestuia, a căpătat cunoașterea marilor modele din poezie, elocință, istorie, filozofie, morală și politică, aparținând fie secolului trecut, fie timpurilor moderne, este cu adevărat un literat. El nu știe ce au spus scolastici despre Homér, dar știe ce a spus Homer. El n-a confruntat diversele lecțiuni despre Juvenal și Aristofan, dar îi știe pe Aristofan și pe Juvenal. Eruditul poate să fie, sau nu, un bun literat; deoarece un discernămint rafinat, o memorie fericită și îmbogățită cu grijă, presupun mai mult decât un studiu de erudit: tot așa, literatul poate să se lipsească de erudiție. Dar dacă aceste două calități se reunesc, ne găsim în fața unui învățat și a unui om foarte cultivat. Totuși, nici unul și nici celălalt nu va fi un om de litere, deoarece acesta se caracterizează prin darul de a crea; cu spirit, talent și gust, el poate realiza lucrări ingenioase, fără nici un fel de erudiție și cu literatură puțină. Fréret¹ a fost un erudit profund, Malésieux, un mare literat și Marivaux² un om de litere. (MARMONTEL)

¹ Nicolas Fréret (1688-1749), erudit francez; manuscrisele și variatele sale memorii asupra problemelor istorice, arheologice și filozofice îl situează printre strălucitele spirite enciclopedice ale vremii.

² Pierre Carlos de Chamblain de Marivaux (1688-1763), autor dramatic și scriitor francez, a scris circa 40 piese, în majoritate consacrate iubirii (*L'amour et la vérité — Dragostea și adevărul, La surprise de l'amour — Dragoste neașteptată, Le jeu de l'amour et du hasard — Jocul dragostei și al întâmplării, Le triomphe de l'amour — Triumful dragostei* etc.). Punând în centrul pieselor sale iubirea, Marivaux a revoluționat comedia tradițională. Spiritul viu și sensibilitatea aleasă, proprii operei lui Marivaux, i-au determinat pe contemporani să denumească „*marivaudage*” aceste însușiri.

MANUFACTURĂ

(nesemnăt)

Manufactura, care a avut mult timp înțelesul de fabricație (această pinză este bine „manufacturată”), se spunea încă în secolul al XVII-lea), a sfârșit prin a însemna locul unde se manufacturează.

Perioada manufacturieră a producției capitaliste se desfășoară din secolul al XVI-lea până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Manufactura, pentru a relua termenii lui Marx, are drept punct de plecare „combinarea meseriilor diverse și independente, care devin dependente și simplificate până într-atît încît nu mai rămîn decît operațiuni parțiale și complementare unele față de altele, în producția uneia și aceleiași mărfi”; dealtfel, manufactura „folosește cooperarea meseriașilor de același fel, descompune aceeași meserie în feluritele ei operațiuni, le izolează și le face independente în așa măsură încît fiecare devine sarcina exclusivă a unui lucrător parcellar”. Manufactura introduce sau dezvoltă diviziunea muncii în cadrul aceleiași meserii, sau asociază și combină meserii deosebite și separate.

De reținut, în articolul Manufactură, timiditatea autorului. Ceea ce preconizează el este manufactura dispersată, opusă manufacturii reunite. Fără îndoială că ultima este cea care corespunde definiției lui Marx. Ea s-a dezvoltat odată cu meseriile, dar, pe la jumătatea secolului al XVIII-lea, nu putuse cuprinde toată producția și nici să o clatine din temelii. La un anume grad de dezvoltare, baza sa tehnică, insuficientă, n-a fost în raport cu nevoile producției, la a cărei realizare ea însăși a contribuit: abia dezvoltarea mașinismului va permite, în ultima treime a secolului al

XVIII-lea, marii industrii să ia locul manufacturii.

În ceea ce privește manufactura dispersată din Enciclopedie, înțelegem prin ea industria rurală, care are încă pondere în secolul al XVIII-lea și care reprezintă o formă a capitalismului comercial. În regiunile cu industrie rurală, burghezul orășean este negustor : el îl pune pe țăran să muncească, furnizându-i materie primă pentru războiul de țesut ori pentru fierăria sa individuală, și primește în schimb produsul fabricat. Concentrarea capitalistă nu are aici decît o formă pur comercială. În momentul în care apărea Enciclopedia, erau milioane de țărani care țeseau lina, cînepa ori inul, prelucrau fierul, ciocăneau arama pentru negustorii orașelor, în Bretania, în Normandia, în Champagne, în Picardia și în Languedoc. Burghezia obține din această activitate venituri importante și rămîne, într-un larg sector, legată de această formă de producție ; articolul *Manufactură* din Enciclopedie înfățișează această stare de spirit.

A se vedea :

MARX : *Capitalul*. Cartea I : *Dezvoltarea producției capitaliste*. Secțiunea a patra : *Producția plus-valorii relative*. Capitolul XIV : *Diviziunea muncii și manufactura* (p. 28-57, vol. II al ediției *Capitalul*, apărută în Editions sociales, Paris, 1948) ¹.

Asupra problemei industriei rurale a se vedea :

SÉE, H. : *Industria rurală în Franța în secolul al XVIII-lea* (în *Revista istorică*, 1922).

TARLÉ, E. : *Industria în satele Franței la sfîrșitul vechiului regim* (1916).

A se raporta la articolele : *Artă, Industrie, Metalurgie*.

¹ Vezi Karl Marx, Friederich Engels, *Opere*, vol. 23, Editura Politică, București, 1966, pp. 347-370.

Manufactură, locul unde mai mulți lucrători se ocupă de același fel de lucrare.
[...]

Prin cuvîntul *manufactură*, se înțelege de obicei un număr considerabil de muncitori, reușiți în același loc pentru a îndeplini un anumit fel de lucrare, sub conducerea unui antreprenor ; este drept că, întrucît există multe de acestea, mai cu seamă marile ateliere care atrag atenția și trezesc curiozitatea, e firesc să se fi impus astfel această idee ; numele trebuie dat însă și altei forme de fabrică : aceea care, nefiind reunită într-o singură incintă sau într-un singur oraș, se compune din toți cei care sînt folosiți și participă fără să urmărească alt interes decît cel propriu, individual. De aici rezultă că se pot deosebi două feluri de *manufacturi* : unele *reunite* și altele *dispersate*. Cele dintîi sînt înființate mai ales pentru lucrările ce nu pot fi executate decît de un mare număr de brațe de muncă asociate și care cer, fie pentru început, fie pentru operațiile de pe parcurs, investiții considerabile, în care produsele suferă succesiv felurite transformări și de așa natură încît e necesar ca ele să se înlănțuie fără întîrziere ; în sfîrșit, lucrări care, prin natura lor, trebuie plasate pe un anumit teren. Astfel sînt fierăriile, turnătoriile, fabricile de sîrmă, sticlăriile, *manufacturile* de porțelan, tapiseriile și alte asemănătoare. Spre a fi rentabile pentru proprietari trebuie :

1. ca produsele de care se ocupă să nu atîrne de capriciul modei, sau cel puțin să urmeze moda numai pentru anumite varietăți dintr-un anumit gen ;

2. profitul să fie destul de fix și de apreciazabil, încît să acopere neajunsurile la care (întreprinderile) sînt expuse în mod necesar și despre care vom vorbi mai jos ;

3. ca ele (întreprinderile) să fie pe cît se poate așezate chiar în locurile unde se adună și se pregătesc materiile prime, unde s-ar putea găsi ușor lucrătorii de care au nevoie și unde importarea acestor materii prime și ex-

portarea produselor s-ar putea face ușor și cu puțină cheltuială ;

4. în fine, trebuie ca ele să fie protejate de guvern. Această protecție trebuie să urmărească înlesnirea fabricării produselor, moderînd impozitele asupra materiilor prime care se consumă aici, și acordînd oarecari privilegii și oarecari scutiri lucrătorilor celor mai de trebuință și a căror ocupație cere cunoștințe și talent ; desigur că, lărgindu-se prea mult, aceste privilegii ar fi nefolositoare *manufacturii* și o povară pentru restul populației. Un alt mijloc de a ocroti *manufacturile* este acela de a micșora taxele de ieșire pentru străinătate și acelea de vînzare cu amănuntul pe teritoriul statului respectiv.

E cazul să spunem că prima, cea mai generală și cea mai importantă regulă de urmat, în ceea ce privește întemeierea de *manufacturi*, este de a nu permite înființarea nici uneia (dacă nu este absolut necesară) care ar folosi principalele materii prime aduse din străinătate, dacă acestea pot fi înlocuite cu cele din țară, chiar de calitate mai scăzută.

O altă categorie de *manufacturi* sînt acelea pe care le putem numi *dispersate*, ale căror produse nu sînt supuse condițiilor arătate în articolul de mai sus ; astfel, toate lucrările care pot să se execute de fiecare în casa lui, ale căror materii prime și le poate procura orice lucrător, singur sau prin alții, ca să le fabrice în familie cu ajutorul copiilor săi, al servitorilor sau al tovarășilor săi, pot și trebuie să facă obiectul acestor fabrici dispersate. Din această categorie fac parte fabricile de postavuri, de serjuri, de pînzeturi, de catifele, de mici stofe de lînă și mătase sau altele asemănătoare. O comparație amănunțită a avantajelor și neajunsurilor acestor două feluri de *manufacturi* le caracterizează ușor.

O *manufactură* reunită nu poate să fie întemeiată și să reziste decît cu foarte mari cheltuieli pentru construcții, pentru întreținerea acestor construcții, pentru directori,

contramaistri, contabili, casieri, procuriști, oameni de serviciu și alții de același fel și, în fine numai cu mari aprovizionări ; toate aceste cheltuieli se repartizează asupra produselor fabricate, dar mărfurile care rezultă nu pot avea, totuși, decît prețul pe care populația îl dă în mod obișnuit și pe care îl pretind micii fabricanți. Rezultă deci, aproape totdeauna, că marile concentrări de acest fel sînt ruinatoare pentru cei care le deschid mai întîi, că nu devin utile decît celor care profită, în împrejurări prielnice, de deruta acestora și, înlăturînd excesele, se organizează cu simplitate și cu economie ; exemplele care s-ar putea da dovedesc acest adevăr.

Fabricile dispersate nu sînt deloc expuse acestor neajunsuri. Un țesător de postavuri, de exemplu, întrebuintează lina pe care a obținut-o ori a cumpărat-o la un preț mediu și, cînd are prilejul, își ia un război de țesut la domiciliu, unde produce stofe tot atît de bine ca și într-un atelier ridicat cu mari cheltuieli ; el e și director, și contramaistru, și contabil, și casier etc., e ajutat fie de soția și de copiii săi, fie de unul ori mai mulți tovarăși care locuiesc împreună cu dînsul ; el poate așadar să-și vîndă stofa mult mai ieftin decît cel ce-a înființat o *manufactură*.

În marea *manufactură*, totul se face după semnalul clopotului ; muncitorii sînt ținuți mai din scurt și mai des pedepsiți. Funcționarii, obișnuiți cu aere de superioritate și un ton de comandă, care se impune desigur în raporturile cu masa, îi tratează aspru și cu dispreț ; de unde rezultă că acești muncitori ori cer lefuri mari, ori nu se află în *manufactură* decît în trecere, pînă vor găsi alt loc de muncă.

Pentru micul fabricant, asociatul este tovarășul patronului, trăiește laolaltă cu acesta, ca un egal, i se dă căldură și lumină, are mai multă libertate și preferă deci să muncească la el. Asta se vede peste tot în locurile unde există atît *manufacturi* reunite cît și fabricanți par-

ticulari. *Manufacturile* nu au lucrători decît dintre aceia care nu se pot plasa la mici fabricanți sau dintre cei nestatornici, care se angajează și pleacă zilnic, iar restul timpului bat drumurile, cîtă vreme au ce cheltui. Stăpînul *manufacturii* e silit să-i ia așa cum sînt, căci activitatea nu poate fi oprită ; micul fabricant, care e stăpîn pe timpul său și nu are de plătit cheltuieli de prisos cît timp nu are de lucru, își poate alege și urmări ocaziile favorabile cu pierderi mult mai mici. Cel dintîi își alege timpul și cheltuielile, iar, dacă are de făcut livrări într-un anume timp pe care nu are puterea să le onoreze, își pierde creditul ; micul fabricant nu-și pierde decît, cel mult, timpul său.

[...]

Toate avantajele arătate mai sus sînt legate mai curînd de folosul personal, fie al stăpînului de *manufactură*, fie al micului fabricant, decît de binele general al statului ; dar, dacă se ia în considerație acest bine general, aproape că nici nu se poate face comparație între aceste două categorii de fabrici. E sigur, dealtfel — și toți aceia care au cugetat și au scris asupra avantajelor comerțului sînt de acord — că primul și cel mai general dintre ele este a folosi, cît se poate mai mult, timpul și brațele lucrătorilor ; că, cu cît e mai răspîndită nevoia de a munci și de a produce, cu atît mai ieftin e prețul mîinii de lucru, și cu cît acest preț e mai convenabil, cu atît mai avantajoasă va fi desfacerea mărfii, prin aceea că face să trăiască de pe urma ei un număr de oameni mai mare, iar comerțul de stat, putînd să dea străinătății mărfurile cu un preț mai mic la calități egale, cumpărătorii le preferă mărfurilor din țările unde mîna de lucru este mai costisitoare. Or, *manufatura* dispersată are tocmai acest avantaj față de cea reunită. Un agricultor, un zilier agricol, sau orice alt om de acest fel, are în cursul anului zile și ceasuri destule, cînd nu se poate ocupa de cultura pămîntului sau de munca sa obișnuită. Dacă acest om are

la domiciliu un război de țesut postav, pînă sau alte mici țesături, folosește tocmai timpul care altfel ar fi irosit și pentru el și pentru stat. Cum această muncă nu este principala lui ocupație, el n-o privește ca pe un mijloc de profit la fel de mare ca al aceluia care ar face din ea unica sa resursă. Această îndeletnicire este chiar un fel de odihnă, după muncile mai grele ale culturii pămîntului, și astfel el poate și se obișnuiește să se mulțumească doar cu un profit minim. Aceste mici profituri, multiple, produc efecte cit se poate de reale. Pentru cei care și le procură, ele sînt mijloace de subzistență ; ele mențin și mîna de lucru la un preț scăzut : or, în afară de avantajul care rezultă din acest preț pentru comerț în general, se mai naște și un altul, de mare importanță chiar pentru cultura ogoarelor. Dacă mîna de lucru a *manufacturilor* individuale s-ar plăti astfel încît pe muncitor l-ar interesa mai mult decît cultura pămîntului, el ar părăsi repede această cultură. E adevărat că, printr-o revoluție necesară, produsele care asigură hrana sporind proporțional cu creșterea mîinii de lucru, el va fi silit mai apoi să se întoarcă la prima meserie, ca fiind mai sigură ; dar nu s-ar mai pricepe și n-ar mai avea nici gust pentru cultivarea pămîntului. Pentru ca totul să meargă bine, trebuie ca ocupația celor mai mulți s-o constituie cultura pămîntului, și cel puțin o parte însemnată dintre ei să se ocupe și de o altă meserie, mai ales în timpul cînd nu pot să lucreze la cîmp. Or, aceste perioade, care pentru agricultură se irosesc, sînt foarte dese. De asemenea, cele mai bogate țări sînt acelea unde dragostea de muncă este statornicită ; și nu există nici o obiecțiune care să se împotrivească experienței. Pe acest principiu, al experienței, sînt bazate toate reflecțiile care compun acest articol. Cel care l-a redactat a văzut cu ochii lui cum micile fabrici au răsturnat pe cele mari fără altă tactică decît aceea de a vinde convenabil. A văzut de asemenea mari întreprinderi gata să se prăbușească numai fiindcă erau mari. Negus-

torii, văzîndu-le împovărate de mărfurile produse și în nevoia presantă de a vinde pentru a putea face față fie angajărilor, fie cheltuielii curente, se înțelegeau să nu se mai grăbească să cumpere și-l obligau pe proprietarul *manufacturii* să reducă prețul, și adesea în pierdere. E drept că a văzut, de asemenea — și trebuie s-o spună spre cînstea ocîrmuirii —, a văzut guvernul venind în ajutorul acestor *manufacturi* și sprijinindu-le pentru menținerea creditului și a stabilității lor.

METALURGIE

(d'Holbach ¹)

Această industrie capătă importanță în cel de-al XVIII-lea secol (cuvîntul se răspîndește pe la jumătatea secolului) și se transformă mai ales sub influența mineralogiei. d'Holbach, autorul articolului, a publicat o întreagă serie de traduceri în legătură cu acest subiect :

Traducerea lui HENKEL : *Introducere în mineralogie*, Paris, 1756.

Traducerea din LEHMANN : *Tratat de fizică... științe naturale...* Paris, 1759. I. *Mineritul*. II. *Formarea metalelor*. III. *Încercare asupra unei istorii naturale a straturilor pămîntului*.

¹ Paul Henri Dietrich, baron d'Holbach (1723-1789), filozof francez, renumit prin ostilitatea sa contra tuturor doctrinelor religioase, pe care le denunță ca instrumente ale despotismului. Gîndirea lui d'Holbach, materialist-mecanicistă, este expusă în lucrarea *Système de la nature (Sistemul naturii)*, în care construiește consecvent și riguros lumea, pornind de la materie ; negă deci existența independentă a sufletului, a ideilor și a lui Dumnezeu. A colaborat la *Enciclopedie*.

Traducerea din ORSCHALL : *Opere de metalurgie*, Paris, 1760.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în prelucrarea fontei, lemnul este înlocuit cu cocsul. La sfârșitul secolului, vor apărea mari întreprinderi, în Lorena, la Creusot ; societate pe acțiuni, întreprinderile Creusot posedau „mașini cu foc” și drum de fier cu cai ; cele patru furnale înalte ale lor, cele două topitorii, atelierelor de găurit țevile de tun făcea din ele una dintre cele mai puternice întreprinderi din Europa.

A se vedea :

BOURGIN, H. și G. : *Industria siderurgică în Franța la începutul Revoluției* (1920).

GILLES, O. : *Originile marii industrii metalurgice în Franța* (Colecția de istorie socială, 1947).

ROUFF, M. : *Minele de cărbune în secolul al XVIII-lea în Franța, 1744-1791* (1922).

Metalurgie. Este numită astfel acea parte a chimiei care se ocupă cu prelucrarea metalelor și cu mijloacele de a le separa de substanțele cu care sînt amestecate și contopite în sinul pămîntului, în scopul de a le da starea de puritate necesară pentru a putea fi folosite în diferitele nevoi ale vieții.

Dacă natura ne-ar fi pus întotdeauna la dispoziție metalele cu desăvîrșire pure și lipsite de substanțe străine, în așa fel încît să poată fi ușor trase în fire și maleabile, n-ar fi fost nimic mai la îndemînă decît *metalurgia* ; tehnica acesteia s-ar fi limitat la a supune metalele acțiunii focului, pentru a le topi și pentru a le face să ia forma cea mai potrivită ; dar nu e așa, și foarte rar se pot afla în sinul pămîntului metale pure ; iar cînd se găsesc, ele sînt de obicei în particule dispersate și

amestecate cu pământurile și pietrele de care trebuie separate înainte de a se putea realiza cantitatea de material îndestulător pentru fiecare din întrebuințările ce li se dau.

Starea în care se găsesc în mod obișnuit metalele este aceea de minereu, adică sînt amestecate cu sulf, arsenic, sau și cu unul și cu celălalt la un loc ; adesea, în această stare se află mai multe metale laolaltă și toate aceste conglomerate sînt atît de puternice, încît numai prin acțiunea focului, aplicată în diferite moduri, pot fi distruse. Adăugați și faptul că, înainte de a le supune acțiunii focului, metalele trebuie scoase din minele care se află numai în munți sau în adîncul pămîntului. Aceste cerințe de tot felul au dat naștere la o mulțime de activități și de operațiuni diferite, a căror cunoaștere se cheamă *metalurgie*.

Se vede deci că *metalurgia*, în înțelesul ei deplin, cuprinde toate operațiunile care se fac asupra metalelor ; în consecință, ea cuprinde acțiunea de depistare a minelor, sau a substanțelor care conțin metale, ceea ce nu este, dealtfel, decît un aspect parțial și un preliminar necesar ; numit *docimazie*¹ sau *arta încercărilor*, iar termenul de *metalurgie* se aplică mai ales lucrărilor în mare asupra materiilor minerale al căror conținut a fost cunoscut prin docimazie.

[. . .]

Studierea *metalurgiei* nu trebuie deci privită ca o meserie : ea merită, dimpotrivă, toată atenția fizicianului-chimist, pentru care feluritele lucrări asupra metalelor și asupra minelor vor forma o suită de experiențe menite să ducă la cunoașterea adevăratei naturi a substanțelor regnului mineral.

¹ Știința proporțiilor metalelor utilizabile pe care le conțin mineralele.

MONARHIE

(de Jaucourt)

Diferitele forme de guvernământ au fost clasificate, în Spiritul legilor (1784), de către Montesquieu, care distinge trei feluri: republica, monarhia și despotismul. Enciclopedia îl urmează pe Montesquieu și prefeerinențele enciclopediștilor merg către monarhie, concepută într-o formă limitată, cu alte cuvinte, controlată de clasele avute. Se pare că idealul enciclopediștilor era monarhia engleză, căreia, în urma revoluțiilor din secolul al XVII-lea, burghezia capitalistă știuse să-i impună controlul său, împărțindu-l, de altfel, cu aristocrația care stăpînea moșiile. Alianța aceasta a celor două clase avute, în vederea împărțirii puterii, în cadrul unei monarhii limitate, pe care o doreau filozofii (cu excepția lui Rousseau), a devenit imposibilă în Franța, din pricina lipsei de înțelegere a aristocrației feudale, preocupată să-și mențină integral privilegiile. De aici a pornit Revoluția din 1789.

A se raporta la articolele: Libertate politică, Moravuri.

Monarhie. Formă de guvernământ în care un singur om guvernează, prin legi fixe și statornicite.

Monarhia este acea situație în care puterea suverană și toate drepturile care țin de natura ei se concentrează în mod indivizibil într-un singur om, numit *rege, monarh* sau *împărat*.

Monarhia limitată. O formă de *monarhie* în care cele trei puteri sînt în așa fel coordonate, că își servesc una alteia drept balanță și contrapondere.

Monarhia limitată, ereditară, s-ar părea că este cea mai bună formă de *monarhie*, pentru că, independent de sta-

bilitatea sa, corpul legislativ este compus aici din două părți, dintre care una o frînează pe cealaltă prin controlul lor reciproc ; amîndouă sînt legate prin puterea executivă, care la rîndu-i este legată de cea legislativă. Astfel e guvernămîntul Angliei, ale cărei rădăcini mereu tăiate, mereu însîngerate, au produs în fine, după secole, spre uimirea națiunilor, un amestec egal de libertate și regalitate. În celelalte *monarhii* europene pe care le cunoaștem, cele trei puteri nu sînt coordonate în acest mod ; ele sînt fiecare împărțite distinct, lucru în baza căruia aceste monarhii se apropie mai mult sau mai puțin de libertatea politică.

MORAVURI

(nesemnăt)

Ideile lui Montesquieu au avut o mare influență asupra dezvoltării științei politice. Pentru fiecare din cele trei forme de guvernămînt pe care le distinge, Montesquieu caută un principiu diferit : „După cum trebuie virtute într-o republică, iar într-o monarhie onoare, trebuie teamă într-un guvernămînt despotic : aici virtutea nu este de trebuință, iar onoarea ar fi periculoasă” (Spiritul legilor, III, 9). De aici decurg moravuri diferite, corespunzătoare diverselor forme de guvernămînt. Autorul are o preferință vădită pentru monarhia limitată.

A se raporta la Monarhie.

Moravuri. Acțiuni libere ale oamenilor, naturale sau dobîndite, bune sau rele, care pot fi supuse unor reguli și conduse.

Varietatea lor, la fiecare din popoarele lumii, depinde de climat, de religie, de legi, de guvernământ, de nevoi, de educație, de maniere și de exemple. Pe măsură ce una din aceste cauze acționează în sinul fiecărei națiuni cu mai multă forță, celelalte îi cedează în aceeași proporție.

Pentru a întemeia toate aceste adevăruri, ar trebui să intrăm în detalii pe care nu ni le îngăduie limitele acestei lucrări, dar, dacă am arunca o privire asupra feluritelor forme de guvernământ din ținuturile noastre cu climă temperată, am putea să aflăm, ținând seama doar de acest lucru, care sînt *moravurile* cetățenilor. Astfel, într-o republică, a cărei existență depinde numai de spiritul de economie, va trebui să domine în mod necesar simplitatea *moravurilor*, toleranța religioasă, frugalitatea, economia, spiritul de interes și de parcimonie. Într-o monarhie limitată, în care ia parte la administrarea statului fiecare cetățean, libertatea va trece drept bunul cel mai de preț și orice război întreprins pentru a o apăra va fi socotit un rău necesar ; popoarele acestei monarhii vor fi mîndre, generoase, profunde în știință și în politică, veghind asupra privilegiilor lor, chiar în mijlocul desfătării și al destrăbălării. Într-o monarhie absolută bogată — în care tonul îl dau femeile —, onoarea, ambiția, galanteria, gustul plăcerilor, vanitatea, moliciunea îi vor caracteriza pe supuși ; și cum acest guvernământ aduce și lipsa de ocupație, care corupe *moravurile*, acestea vor fi înlocuite cu politețea manierelor.

A SE NAȘTE

(nesemnat)

Este unul din articolele în care se afirmă cu multă îndrăzneală idelle materialiste ale enciclopediștilor.
In Visul lui d'Alembert, scris în 1769, Diderot dezvoltă

o temă identică: viața și moartea sînt cele două aspecte ale aceleiași realități: „Trăind, eu acționez și reacționez ca un întreg¹, mort, acționez și reacționez în molecule... Deci nu mor deloc? Nu, fără îndoială, nu mor deloc în acest sens, nici eu, și nici altcineva... A se naște, a trăi, a trece nu înseamnă decît a-și schimba forma.”

A se raporta la articolele: Corupție, Speța umană.

A se naște, a veni pe lume. Dacă ar trebui să dăm o definiție riguroasă acestor două cuvinte, a se naște, a muri, ar fi poate destul de anevoios. Ceea ce vom spune este numai sistematic. În adevăratul înțeles al cuvîntului, nimic nu se naște și nimic nu moare; am existat de la începutul lucrurilor și vom fi pînă la istovirea lor. Un punct viu a crescut și s-a dezvoltat pînă la un anumit soroc, alipindu-și, rînd pe rînd, o mulțime fără număr de molecule; odată ce i-a trecut acel soroc, el descrește și se risipește în molecule separate, ce se vor răspîndi în masa care le cuprinde pe toate fără deosebire. Viața nu poate fi rezultatul unei rînduieli anume; închipuiți-vă trei molecule A, B și C; dacă ele nu prind viață în combinația A, B, C, pentru ce ar începe să trăiască în combinația B, C, A sau C, A, B? Nu e de conceput. Viața nu e totuna cu mișcarea; ea este cu totul altceva; ceea ce trăiește are mișcare; dar ce-a murit nu mai trăiește prin aceasta. Dacă aerul, apa, pămîntul și focul se combină, ele vor deveni, din inerte cum erau înainte, atît de mobile, încît nu vor putea fi stăpînite; dar nu vor naște viață. Viața este o calitate esențială și primară în ființa vie; ea nu o dobîndește; și nici nu o pierde. Trebuie să distingem viața inertă de cea activă: raportul dintre ele este acela dintre forța vie și forța moartă; ridicăți din calea ei obstacolul, și viața

¹ În text, *en masse*, în masă.

inertă va deveni activă. Există, de asemenea, o viață a elementului și o viață a agregatului ¹ sau a masei. Nimeni și nimic nu-i poate smulge elementului viața sa; agregatul sau masa și-o pierde cu timpul; se poate trăi până la o anumită limită, care îngreșește viața sub orice formă; întinderea vieții scade încetul cu încetul; viața devine mai puțin activă în fiecare punct al acestei întinderi. Există și unele puncte în care ea își pierde întreaga activitate înaintea disoluției masei și sfârșește prin a trăi într-o infinitate de atomi izolați. Termenii viață și moarte n-au nimic absolut; ei nu desemnează decît stările succesive ale aceleiași ființe.

NEMURIRE

(Diderot)

Se observă aici procedeele prin care Diderot atacă vehement dogmele Bisericii; după o concesie aparentă, el insinuează că sufletul ar putea să fie tot așa de bine material ca și spiritual, muritor sau nemuritor, apoi pune față în față filozofia, care demonstrează, și credința, care numai propovăduiește. În special, Diderot îi substituie nemuririi, în sensul tradițional al termenului, o nemurire în conștiința generațiilor viitoare. Desigur că, silit să fie prudent, Diderot se ferește să-și exprime aici gândirea în întregime. D'Holbach, în Sistemul naturii sau legile lumii fizice

¹ Materialismul secolului al XVIII-lea era un materialism mecanicist. Organismele vii erau concepute, începînd cu Descartes, ca un sistem de agregate cu funcții automatizate. În 1748, La Mettrie (1709-1751), scrie lucrarea lui celebră *Omul mașină*, în care extinde teoria carteziană și la organismul uman.

și ale lumii morale (1771), a expus fără rezervă gîndirea filozofilor materialisti. „Oamenii, scrie el, au crezut totdeauna că ar putea să acopere necunoașterea lucrurilor, inventînd cuvinte cărora nu pot niciodată să le precizeze sensul adevărat.” Și el denunță, între altele, acest mare cuvînt „nemurire”, cuvînt vag „la care s-a ajuns încetul cu încetul, prin nuanțări tot mai fine care să poată contura attributele substanței necunoscute pe care omul crede că o ascunde în el”.

Nemurire, *nemuritor* înseamnă a nu muri niciodată, a nu fi supus descompunerii și morții. Dumnezeu este *nemuritor*; sufletul omului este *nemuritor*, nu pentru că este de esență spirituală, ci pentru că Dumnezeu, care este drept și care a voit ca bunii și răii să îndure în cealaltă lume o soartă potrivit cu viața pe care au dus-o pe pămînt, a trebuit să decidă că el va dăinui și după despărțirea de trup. Dumnezeu a scos sufletul din neant; — dacă el nu recade în neant este numai pentru că lui Dumnezeu îi place ca el să nu se piardă. Dacă lui îi va plăcea să-l păstreze ca atare, sufletul — fie material, fie spiritual — va subzista deopotrivă. Sentimentul spiritualității și cel al *nemuririi* nu sînt legate unul de celălalt; sufletul ar putea să fie spiritual și muritor, material și *nemuritor*. Socrate, care nu se gîdea la spiritualitatea sufletului, credea totuși în *nemurirea* lui. Sufletul există nu prin el însuși, ci prin Dumnezeu. Prin Dumnezeu și poate numai prin Dumnezeu el va continua să existe. Filozofii demonstrează că sufletul este spiritual, iar credința ne învață că el este *nemuritor* și ne învață de asemenea și pentru care motiv.

Nemurirea mai poate fi înțeleasă și ca un fel de viață perpetuată în amintirea oamenilor; acest sentiment, care ne împinge uneori către cele mai mari acțiuni, este semnul

cel mai caracteristic al prețului ce punem pe stima semenilor noștri. Noi auzim în noi înșine elogiul pe care ni-l vor înălța cândva și ne sacrificăm. Ne jertfim viața, încetăm să mai existăm realmente ca să trăim în amintirea lor. Dacă *nemurirea*, astfel concepută, este o himeră, ea este o himeră a sufletelor mari. Aceste suflete, care pun atita preț pe *nemurire*, trebuie să prețuiască în aceeași măsură talentele — pictura, sculptura, arhitectura, istoria și poezia —, fără de care în zadar ar rîvni-o. Au existat regi și înaintea lui Agamemnon, însă au căzut în noianul uitării pentru că n-au avut un poet hărăzit să-i facă nemuritori : tradiția alterează adevărul faptelor și le dă un caracter fabulos. Numele ar dispărea precum imperiile, dacă n-ar fi vocea poetului și a istoricului, care străbate timp și spațiu astfel încît veacurile și popoarele să aibă cunoștință de ele. Marii oameni nu sînt făcuți *nemuritori* decît de scriitor, care ar putea ajunge și fără ei *nemuritor*. În lipsa faptelor cu renume, el ar cînta plăcerile naturii și seninătatea zeilor, și ar fi astfel auzit de viitorime. Deci, acela care ar disprețui pe omul de litere ar disprețui, de asemenea, și judecata posterității și rar s-ar putea ridica pînă la ceva demn de a fi lăsat urmașilor.

Există oare și oameni în care sentimentul *nemuririi* e cu totul stins și care nesocotesc ceea ce se va spune despre ei cînd nu vor mai fi ? Nu cred. Sîntem prea legați de considerația oamenilor alături de care trăim ; fără să vrem, vanitatea noastră trezește din neant pe cei care nu sînt încă, auzim oarecum judecata lor și ne temem de ea.

Dacă un om mi-ar spune că, într-un vechi cufăr părăsit în podul meu, există o hîrtie, care m-ar arăta posterității, ca pe un scelerat și un infam, și dacă aș avea siguranța că acest cufăr nu se va deschide în timpul vieții mele, ei bine ! nu m-aș obosi să mă urc în podul casei ca să deschid cufărul, să scot hîrtia și s-o ard. I-aș răspunde doar atît : „Ești un mincinos“.

Diderot cercetează omul întâi prin prisma moralei, apoi prin aceea a politicii. Din primul punct de vedere, el subliniază superioritatea omului și forța rațiunii sale; se va observa opoziția între religie, menită să pregătească fericirea omului în viața veșnică, și filozofie, care trebuie s-o împlinească „în această viață trecătoare”. Din punctul de vedere al politicii, autorul expune aici câteva dintre ideile esențiale ale fiziocraților: pământul și o populație numeroasă sînt adevăratele izvoare ale bogăției, ca și libertatea comerțului, condamnarea luxului...

A se referi, pe de o parte, la articolul Fericire; pe de altă parte, la articolele: Fermieri, Bîlci, Grîne.

Om, o ființă simțitoare, care reflectează, care gîndește, care se plimbă liberă pe suprafața pămîntului, care pare să fie în fruntea tuturor celorlalte animale pe care le domină, care trăiește în societate, a născocit științe și arte și care are o bunătate, precum și o răutate ce-i sînt proprii, care și-a ales stăpîni, care și-a făcut legi, ș.a.m.d.

Om (morală). Acest cuvînt nu are o semnificație precisă decît în măsura în care ne revelează în întregime ceea ce sîntem; dar tot ceea ce sîntem nu poate fi cuprins într-o definiție: pentru a arăta numai o parte, mai trebuie încă subîmpărțiri și detalii. Nu vom vorbi aici de formația noastră exterioară, nici de alcătuirea care ne rînduiește în clasa animalelor. Omul luat aici în cercetare este acea ființă care gîndește, care vrea și care acționează. Deci vom căuta să aflăm numai resorturile care-l fac să se miște și motivele care-l determină. Ceea ce face spi-

noasă această cercetare este faptul că nu vedem cituși de puțin în specie un caracter distinctiv, după care să putem recunoaște pe fiecare individ. Sînt atîtea deosebiri între acțiunile lor, cite am fi ispitiți să găsim în motivele lor. De la sclavul care-și lingușește nedemn stăpînul, pînă la Thamas care sugrumă mii de semeni, ca să nu vadă pe nimeni mai presus decît el, găsim nenumărate variante. Credem că putem surprinde la animale trăsături de caracter mai marcate. E drept că nu cunoaștem decît aparențele grosolane ale instinctului lor. În legătură cu acțiunile lor, ne lipsește deprinderea de a privi, singura care ne învață să deosebim lucrurile. Observînd îndeaproape animalele, le găsim mai capabile de progres decît credem de obicei. Totuși, chiar ținînd seama de toate acțiunile lor la un loc, se păstrează încă, între ele și *om*, o distanță nesfîrșită. Chiar dacă am lăsa de-o parte dominația exercitată de acesta asupra animalelor, tot mai rămîne superioritatea mijloacelor, adică a firii sale. Nu putem fi decît uluiți de acest salt, cînd privim imensele realizări ale *omului*, cînd cercetăm în amănunt artele sale și progresul științelor sale, cînd îl vedem străbătînd mările, măsurînd cerul și răpindu-i tunetului bubuitul și efectele lui. Dar cum să nu te cutremuri, în același timp, dinaintea josniciei sau atrocității faptelor prin care se degradează adesea acest rege al naturii? Speriați de acest amestec monstruos, cîțiva moraliști au recurs — pentru a-l explica pe *om* — la un concurs de principii bune și rele, care concurs are el însuși mare nevoie de a fi explicat. Orgoliul, superstiția și teama au dat fiecare naștere la sisteme și au stat în calea cunoașterii *omului* prin mii de prejudecăți pe care observația sistematică trebuie să le distrugă. Religia este menită să ne călăuzească spre fericirea pe care ne-o pregătește viața de apoi. Filozofii trebuie să studieze motivele firești ale acțiunilor *omului* pentru a găsi căi la fel de firești de a-l face mai bun și mai fericit în timpul acestei vieți trecătoare.

Om (politic). Nu există bogății adevărate altele decît *omul* și pămîntul. *Omul* nu poate însemna nimic fără pămînt, iar pămîntul nu prețuiește nimic fără *om*.

Omul devine valoare prin număr ; cu cît o societate e mai numeroasă, cu atît e mai puternică în timp de pace și mai de temut în timp de război. Un suveran va trebui deci să se ocupe stăruitor ca numărul supușilor săi să crească. Cu cît va avea mai mulți supuși, cu atît va avea mai mulți negustori, mai mulți muncitori și mai mulți soldați.

Statele sale ajung într-o stare de plîns dacă se întîmplă vreodată ca, printre *oamenii* pe care îi conduce, să existe dintre aceia care se tem să facă copii sau care pot să părăsească viața fără părere de rău.

Dar nu ajunge să ai *oameni*, trebuie să-i ai harnici și plini de putere.

Vor fi *oameni* voinici dacă au moravuri bune și dacă au îndemînare să-și cîștige bunăstarea și s-o păstreze.

Vor fi *oameni* iscușiți dacă sînt liberi.

O administrație este cea mai proastă cu putință dacă, lipsind libertatea comerțului, ea urmărește abundența, care poate să devină uneori, pentru o provincie, un flagel tot atît de temut ca și foametea.

Copiii de azi sînt *oamenii* de mîine. Se cuvine deci să se vegheze la ocrotirea copiilor purtîndu-se cu deosebire de grijă taților, mamelor și doicilor pe care le au.

Cinci mii de copii supuși în fiecare an vieții Parisului pot să devină o pepinieră de soldați, de marinari și de agricultori.

Trebuie să se scadă numărul celor ce lucrează pentru lux și al servitorilor. Sînt împrejurări în care *oamenii* folosiți pentru lux nu aduc destul profit ; iar servitorimea nu este niciodată altfel folosită decît în pierdere. Ar trebui pus un impozit pe servitori, pentru ușurarea agricultorilor.

Dacă agricultorii, care sînt *oamenii* cei mai trudiți din stat, sînt cel mai prost hrăniți, nu le rămîne decît să se

dezguste de starea lor sau să piară în această stare. A spune că bunăstarea i-ar salva înseamnă a fi sau un ignorant sau un *om* de rea-credință.

Nimeni nu se grăbește să intre într-o stare socială decît în speranța unei vieți mai blînde. Aici bucuria acestei vieți mai blînde este aceea care îl determină să rămînă sau care îl atrage.

Oamenii sînt folosiți bine numai atunci cînd cîștigul întrece cheltuielile făcute cu plata salariului. Bogăția unei națiuni este produsul totalului muncii sale, din care s-au scăzut cheltuielile de salariu ¹.

Cu cît produsul net este mai mare și este egal împărțit, cu atît administrația este mai bună. Un produs net, împărțit egal, este preferabil unui produs net mai mare, a cărui repartitie ar fi foarte inegală și care ar despărți poporul în două clase, dintre care una ar trăi în prea mare belșug și cealaltă ar muri în mizerie.

Atîta timp cît într-un stat mai există terenuri lăsate în paragină, un *om* nu poate lucra în manufactură fără pierdere.

Acestor principii clare și simple le-am mai putea adăuga încă un mare număr, pe care suveranul le va găsi singur, dacă are curajul și bunăvoința trebuitoare pentru a le pune în practică.

PATRIE

(de Jaucourt)

Urmînd pe La Bruyère care, în ale sale Caractere (1688), la capitolul Despre suveran sau despre republică, scrie că în despotism nu există patrie, filozofii

¹ Așa cum a subliniat Marx, teoria fiziocraților este într-adevăr primul sistem care face analiza producției capitaliste. (A. S.)

din secolul al XVIII-lea leagă ideile de patrie și libertate una de cealaltă. Asupra acestui punct sînt de acord și Voltaire și Rousseau, iar cavalerul de Jaucourt îi urmează în articolul Patrie din Enciclopedie. D'Holbach va merge mai departe cînd va scrie în a sa Ethocrație sau guvernămînt bazat pe morală (1776): „Adevăratul patriotism nu se găsește decît în țările unde cetățenii, liberi și guvernați de legi drepte, sînt fericiți”.

Este semnificativ că potențailor înaltei societăți cosmopolite le repugnă folosirea cuvîntului patrie. În 1788, prințul de Ligne scrie lui Joseph al II-lea:

„...patriot, cuvînt onorabil care începe să devină odios (Scrisori și cugetări, publicate de Madame de Staël, 1809).

Patrie. Retorul ce nu stăpînește îndeajuns logica, geograful care nu se ocupă decît de așezarea teritoriilor și lexicograful vulgar socotesc locul de naștere drept patrie, oricare ar fi el; dar filozoful știe că acest cuvînt vine de la latinescul *pater*, care înseamnă părinte al fiilor săi, și ca urmare exprimă sensul pe care noi îl dăm familiei, societății, statului liber, ai căror membri sîntem și ale căror legi ne asigură libertățile și fericirea. Nu există patrie sub jugul despotismului.

[...]

Grecii și romanii nu cunoșteau nimic mai scump și mai sfînt decît *patria*; spuneau că trebuie să i te dăruiești cu totul; că trebuie să o răzbuni ca pe un părinte; că numai aceia care-i vor ei binele trebuie să-ți fie prieteni; că, dintre toate menirile, cea mai bună este să te bați pentru ea; că e dulce și frumos să mori pentru ea să rămînă întregă; că cerul nu se deschide decît ace-

lora care au slujit-o. Aşa vorbeau magistraţii, războinicii şi poporul. Ce idee îşi făureau ei, deci, despre *patrie* ?

Patria, spuneau ei, este un pământ pe care toţi acei ce-l locuiesc sînt interesaţi să-l păstreze, din care nu voieşte nimeni să iasă, căci fericirea nu se părăseşte, şi unde străinii vin în căutarea unui azil. Este o doică ce-şi dăruie laptele cu aceeaşi plăcere cu care îl primeşte. Este o mamă care-şi iubeşte toţi copiii, şi nu face vreo deosebire între ei decît în măsura în care ei înşişi se deosebesc ; care vrea, desigur, să existe şi belşug şi viaţă modestă, dar nu săraci ; mari şi mici, dar nici un oprimat ; care, şi în această rînduială inegală, rămîne nepărtinitoare, deschizînd tuturor drumul spre locurile de frunte ; care nu îngăduie nici un rău în familia sa, decît pe acelea pe care nu le poate împiedica : boala şi moartea ; care crede că n-a făcut mare lucru dînd viaţă copiilor ei, dacă nu poate să le asigure bunăstarea. Ea este o forţă, veche cît societatea, întemeiată pe natură şi pe ordine ; o putere mai mare decît oricare alta ce-i ridică din sinul ei pe arhonţi, pe magistraţii supremi, pe efori, pe consuli sau pe regi ; o putere care supune legilor sale atît pe cei care comandă în numele său, cît şi pe cei care se supun. Este o divinitate care nu acceptă ofrandele decît pentru a le dărui, care cere mai mult ataşament decît teamă, care suride făcînd binele şi suspină cînd e nevoită să lovească.

Aceasta este *patria* ! Dragostea faţă de ea duce la sănătatea moravurilor şi sănătatea moravurilor este calea spre dragostea de *patrie* ; această dragoste este iubirea de legi şi fericirea statului ; iubire care nu se poate simţi decît acolo unde este democraţie ; este o virtute politică, prin care se renunţă la sine însuşi, dîndu-se întîietate interesului public faţă de acela personal ; este un sentiment, nu urmarea unei cunoaşteri ; ultimul om al statului poate să aibă acést sentiment, la fel ca şi şeful republicii.

PĂRINTE AL BISERICII

(de Jaucourt)

Metoda științifică trebuie să fie aplicată și textelor sacre.

A se raporta la articolele : Acvilă și Postul Paștelui.

Părinte al Bisericii. Se numesc *părinți ai Bisericii* scriitorii ecleziști, greci și latini, care au strălucit în primele șase secole ale creștinismului.

Sînt 23, și anume : sfîntul Ambrozie, sfîntul Atanasie, Atenagor, sfîntul Augustin, sfîntul Vasile, sfîntul Crisostom, Clement din Alexandria, sfîntul Ciprian, sfîntul Chiril din Alexandria, sfîntul Chiril din Ierusalim, sfîntul Grigore din Nazians, sfîntul Grigore din Nissa, sfîntul Grigore cel Mare, sfîntul Ilarie, sfîntul Ieronim, sfîntul Iustin, Lactanțiu, sfîntul Leon, Minutius Felix, Origen, Tertulian și Teodoret. Li se adaugă sfîntul Bernard, care a strălucit în secolul al XII-lea. Dar vom vorbi despre ei în mod cronologic.

Acești oameni, vestiți în atîtea privințe, merită să fie apreciați în acest dicționar cu multă băgare de seamă, din pricina credinței lor, a zelului lor pentru propășirea religiei și pentru lucrările lor, din care putem să tragem multe învățăminte ; totuși, atît în materie de morală și dogme, cît și în legătură cu oricare alt subiect, nu există om și nici societate de oameni care să nu poată greși aci pe pămînt, după cum nu trebuie să ne plecăm orbește oricărei alte autorități umane, fie ea din lumea științei sau a religiei ; este, deci, îngăduit ca și în cercetarea scrierilor *părinților* să aplicăm aceeași metodă de critică și de discuție care se folosește cu privire la oricare alt autor uman. Respectul însuși, care nu e datorat decît autorității

divine, presupune întotdeauna chibzuința dreptei rațiuni, ca nu cumva să se confunde cu ceea ce este numai speranță și ca să evităm să dăm greșelii omagiul care nu se cuvine decât adevărului etern.

A PERSECUTA

(nesemnat)

Una dintre imputările esențiale pe care filozofii le fac Bisericii catolice este intoleranța sa, răspunzătoare pentru un mare număr de crime. În numele Evangheliei însăși ca și a rațiunii, filozofii reclamă toleranța și libertatea gândirii.

A se raporta la articolele : Fanatism, Toleranță.

A persecuta, persecutor, persecuție. Persecuția este tirania pe care suveranul o făptuiește, ori îngăduie să se făptuiască în numele său, împotriva acelor supuși ai lui care au credințe diferite de ale sale în materie de religie.

Istoria ne dă multe pilde de suverani orbiți de un zel primejdios, sau care se conduc după o politică barbară, sau cedind unor sfaturi odioase, care au devenit *persecutorii* și călăii supușilor, când aceștia au îmbrățișat sisteme religioase ce nu erau în concordanță cu ale lor. În Roma păgînă, împărații *persecutară* religia creștină cu o violență și cu o cruzime care înfioară. Discipolii Dumnezeului păcii li se păreau înnoitori periculoși, care meritau tratamentele cele mai barbare. Providența s-a slujit de aceste *persecuțiuni* pentru a întinde credința la toate popoarele pămîntului și sîngele martirilor a devenit un germen roditor, care a înmulțit discipolii lui Isus Cristos.

Însă abia a început Biserica să respire sub împărății creștini că fiii ei s-au și despărțit în ceea ce privea dogmele : arianismul, ocrotit de mai mulți suverani, a stîrnit împotriva apărătorilor vechii credințe *persecuțiuni*, cu nimic mai prejos decît cele din timpul păgînismului. De atunci, secol de secol, eroarea, sprijinită de putere, a *persecutat* adeseori adevărul și, printr-o fatalitate deplorabilă, partizanii adevărului, uitînd moderația pe care o propovăduiau *Evangelia* și rațiunea, s-au dedat de multe ori aceluiași exces pe care cu dreptate le reproșaseră asupritorilor lor. De aici au izvorît acele *persecuțiuni*, acele suplicii, acele proscrieri care au scăldat lumea creștină în valuri de sînge și care pîngăresc istoria Bisericii prin dovezile cruzimii celei mai rafinate. Pasiunile *persecutorilor* erau aprinse de un fals zel și motivate de cauza pe care o susțineau : ei au crezut că le este permis totul pentru a răzbuna Ființa supremă. S-a crezut că Dumnezeu mizericordiei încuviințează asemenea excese, că se puteau lipsi de legile neclintite ale iubirii aproapelui și ale umanității, cînd era vorba de oameni pe care nu-i mai priveau ca semeni ai lor din moment ce nu gîndeau ca ei. Omorul, violența și jaful au fost socotite fapte plăcute divinității și, printr-o îndrăzneală nemai-auzită, și-au luat asupra lor dreptul de a răzbuna pe acela care era singur în măsură s-o facă. Numai beția fanatismului și a patimilor, sau impostura cea mai interesată au putut să convingă pe unii oameni că le era îngăduit, că trebuiau chiar să distrugă pe aceia care aveau alte păreri decît ale lor, că față de aceștia nu-și aveau rost legile buneii-credințe și ale cinstei. Unde ar fi ajuns lumea dacă popoarele s-ar fi lăsat pradă acestor sentimente nimicitoare ? Universul întreg, ai cărui locuitori se deosebesc prin cultul și credințele lor, ar fi devenit teatrul cruzimilor, perfidiilor și al ororilor. Cu aceeași îndreptățire cu care s-ar fi înarmat miinile creștinilor, s-ar fi inflăcărat și furia nebună a musulmanului,

ori a idolatrului și tot pământul ar fi fost acoperit de victime, pe care fiecare ar fi crezut că le jertfește Dumnezeu-l său.

Dacă *persecuția* este împotriva blindeții evanghelice și a legilor umanității, ea este tot atît de opusă și rațiunii și politicii sănătoase. Numai dușmanii cei mai cruzi ai fericirii unui stat ar fi putut să trezească suveranilor ideea că aceia dintre supușii lor care nu gîdeau ca ei trebuie să devină victime hărăzite morții și nedemne de a se împărtăși de la binefacerile societății. Au fost de ajuns violențele deșarte pentru a aduce dezgustul de aceste precepte odioase. Cînd oamenii, fie ca urmare a prejudecăților educației, fie în urma studiului și a reflecțiunii, au îmbrățișat opinii de care ei cred că se leagă fericirea lor eternă, cele mai înspăimîntătoare chinuri nu vor face decît să-i îndîrjească și mai mult; sufletul neingenunchiat, în mijlocul supliciilor, se feliită că se poate bucura de libertatea pe care stăpînitorii vor să i-o răpească; el înfruntă silințele zadarnice ale tiranului și ale călăilor. Totdeauna popoarele sînt impresionate de o rezistență care li se pare miraculoasă și supranaturală; ele sînt ispitite să considere drept martiri ai adevărului pe nenorociții de care le este milă; religia *persecutorului* le devine odioasă; *persecuția* face ipocriți și niciodată prozeiți.

POPOR

(nesemnăt)

Acest articol conține, ușor voalată, una din criticile cele mai întemeiate care se pot aduce societății vechiului regim: poporul care muncește și pro-

duce nu înseamnă nimic și n-are dreptul la nici o considerație.

Contrastul între luxul bogaților și simplitatea de viață a oamenilor din popor constituie o temă evidențiată de Rousseau și adeseori ilustrată după el. Să subliniem, de asemenea, această trăsătură bine văzută de autor: ambiția de a se ridica, atât de răspîndită în straturile superioare ale clasei numită „tiers état” (starea a treia) și care a constituit unul din fermenții revoluționari ai societății vechiului regim. Sensul cuvîntului popor n-a încetat, în cursul celui de-al XVIII-lea secol, să se restrîngă pînă la a nu se mai înțelege prin el decît agricultorii și lucrătorii. Bancherii, negustorii, oamenii de litere nu vor să fie socotiți în rîndurile poporului. Evoluția cuvîntului înfățișează într-o anumită măsură evoluția socială: restrîngere care n-a fost lipsită de dispreț față de acest popor care muncește. Redactorul Enciclopediei reacționează aici contra acestei tendințe: cu cită emoție descrie el existența grea a muncitorilor și a țăranilor; enciclopediștii au fost sensibili la mizeria poporului. Și cit de nejustă și de grăbită ni se pare acea opinie a lui Taine care acuză pe filozofi că au fost incapabili să „reprezinte lucrul viu, individul real”, nereușind să inventeze decît „o abstracțiune găunoasă”!

Odinioară, în Franța, poporul era privit ca partea cea mai folositoare, cea mai de preț așadar și cea mai demnă de respect, a națiunii. Pe atunci se credea că poporul putea să ocupe un loc în „statele generale”¹; și parlamentele

¹ Statele generale au format Adunarea consultativă a Franței pînă la 1789, cînd s-a proclamat Adunarea constituantă; era compusă din reprezentanții celor trei ordine sau stări: clerul, nobilimea și starea a treia (burghezia).

regatului hotărau împreună cu *poporul*. Ideile s-au schimbat și clasa oamenilor făcuți să alcătuiască *poporul* se restrânge din ce în ce mai mult. Altădată, *poporul* era starea generală a națiunii, opusă în mod firesc aceleia a mai-marilor și nobilimii. El cuprindea pe agricultori, pe muncitori, pe meseriași, pe negustori, pe bancheri, pe oamenii de litere și pe juriști. Dar un om de mare spirit, care a publicat, cu aproape douăzeci de ani în urmă, o dizertație asupra *naturii poporului*, consideră că în ziua de azi acest corp al națiunii se reduce la lucrători și agricultori. Să redăm propriile sale reflecțiuni asupra acestei materii, cu atât mai mult cu cât ele sînt pline de imagini și de tablouri care servesc pentru a-i dovedi sistemul.

Juriștii, spune el, au ieșit din clasa *poporului* înnobilitându-se fără ajutorul săbiei : scriitorii, după exemplul lui Horațiu, au privit *poporul* ca pe un profan. N-ar fi corect să-i numim *popor* pe aceia care cultivă artele frumoase, nici chiar să lăsăm în această clasă a *poporului* pe acei meseriași, mai bine-zis pe acei artiști aleși care produc obiectele de lux ; mîinile care zugrăvesc *dumnezeiește* o trăsură, care montează fără greș un diamant, care aduc în modă o linie *superioară*, astfel de mîini nu sînt de seama celor ale *poporului*. De asemenea, se spune, să ne ferim să-i amestecăm pe negustori cu *poporul*, de vreme ce poți deveni nobil prin comerț ; bancherii și-au luat un asemenea avînt, încît stau alături de mărimile regatului. Ei s-au strecurat, s-au amestecat, s-au aliat cu nobilii pe care îi stipendiază, pe care îi susțin și îi scot din mizerie ; dar, ca să judecăm și mai bine cît de absurd ar fi să-i socotim tot una cu *poporul*, ar fi de ajuns să luăm în considerație un moment viața oamenilor din acest rang și pe cea a *poporului*. Bancherii se adăpostesc sub bolți bogate, își țin din aur și mătase vestmintele, respiră parfumuri, își deschid pofta prin iscusința bucătarilor, iar, atunci cînd odihna urmează

lenei, adorm, fără grijă, în puf. Nimic nu le lipsește acestor oameni bogați și iscoditori : nici florile Italiei, nici papagalii din Brazilia, nici pînzele pictate din Masulipatam¹, nici bibelourile grotești din China, nici porțelanurile de Saxa, de Sèvres și de Japonia. Priviți palatele lor în orașe și la țară, hainele lor alese, mobilele lor elegante, echipajele lor ușoare : oare toate acestea miros a *popor* ? Cutare om, care s-a priceput să forțeze norocul prin poarta finanței, mănîncă, tot ca și un nobil, numai la o masă hrana a o sută de familii din *popor*, încearcă fără conținere noi și noi plăceri, își tot schimbă zugrăveala, aduce meșteri ca să-i desăvîrșească un candelabru, pune la cale o serbare, își numește cu nume noi trăsurile. Fiul său se lasă azi pe mîna unui vizitiu năbădăios ca să-i înspăimînte pe trecători, iar mîine va fi el însuși vizitiu, spre a le stîrni rîsul.

Nu rămîn deci în masa *poporului* decît muncitorii și agricultorii. Eu cercetez cu interes felul lor de viață și descopăr că acest lucrător sălășluiește într-o colibă de paie sau în vreo văgăună, pe care orașele noastre i-o lasă numai pentru că are nevoie de forța lui ; bag de seamă că se scoală din zori și, fără să arunce vreo privire la norocul care surîde celor înstăriți, își pune haina obișnuită, scormone în minele și carierele noastre, seacă mlaștinile, mătură străzile, ne clădește case, ne făurește mobilele; cînd i se face foame, orice mîncare e bună ; cînd s-a sfîrșit ziua, adoarme într-un culcuș aspru, pradă osteneții.

Agricultorul, alt om din *popor*, este, încă din zori, ocupat să înșămînțeze pămînturile noastre, să ne cultive cîmpurile, să ne ude grădinile. El îndură căldura, frigul, mărirea celor puternici, insolența celor bogați, hoția perceptorilor, jaful funcționarilor, paguba adusă de animalele sălbatice pe care nu îndrăznește să le alunge din recoltele sale, din respect pentru plăcerile celor puternici.

¹ *Masulipatam*, oraș în India, în preajma golfului Bengal, renumit prin țesăturile sale pictate manual.

El e cumpătat, drept, fidel, credincios, fără să se gîndească ce foloase va trage din asta. Colas se însoară cu Colette pentru că o iubește. Colette își alăptează copiii fără să aibă parte de răcoare și odihnă. Acești copii cresc și Lucas, răsturnînd brazda în fața lor, îi învață s-o cultive. El moare și le lasă cîmpul său ca să-l împartă în mod egal ; dacă Lucas n-ar fi fost un om din *popor*, l-ar fi lăsat pe tot întîiului său născut. Acesta este chipul oamenilor care compun ceea ce noi numim *popor* și care alcătuiesc totdeauna partea cea mai numeroasă și cea mai trebuitoare într-o națiune.

PREOȚI

(Diderot)

Critica împotriva religiei oficiale ocupă un mare loc în Enciclopedie. Articolul Preoți este unul dintre cele mai violente.

A se raporta la articolele : Fanatism, Persecutor.

Preoți (Religie și politică). Se cuprind sub acest nume toți acei care îndeplinesc funcțiunile cultelor religioase, așa cum sînt ele consacrate la diferitele popoare ale lumii.

Cultul exterior presupune ceremonii, în scopul de a impresiona simțirea oamenilor și a le inspira venerație pentru divinitatea căreia îi aduc prinosul lor. Superstiția înmulțind ceremoniile diferitelor culte, persoanele menite a le îndeplini nu întîrziară să formeze un ordin aparte, care fu rezervat numai serviciului altarelor. S-a crezut că acei în seama cărora stăteau griji atît de însemnate se dăruiau cu totul divinității și de-atunci ei începură să împartă cu aceasta respectul oamenilor ; ocupațiunile oamenilor de rînd li se pîrură prea mărunte și popoarele

se socotiră obligate să-i întrețină pe cei investiți cu cea mai sfântă și mai importantă dintre funcții ; aceștia din urmă, închiși între zidurile templelor lor, se arătară tot mai puțin oamenilor ; ceea ce a sporit respectul pentru aceste ființe izolate ; lumea s-a învățat să-i considere niște favoriți ai zeilor, depozitari și interpreți ai voinței lor, mijlocitori între zei și muritorii de rînd.

E plăcut să domini pe semenii tăi ; *preoții* au știut să profite de înalta prețuire pe care o născuseră în spiritul concetățenilor lor, și pretinseră că zeii li se arătau lor și că ei comunicau hotărîrile acestora : propovăduiră dogme, prescriseră ceea ce trebuia să se creadă și ceea ce trebuia repudiat, hotărîră ce plăcea sau ce nu plăcea divinității, făcură profeții, vestiră ce-l așteaptă pe omul neliniștit și curios, făcîndu-l să tremure de teama ispășirilor cu care zeii supărați amenințau pe acei îndrăzneți ce ar fi cutezat să se îndoiască de misiunea lor sau să le discute doctrina.

Pentru a-și așeza și mai sigur stăpînirea, îi înfățișară pe zei ca fiind cruzi, răzbunători, neînduplecați : introduseră ceremoniile, inițierile, misterele, a căror atrocitate a întreținut în oameni această sumbră melancolie, atît de prielnică puterii fanatismului ; sîngele uman a curs în valuri pe altare, popoarele subjugate de teamă și amețite de superstițe nu socotiră niciodată că plătesc prea scump bunăvoința celestă ; mamele își dăruiră flăcărilor devoratoare, fără să plîngă, pruncii ; milioane de victime omenеști căzură sub cuțitul sacrificatorilor ; supunerea la o mulțime de practici și de superstiții dintre cele mai absurde desăvîrșiră creșterea și întărirea puterii lor.

[...]

Popoarele ar fi fost mai fericite dacă *preoții* imposurii ar fi abuzat singuri de puterea pe care le-o da asupra oamenilor funcția lor ; cu toată supunerea și blîndețea, propovăduite de *Evangelhie*, s-au văzut, în veacuri de întuneric, *preoți* ai Dumnezeuului păcii, ridicînd

stindardul revoltei și înarmînd brațele supușilor împotriva suveranilor lor, poruncind cu sfruntare regilor să abdice, socotindu-se și în drept de a rupe legăturile sacre care unesc popoarele cu stăpînii lor, acuzîndu-i de tiranie pe principii care se opuneau faptelor lor sfidătoare, pretinzînd pentru ei înșiși o neatîrnare himerică față de legile menite să-i oblige egal pe toți cetățenii. Aceste pretenții vane au fost cimentate uneori cu valuri de sînge; ele s-au statornicit grație ignoranței popoarelor, grație slăbiciunii suveranilor și abilității preoților, care au izbutit adesea să se mențină în drepturile uzurpate; în țările în care a acționat înspăimîntătoarea închiziție, au avut loc de atîtea ori sacrificii umane, care sînt tot atît de barbare ca acelea ale preoților mexicanii. Nu tot astfel se întîmplă în țările luminate de razele rațiunii și ale filozofiei: acolo preotul nu uită niciodată că și el e om, supus și cetățean.

POSTUL PAȘTELUI

(nesemnăt)

Iată unul dintre acele articole de o falsă naivitate, cum sînt atîtea în Enciclopedie. Autorul se mulțumește să sugereze — enumerînd diversele forme ale postului paștelui de-a lungul istoriei în lume — că acesta nu este decît o instituție omenească și deci supusă schimbărilor. Atunci, ce credit se mai poate acorda prescripțiilor Bisericii?

Vezi articolele: Acvilă, Autoritate.

Postul Paștelui, timp de pocăință, cînd se postește patruzeci de zile, ca pregătire pentru sărbătoarea Paștelui.

Odinioară, în Biserica latină, *Postul Paștelui* nu ținea decît treizeci și șase de zile. În secolul al cincilea, pentru a imita cît mai exact postul de patruzeci de zile pe care Isus Cristos l-a îndurat în pustiu, unii i-au mai adăugat patru zile, și acest obicei a fost urmat în Occident, cu excepția bisericii din Milano, care a păstrat vechea datină de a nu ține *Postul Paștelui* decît treizeci și șase de zile.

După sfîntul Ieronim, sfîntul Leon, sfîntul Augustin și alții cîțiva, *Postul Paștelui* a fost înființat de către apostoli. Și iată raționamentul lor : tot ce este stabilit cu caracter de generalitate în sinul Bisericii, fără să fi fost hotărît în nici un conciliu, trebuie considerat o instituție creată de apostoli ; este chiar cazul *postului* de care ne ocupăm. Instituirea lui nu este pomenită în nici un conciliu : dimpotrivă, cel dintîi conciliu de la Niceea¹, ca și acela de la Laodiceea, precum și Sfinții Părinți, greci și latini, și mai cu seamă Tertulian, vorbesc de *Postul Paștelui* ca de ceva general și foarte vechi.

Calvin și protestanții pretind că ajunarea din *Postul Paștelui* a fost instituită mai întîi printr-un fel de superstiție, de către niște oameni simpli, care au vrut să imite postul lui Isus Cristos. Ei susțin că pot dovedi acest fapt prin spusele Sfîntului Irineu, citate de către Eusebiu : dovadă foarte slabă sau, mai exact, de nici o valoare, deoarece împotriva ei avem mărturia statornică a tuturor celorlalți Sfinți Părinți și practica Bisericii universale.

S-a mai susținut că l-ar fi instituit papa Telesfor², către mijlocul celui de-al doilea secol ; alții sînt de acord că încă de pe timpul apostolilor se ținea cu adevărat *Postul Paștelui* în sinul Bisericii, adică un post de patruzeci de zile înainte de Paște, dar că acest lucru se făcea de bunăvoie și că o lege n-a existat decît către mijlocul

¹ Convocat în anul 325, de împăratul Constantin.

² Sfîntul *Telesfor* (m. 136) papă de la anul 125 pînă în anul 136.

celui de-al treilea secol. Preceptul dat de biserică — de-ar fi unul singur — ar constitui o autoritate, pe care reformatorii ar fi trebuit s-o respecte, dacă nu s-ar fi gândit mai puțin să aducă împlinzirea moravurilor decât reforma.

Grecii se deosebesc de latini în ce privește felul cum țin *Postul Paștelui*; ei îl încep cu o săptămână mai înainte, dar, în schimb, nu postesc simbetele ca latinii, în afară de simbăta din Săptămîna Patimilor.

Călugării latini de odinioară țineau trei *posturi*: pe cel mare de dinainte de Paște, pe cel dinainte de Crăciun, care se numea al *sfîntului Martin* și altul al *sfîntului Ioan Botezătorul*, după Rusalii, toate trei de cîte patruzeci de zile.

În afara *Postului Paștelui*, grecii mai țineau alte patru posturi, pe care le numeau: *postul apostolilor*, al *sfintei Marii*, al *Crăciunului* și al *Schimbării la față*; dar și le reduceau la cîte șapte zile pe fiecare. Iacobiții¹ mai țin și un al cincilea post, pe care-l numesc al *pocăinței de la Ninive*, iar maroniții² practică șase posturi, adăugînd la celelalte pe cel al Înălțării Sfintei Cruci.

Al optulea canon al conciliului din Toledo hotărăște că cine va fi mîncat carne în *Postul Paștelui*, fără a fi fost neapărat necesar, să nu mai mănînce carne tot anul și să nu se împărtășească de Paște.

Unii susțin că se postește de-a lungul celor patruzeci de zile cît ține *Postul Paștelui* în amintirea Potopului, care a durat tot atîta timp; alții, că ar fi în amintirea celor patruzeci de ani în care evreii au rătăcit în pustiu; alții vor ca el să se țină în amintirea celor patruzeci de zile acordate pentru pocăință celor din Ninive; alții, în amintirea celor patruzeci de lovături de bici, care se aplicau răufăcătorilor; sau a celor patruzeci de zile ale *postului* pe care l-a ținut Moise cînd a primit tablele legii; sau al

¹ *Iacobiți*, denumire a monofiziților sirieni, după numele lui Iacob Baradeul, episcop al Antiohiei în secolul al VI-lea.

² Făceau parte dintr-un rit sirian al Bisericii catolice.

celor patruzeci de zile cît a postit sfîntul Ilie ; sau, în sfîrșit, în amintirea celor patruzeci de zile de post ținute de Isus Cristos.

PROGRES

(nesemnat)

Una dintre ideile esențiale pe care s-a sprijinit secolul al XVIII-lea și prin care el contrastează puternic cu secolul precedent, este ideea de progres. Cel de-al XVII-lea secol, „secolul lui Ludovic al XIV-lea”, credea că a ajuns la un prag de perfecțiune unde nu trebuia decît să se fixeze. Abatele de Saint-Pierre (1658-1743), autor al Proiectului de pace nesfîrșită (1713), a fost primul care a contribuit la răspîndirea ideii de progres: „Progresul Rațiunii umane nu va fi niciodată prea mare” scria el. Dacă Montesquieu n-a aderat la ea în mod clar, dacă Rousseau a combătut-o în paradoxuri celebre (discursul său: Dacă restabilirea științelor și artelor a contribuit la purificarea moravurilor este din 1750), toți filozofii secolului al XVIII-lea au susținut-o cu strălucire și ea constituie de fapt una din dogmele Enciclopediei.

Turgot, în 1750, a făcut din ea tema unui răsunător discurs la Sorbonna: Tablou filozofic al progreselor spiritului uman, și, la sfîrșitul veacului, Condorcet, alt colaborator al Enciclopediei, lăsa drept testament filozofic al celui de-al XVIII-lea secol lucrarea sa Schiță a unui tablou al progreselor spiritului uman (1794), în care proclama credința sa nezdruincată în perfectibilitatea omului.

E cu atît mai semnificativ faptul că în Enciclopedie nu se găsește decît un modest articol asupra cu-

vîntului progres, probă indubitabilă a precauţiunilor la care erau constrinşi Diderot şi colaboratorii săi, dacă voiau să ducă la bun sfîrşit — într-o epocă în care Biserica impunea în învăţămîntul oficial ideile de creaţie, fixitate şi permanenţă — o operă a cărei filozofie se baza pe ideea de mişcare a tuturor lucrurilor spre progres.

A se vedea :

DETAILLE, J : *Încercare asupra istoriei ideii de progres*, Paris, 1919.

Progres, mişcare de înaintare ; *progresul* soarelui în ecliptică¹ ; *progresul* focului ; *progresul* acestei rădăcini. E luat şi în sens figurat şi se spune a face *progrese* rapide într-o artă, într-o ştiinţă.

PROPRIETATE

(Diderot)

Burghezia secolului al XVIII-lea a rînduit proprietatea între drepturile naturale ale omului. Declaraţia din 1789 urma să sancţioneze acest drept, fără să se preocupe de mulţimea celor care nu posedau nimic. Diderot critică o teorie, pe care monarhia absolută încercase s-o impună, şi anume că monarhul este proprietarul tuturor bunurilor supuşilor săi şi poate deci să uzeze de ele după bunul său plac.

A se raporta la articolul Egalitate naturală.

¹ Cercul descris de soare într-un an prin mişcarea lui aparentă, sau de pămînt prin mişcarea lui reală de revoluţie în jurul soarelui.

Proprietate. Este dreptul fiecăruia dintre indivizii care alcătuiesc o societate civilă asupra bunurilor dobândite în mod legitim. Una din principalele preocupări ale oamenilor care au format societățile civile a fost de a-și asigura liniștita posesiune a avantajelor dobândite, sau a acelor pe care sperau să le dobândească ; ei au voit ca nimeni să nu le poată tulbura plăcuta folosire a acestor bunuri ; e motivul pentru care fiecare a consimțit să sacrifice o parte din ele, numită *impozit*, spre ocrotirea și întreținerea societății întregi, spre a pune astfel la dispoziția conducătorilor aleși mijloacele de a putea menține pe fiecare cetățean în deplina folosință a părții ce și-a rezervat. Oricât de puternic ar fi fost entuziasmul oamenilor față de suveranii ai căror supuși erau, ei n-ar fi înțeles niciodată să le lase o putere absolută și nelimitată asupra tuturor bunurilor lor ; ei n-au înțeles niciodată să muncească numai pentru acești suverani. Lauda curtezanilor, pe care afirmațiile cele mai absurde nu-i costă nimic, a căutat să-i convingă pe principi că aveau un drept absolut asupra bunurilor supușilor lor ; numai despoții și tiranii au adoptat asemenea păreri iraționale. Regele din Siam pretindea că este stăpînul tuturor bunurilor supușilor săi ; rezultatul unui asemenea drept barbar este că primul rebel norocos devine stăpînul bunurilor regelui din Siam. Orice putere care nu se bazează decît pe forță este nimicită în același chip. În statele care țin seamă de regulile rațiunii, *proprietățile* particularilor sînt sub protecția legilor ; tatăl de familie este asigurat că se va bucura el însuși și va lăsa și urmașilor săi bunurile pe care le-a adunat prin munca sa. Regii buni au respectat întotdeauna avutul supușilor ; ei n-au considerat tezaurul public, care le-a fost încredințat, decît ca pe-un depozit pe care nu aveau dreptul să și-l însușească spre a-și satisface fie pasiunile frivole, fie lăcomia favoriților, fie rapacitatea curtezanilor lor.

RĂZBOI

(de Jaucourt)

Filozofii secolului al XVIII-lea au nutrit o profundă oroare față de război. Convinși de atotputernicia rațiunii umane, ei nu puteau decât să condamne folosirea forței, avînd în vedere răul extraordinar pe care-l aduce popoarelor. Deoarece nu se ridicaseră încă pînă la ideea de națiune, ei cuprindeau în condamnarea lor toate războaiele, oricare ar fi ele, ne bănuind — prizonieri ai cosmopolitismului lor — că un popor ar putea fi împins să ia armele pentru a-și apăra chiar existența sa proprie.

Cu privire la „pacifismul” secolului al XVIII-lea, a se vedea :

SAINT-PIERRE (Abatele de) : *Proiect de pace nesfîrșită* (1713).

ROUSSEAU, J. J. : *Extras și comentariu al proiectului de „pace nesfîrșită” al abatelui de Saint-Pierre* (1764).

Război, este, după cum s-a spus mai sus, un conflict între suverani, lichidat pe calea armelor.

*Nous avons hérité de nos premiers aïeux,
Dès l'enfance du monde ils se fesaient la guerre.*¹

Războiul a domnit în toate secolele, întemeiat pe cele mai fragile baze ; totdeauna l-am văzut pustiind universul, lipsind familiile de moștenitori, umplînd statele cu văduve și orfani ; nenorociri deplorabile, dar obișnuite : în toate timpurile, oamenii, din ambiție, din avariție, din gelozie, din răutate, au ajuns să se jupoaie, să-și dea foc, să se

¹ L-am moștenit de la cei dintîi strămoși, / Încă din copilăria lumii, ei se războiau.

sugrume între ei. Pentru a o face însă cu mai multă ingenuitate, au inventat reguli și principii pe care le numesc *artă militară* și au adăugat supunerii la aceste reguli onoarea, noblețea și gloria.

[...]

Legile militare ale Europei nu îngăduie să ridici viața în mod deliberat prizonierilor de *război*, sau învinșilor, sau celor care se predau, și cu atât mai puțin bătrînilor, femeilor, copiilor și, în general, aceluia care n-au nici vîrsta, nici profesia pentru a purta armele și care nu iau altcum parte la *război* decît prin faptul că se găsesc în țara sau în tabăra dușmană.

Cu atât mai mult drepturile *războiului* nu se întind pînă acolo încît să lase a fi insultată cîntea femeilor, deoarece o astfel de purtare nu ajută la apărarea noastră, la siguranța noastră și nici la menținerea drepturilor noastre ; ea nu poate servi decît la satisfacerea brutalității soldatului dezlănțuit.

Mai sînt totuși o mie de alte excese infame și o mie de feluri de răpiri și grozăvii pe care le suportăm în mod rușinos în *război*. Se spune că legile trebuie să tacă atunci cînd zăngănesc armele ; eu răspund că, dacă trebuie ca legile civile, legile tribunalelor din fiecare stat, care n-au rost decît în timp de pace, să fie reduse la tăcere, nu același lucru trebuie să se întîmple cu legile eterne, care sînt făcute pentru toate timpurile, pentru toate popoarele, și care sînt înscrise în natură : or, *războiul* înnăbușe vocea naturii, a justiției, a religiei și a umanității. El nu generează decît tîlhării și crime ; alături de el, merg groaza, foametea și dezolarea ; el sfîșie sufletele mamelor, ale soților și ale copiilor ; el devastează ogoarele, pustiește provinciile și prefăce orașele în pulbere. El secătuiește statele cele mai înfloritoare, aflate în plin avînt ; el îi expune pe învingători celor mai tragice întorsături ale soartei ; el corupe moravurile tuturor națiunilor și face mai mulți nenorociți decît morți. Iată roadele *războiului*.

Rid, un fel de cută sau zbîrcitură care se formează pe pielea feței și, în general, pe aproape întreg corpul oamenilor, de îndată ce încep să îmbătrânească.

Pielea se întinde pe măsură ce crește grăsimea ; această dilatare produce porțiuni albe prin întinderea pielii și porțiuni roșii prin umflarea vaselor sanguine. Iată crinii și trandafirii vârstei înaintate ! Toate fardurile sînt zadarnice. Din momentul în care grăsimea cedează și pielea nu mai e întinsă, aceasta se zbîrcește și încep să se formeze cute ; apoi, pe măsura înaintării în vîrstă, cartilagiile, membranele, carnea, pielea și toate fibrele corpului se întăresc și devin mai aspre și mai uscate ; ca urmare, se zbîrcesc cu toate ; circulația fluidelor se face mai greu, transpirația se reduce, sucurile nutritive sînt mai puțin abundente și, neputînd fi absorbite de cele mai multe dintre fibrele care s-au întărit, nu le mai pot da hrană, de aceea fibrele se strîng și se încrețesc. Iată cum se formează zilnic *ridurile*.

Pielea se poate întinde atîta timp cît volumul corpului crește, dar cînd acesta scade, ea nu mai poate reveni la starea de la început. Adăugați la această cauză și pe celelalte amintite, și veți înțelege că rezultă de aici, în mod necesar, *riduri* și zbîrcituri care nu vor mai dispărea niciodată.

Ridurile feții depind în parte de toate aceste cauze, dar se poate constata în apariția lor o anumită ordine determinată de forma, trăsăturile și mișcările obișnuite ale feței. Remarca foarte ingenioasă aparține d-lui Buffon : dacă, spune el, cercetăm cu atenție figura unui om între 25 și 30 ani, putem descoperi deja originea tuturor *ridurilor* pe care le va avea la bătrînețe ; este suficient, pentru

aceasta, să-i privești fața în momentele de reacții violente, cum sînt risul nestăpînit, plînsul sau numai o puternică grimasă ; toate cutele care apar în aceste împrejurări vor fi într-o zi *riduri* de neînlăturat ; ele se modulează după transformările mușchilor și se adîncesc mai mult sau mai puțin în raport cu mișcarea acestora.

Timpul nu produce numai *riduri* pe dinafară, ci și pe dinăuntru ; el ridează toate glandele conglomerate, iar printre acestea — thymusul, glanda suprarenală, glanda tiroidă, glandele mamare și atîtea altele își schimbă culoarea roșcată în brună sau negricioasă, își pierd sucurile grase asemănătoare unor lichide emoliente, se usucă și dispar odată cu vîrsta pînă într-atît încît la autopsie nu se mai văd din ele decît ușoare urme.

Arta cea mai savantă nu cunoaște leacuri împotriva acestei degradări a corpului. Ruinile unei case pot fi reparate, nu însă și ale mașinii noastre. Femeile care și-au istovit farmecele și presimt această degradare prin pierderea darurilor lor plăcute, ar dori din tot sufletul să întinerească și să-și recapete culorile. De ce n-ar încerca să-i înșele și pe alții, cînd își dau toate silințele să se înșele pe ele înșele și să se elibereze de ideea dezolantă a îmbătrînirii ? Cîte n-ar vrea să poată muta ridurile de pe față în acea parte a corpului în care zeii au ascuns punctul vulnerabil al fiului lui Thétis și Peleu ? ¹

Domnișoara Lenclos, mai iscusită decît cele mai multe dintre consorele ei, nici nu se gîdea să ia în serios complimentele Abatelui de Chaulieu, care pretindea că iubirea se refugiase în ridurile frunții acestei frumoase femei. Dimpotrivă, ea le socotea ca un semn al dispariției amorului și al începutului înțelepciunii. Și așa ar trebui să fie, pentru a ne decide să devenim mai filozofi și să ne oțelim împotriva spaimelor morții prin cugetări de bun simț.

¹ E vorba de călcîiul lui Achile.

*RIDICOL

(de Jaucourt)

Ridicol (Morală). Mă întreb ce-ar putea însemna ridicol ; termenul e abstract, fără un sens fix și n-a fost încă definit ; variază continuu și, întocmai ca moda, depinde de capriciu și de arbitrar ; fiecare aplică ideea de ridicol după fantezia sa, o schimbă, o lărgeste, o restrânge după plac. Un om poate fi taxat drept ridicol într-o societate, pentru că a renunțat la aerele false și, dimpotrivă, poate fi acoperit de ridicol într-o altă societate, pentru că afișează aceste aere.

Obişnuit, se confundă *ridicolul* cu ceea ce e contra rațiunii ; totuși, ceea ce contrariază rațiunea este nebulie, iar dacă se contrariază echitatea este o crimă.

Ridicolul (sfera termenului, n.tr.) ar trebui să se circumscrie la lucrurile indifferente în ele însele și consacrate de obiceiurile impuse : moda, îmbrăcămintea, limbajul, manierele, ținuta ; iată domeniul său. Și iată uzurparea sa : el își întinde imperiul asupra meritului, onoarei, talentului, considerației și virtuții ; amprenta lui caustică nu se mai șterge ; prin ea este lovit în adâncul inimii respectul datorat virtuții și, pînă la urmă, este stinsă dragostea ce-i purtăm : cineva care roșește de modestia sa devine obraznic de teama *ridicolului*, o teamă dăunătoare, care corupe inimile cinstite mai mult decît cele mai rele porniri.

Ridicolul este superior calomniei, care se poate stinge singură, întorcîndu-se asupra autorului ; el este, de asemenea, mijlocul folosit, cu cea mai mare siguranță, de invidie pentru a umbri strălucirea oamenilor superiori. Cel ce dezonoarează ofensează mai puțin decît *ridicolul*, pentru că nu stă în puterea nimănui de a dezonoara pe cineva. Nu cuvîntul altuia ne dezonoarează, ci propria noastră conduită ; cauzele dezonoarei sînt cunoscute și

precise, pe cînd *ridicolul* depinde de maniera de a gîndi și de a simți a oamenilor vicioși, cînd urmăresc să ne degradeze aruncînd rușinea și gloria oriunde socotesc ei că se cade și asupra tuturor obiectelor pe care le privesc prin ochelarii *ridicolului*.

Puterea *ridicolului* este atît de mare, încît, dacă izbește odată imaginația, o ține sub imperiul vocii lui. Adevseori se sacrifică onoarea pentru avut, iar uneori avutul de teama *ridicolului*.

Nu era nevoie, după părerea mea, ca Academia Franceză să propună, în 1753 pentru premiul său drept subiect dacă teama de *ridicol* nu înăbușe talente și virtuți mai mult decît să corecteze vicii și defecte, întrucît e neîndoios că această teamă îndreaptă mai puține vicii și defecte în comparație cu talentele și virtuțile pe care le înăbușe. Rușinea nu mai stînjenește viciile, ea se păstrează întregă pentru această născocire fantastică numită *ridicol*.

Ridicolul are aversiune pentru știință și filozofie ; acestea sînt îngăduite numai unui număr restrîns de oameni superiori ; oamenii distinși trebuie să renunțe la iubirea științelor : *ridicolul* nu-i cruță.

Ridicolul lovește deseori stima, pentru că urăște calitățile personale ; în schimb, agreează viciile, pentru că sînt comune, oamenii sînt dispuși să le accepte fără oprobriu, simt nevoia să le lingusească.

Fiecare secol cunoaște, în orice țară, un viciu dominant și se găsește totdeauna un om de calitate, socotit amabil, sau vreo femeie distinsă, care dă tonul, să impună *ridicolul* și să instituie viciile societății. Călcînd pe urmele lor — observă foarte just domnul Duclos — apar, în roiuri, zeflemiști mărunți, care hotărăsc cine e *en vogue*, așa cum negustorii de mode hotărăsc de modelele care trebuie să aibă curs. Dacă nu și-ar lua singuri dreptul de a-i pune pe cei *ridicoli* în planul al doilea, ar fi copleșiți de ei ; jocul lor se aseamănă cu acela al criminalilor, care devin călăi spre a-și salva viața.

O mare prostie a acestor creaturi frivole, și de care ele nici nu-și dau seama, constă în a-și imagina că imperiul lor este universal. Poporul nu cunoaște nici măcar numele lucrurilor asupra cărora se aplică *ridicolul*, iar burghezia nu știe mai mult. Oamenii de lume, cei ocupați, nu sînt deranjați, decît ca să se distreze, de aceste insecte incomode. Personalitățile ilustre sînt prea sus ca să-i bage în seamă, afară de cazul cînd consimt să facă din el obiectul amuzamentului propriu.

Ridicol (poem dramatic comic). După Aristot, ridicolul în poemul comic este defectul care provoacă diformitate fără durere și care nu amenință cu distrugerea pe nimeni, nici chiar pe acel ce suferă deformarea, pentru că, dacă ar amenința cu distrugerea, nu ar putea isca rîsul în inimile normale. Întorcîndu-se asupra propriei lor persoane, ar ajunge să găsească mai mult farmec în compasiune.

Ridicolul este, prin esența lui, obiect de comedie. Contra viciului, un filozof dizertează, un satiric insistă cu amărăciune, un orator combate cu ardoare, comedianul însă îl atacă prin glume și reușește uneori mai bine decît ar face-o cu argumentele cele mai puternice.

Diformitatea, obiect al *ridicolului*, va fi deci o contradicție între gîndurile, sentimentele, moravurile, aerul și comportarea unui om și natură, legile primite, obiceiurile, tot ceea ce pretinde starea lui prezentă de la acest om deformat. Un om este în cea mai crîncenă mizerie, dar nu vorbește decît de regi și tetrarhi ; este din Paris și la Paris se îmbracă chinezește ; are 50 de ani și se distrează grav înhămiînd șoareci de hîrtie la un cărucior de cărți de joc ; e copleșit de datorii, dar ține să învețe pe alții cum să se poarte și să se îmbogățească. Iată diformități ridicole, care reprezintă, după cum se vede, tot atîtea contradicții cu o oarecare idee de ordine, de decență.

Trebuie observat că nu orice ridicol stîrnește rîsul. Există un ridicol care ne plictisește, un ridicol ursuz :

este ridicolul grosolan ; există un altul ce ne provoacă ciudă, pentru că se referă la un defect care ne atinge amorul propriu : așa este orgoliul stupid.. Ridicolul înfățișat pe scena comică este totdeauna agreabil, delicat și nu ne pricinuiește nici o neliniște secretă.

Comicul, ceea ce latinii numesc *vis comica* (*harul* — *puterea-comică*) este deci *ridicolul* adevărat, șarjat însă mai mult sau mai puțin, după gradul de finețe al comicalui. Există un punct delicat, dincoace de care nu rizi deloc și dincolo de care nu mai rizi dacă ești un om bine-crescut. Cu cât ai gustul mai fin și mai obișnuit cu bunele modele, cu atât îl simți mai mult (*ridicolul*) : este vorba de lucrurile pe care nu le poți decît simți.

Or, adevărul pare împins dincolo de limite :

1. cînd trăsăturile sînt multiplicat și arătate una lîngă alta. Există ridicoli în societate ; dar nu sar în ochi, pentru că sînt mai puțin răspîndiți. Un avar, de pildă, nu dă dovadă de avariție decît din cînd în cînd : trăsăturile care-l demască sînt înecate, pierdute într-o infinitate de alte trăsături aparținînd altui caracter, ceea ce le răpește aproape întreaga forță. În teatru, un avar nu spune un cuvînt, nu face un gest care să nu exprime avariția ; astfel se realizează un spectacol neobișnuit, deși adevărat, și de un *ridicol*, care provoacă neapărat risul ;

2. (adevărul) este dincolo de limite cînd depășește verosimilitatea obișnuită. Dacă un avar vede două candelă, va sufla într-una, ceea ce pare normal ; dar dacă o aprinzi iarăși și el o va ascunde în buzunar înseamnă a merge destul de departe, dar nu dincolo de formele comicalui. Don Quijote este ridicol prin ideile lui despre ordinul cavalerilor ; nu mai puțin este Sancho, prin ideile lui despre destin. Se pare că autorul își bate joc de amîndoi, le insuflă lucruri exagerate și bizare, pentru a-i face ridicoli față de oameni și spre a se amuza el însuși ;

3. a treia modalitate de a stîrni comicul constă în a face să contrasteze decentul cu *ridicolul*. Iată pe scenă un om serios și un tablăgiu care-i îndrugă cuvinte necuviincioase : unul hotărăște asupra valorii celuiilalt. Femeia gospodină este așezată alături de savantă, omul politicos și uman alături de mizantrop, fiul risipitor alături de tatăl avar. Comedia constă în ciocnirea celor ridicoli între ei sau cu rațiunea și decența.

Ridicolul se găsește pretutindeni : în viața noastră nu există o acțiune, un gînd, un gest, o mișcare, care să nu se preteze la *ridicol*. Le putem păstra neatinse sau le putem face comice printr-un mic adaus. De aici putem să conchidem că oricine este născut poet comic autentic găsește un fond nesecat de *ridicol* la toate categoriile sociale.

*SĂNĂTATE

(nesemnat ¹)

Sănătate e starea desăvîrșită a vieții, deci acordul natural, coordonarea mulțumitoare a părților unui corp viu ; de unde urmează că exercițiul tuturor funcțiunilor sale se face sau se poate face timp îndelungat cu ușurință, libertatea și capacitatea pe care le poate avea fiecare organ, potrivit rostului său, stării lui de moment, diferitelor nevoi, vîrstei, sexului, temperamentului individual, climatului în care trăiește.

Din această idee analitică despre sănătate rezultă că oricine se găsește într-o astfel de stare se bucură de viață, dar, de asemenea, că se poate trăi fără a fi sănătos : noțiunea acestei stări din urmă este mai întinsă,

¹ Autor : M. d'Aumont.

comportă mai multe condiții decît aceea a vieții în general. Într-adevăr :

1. Pentru menținerea vieții, este de ajuns ca trupul să-și păstreze un mic număr de funcțiuni, între care — mai ales — mișcarea inimii și respirația, care trebuie să se facă fără întrerupere ; în schimb, starea de sănătate presupune exercițiul sau integritatea absolută a facultăților proprii tuturor funcțiunilor ;

2. pentru ca viața să se susțină prin exercițiul funcțiilor esențiale, este necesară continuarea acestui exercițiu, oricît de imperfect s-ar face, și chiar numai a bătăilor inimii, oricît de slabe, independent de respirație ; pe cînd o sănătate perfectă presupune nu numai că exercițiul funcțiunilor vitale și al tuturor celorlalte funcțiuni trebuie să se îndeplinească potrivit utilității lor în viața animală, dar și condiția ca exercițiul lor să se facă în chipul cel mai desăvîrșit, corespunzător naturii individului.

Urmează deci că, deși sănătatea cere imperios exercițiul tuturor funcțiilor, e de ajuns ca acelea de care este legată viața să se mențină continuu și în toată plenitudinea lor ; nu-i necesar ca celelalte să se facă neîntrerupt, nici toate deodată ; e suficient ca ele să se poată face în mod convenabil fiecărui organ atunci cînd situația, nevoile mașinii animale¹ sau voința o impun, și ca această facultate să fie comună tuturor organelor fără excepție, pentru că perfecțiunea este complementul tuturor condițiilor.

Astfel, printre funcțiunile corpului omenesc, există unele care se îndeplinesc negreșit în toate momentele vieții ca o condiție a conservării ei ; este cazul exercițiului principalelor organe ale circulației sîngelui, chiar și în fœtus, precum și a celor respiratorii, după naștere : funcțiunea celor dintii trebuie să se repete aproape în

¹ Vezi nota 1 la p. 160.

fiecare secundă, a celorlalte trebuie să aibă loc de câteva ori pe minut ; există organe care nu funcționează decît un anumit timp de-a lungul unei zile normale, ca acelea ale digestiei, ale mișcării membrelor, ale exercițiului spiritului, astfel încît somnul să alterneze cu veghea, după cum repausul cu munca și noaptea cu ziua ; alte organe au funcțiuni reglate lunar, ca menstrele femeilor ; există funcțiuni proprii fiecărui sex, cum este procrearea la bărbați și concepția la femei și acestea nu pot avea loc decît la o anumită vîrstă și în mod limitat ; ele îi privesc pe adulți, nu pe copii și nici pe bătrîni — mai ales la femei.

Așadar, nu poate fi socotit sănătos cel care nu are exercițiul funcțiilor corespunzătoare sexului, vîrstei și altor împrejurări : astfel sînt eunucii, mutilații de orice fel. De asemenea, este contrar ideii de sănătate exercițiul funcțiunilor depășite sau deplasate, cum ar fi cazul unei femei decrepite, continuînd să aibă menstrre sau recăpătîndu-le, sau cazul unuia stăpînit de somn tot timpul ; prin urmare, aceeași funcțiune, care, exercitată normal, este un semn al bunei sănătăți, devine un simptom de boală cînd se produce în contratimp.

O sănătate fără cusur nu presupune, deci, aceleași forme la mai mulți indivizi ; exercițiul funcțiilor în fiecare individ are, într-adevăr, un aspect comun fiecărei acțiuni particulare, dar el prezintă, de asemenea, multe deosebiri nu numai sub raportul vîrstei, sexului, temperamentului — precum am arătat —, dar și sub acel al caracterului fiecărui individ de aceeași vîrstă, sex, temperament, după diferitele situații și împrejurări ; astfel, fiecare mănîncă, digeră în stilul lui, cu toate că fiecare are pentru aceste funcții aceleași organe.

Deci, sănătatea nu constă numai într-un grad precis de perfecțiune, comună tuturor indivizilor, în exercițiul ansamblului funcțiunilor lor, ci ea cuprinde o arie cu

un număr considerabil de combinații, care o fac să ia diferite forme, de la starea de robustețe a atletului — care nu cunoaște boala — pînă la starea cea mai apropiată de boală, datorată vătămării unei funcțiuni.

SENZAȚII

(Diderot)

Chestiunea senzațiilor este fundamentală în filozofie: asupra ei se înfruntă din prima clipă materialismul și idealismul.

Cum era ea privită de enciclopediști ?

Filozoful englez Locke criticase teza carteziană a ideilor innăscute, adică anterioare experienței și puse în suflet de Dumnezeu. Pentru el, cunoștințele noastre au o dublă origine: senzația și reflexiunea. Mergînd mai departe, filozofii francezi consideră că orice cunoaștere vine de la simțuri.

Dar ce sînt senzațiile ? Contrar opiniei naive a vechilor materialisti greci — Democrit, Epicur —, ele nu se pot afla în obiecte, deoarece modul în care noi percepem obiectele este în legătură cu organele noastre senzoriale. Locke distinge calitățile secundare (culori, sunete...) relative la organele simțurilor, deci subiective, de calitățile primare (de ex. întinderea), inerente obiectului. Or, această distincție duce la idealism, pentru că este inevitabil să se atribuie acelor calități primare rolul unui misterios suport, al unui lucru în sine, incognoscibil. Episcopul Berkeley, idealist englez, a putut să critice ușor această materie fantomă și, suprimînd-o, să construiască acel pur subiectivism, pe care Diderot, în Convorbire cu d'Alembert, l-a numit un sistem extravagant.

Iată pentru ce Diderot, autor al acestui articol, stabilește mai întâi cu precizie că senzațiile sînt datorate unei cauze exterioare, adică diferitelor mișcări ale materiei; apoi el se străduie să arate că diferențele între senzații sau diferențele de intensitate în aceeași senzație nu sînt impresiuni arbitrare, că ele corespund diferențelor de mișcare care le produc. El elaborează deci o teorie a senzațiilor care este materialistă, dar de un materialism mecanicist, după chipul științei timpului său.

A se vedea articolul Bun simț.

Senzațiile sînt impresiuni care se trezesc în noi sub acțiunea obiectelor exterioare. Filozofii moderni resping părerea greșită, care odinioară înzestra obiectele din afara noastră cu diversele senzații pe care le primim de la ele. Orice senzație este o percepție, care nu s-ar putea găsi decît într-un spirit, adică într-o substanță, care se poate simți pe ea însăși și care nu poate să acționeze sau să lincezească fără să-și dea imediat seama. Filozofii noștri merg mai departe; ei vă fac să observați foarte bine că această specie de percepțiune, care se numește senzație, este foarte diferită, pe de o parte, de cea care se cheamă idee, iar, pe de altă parte, de actele de voință și de pasiune. Pasiunile sînt doar percepțiuni confuze care nu reprezintă nici un obiect; dar aceste percepțiuni desăvîrșindu-se chiar în sufletul care le-a produs, sufletul nu le raportează decît la el însuși, nu-și dă seama decît de el însuși, afectat în diferite forme ca: bucuria, tristețea, dorința, ura și iubirea. Dimpotrivă, senzațiile pe care sufletul le încearcă în sine, le raportează la acțiunea unei oarecari cauze exterioare și de obicei ele însoțesc ideea unui obiect oarecare. Senzațiile se deosebesc foarte mult de idei:

1. Ideile noastre sînt limpezi ; ele ne înfățișează limpede un obiect din afară de noi, pe cînd *senzațiile* sînt obscure ; ele nu ne arată precis nici un obiect, deși se pare că ne întorc sufletul în afară ; căci ori de cîte ori avem vreo *senzație*, avem impresia că asupra sufletului nostru acționează o cauză exterioară.

2. Sîntem stăpîni pe atenția noastră cînd e vorba de propriile noastre idei ; o chemăm pe una, o înlăturăm pe alta, o chemăm iarăși, o păstrăm atît cît ne place ; și îi dăm atîta atenție cîtă credem că i se cuvine ; dispunem de toate cu o putere tot atît de suverană ca aceea a unui om curios care dispune de tablourile din biroul său. Nu același lucru se întîmplă cu senzațiile noastre ; atenția ce le-o dăm e involuntară, sîntem nevoiți să le-o dăm ; sufletul nostru i se dăruie cînd mai mult, cînd mai puțin, după cum senzația e mai slabă sau mai vie.

3. Ideile pure nu aduc nici o *senzație*, nici chiar din acelea pe care ni le înfățișează corpurile ; dar senzațiile au întotdeauna un anume raport cu ideea de corp : ele sînt nedespărțite de obiectele corporale și se recunoaște unanim că sînt determinate de o mișcare oarecare a corpurilor și în special de aceea pe care corpurile exterioare o comunică corpului nostru.

4. Ideile noastre sînt simple sau pot fi reduse la percepțiuni simple ; căci, ele fiind percepțiunile clare, care ne fac să receptăm imaginea unui obiect din afara noastră, putem să le descompunem pînă cînd ajungem la percepția unui obiect simplu și unic, care este asemenea unui punct perceput în întregime, dintr-o dată. Senzațiile noastre, dimpotrivă, sînt confuze și e tocmai ceea ce face să presupună că nu sînt percepțiuni simple, orice ar spune celebrul Locke. Ceea ce întărește această presupunere este faptul că noi sîntem supuși zilnic unor senzații, care, momentan, ni se par simple, dar, mai apoi, ne dăm seama că nu sînt deloc astfel. Se știe, în urma ingenioaselor experiențe pe care le-a făcut cu prisma faimosul

cavaler Newton, că nu există decît cinci culori primare. Totuși, din diferitele combinații ale acestor cinci culori, rezultă acea diversitate infinită a nuanțelor pe care le admirăm, fie în natură, fie în tablourile pictorilor — imitatorii și rivalii ei —, cu toate că penelul lor, oricît de iscusit ar fi, n-o va egala niciodată. Acestei varietăți de culori, tente și nuanțe, îi corespund tot atîtea *senzații* distincte pe care noi am fi înclinați să le considerăm drept *senzații* simple, ca și senzația de roșu, sau de verde, dacă experiențele lui Newton n-ar dovedi că ele sînt percepțiuni compuse din cele cinci culori originare. Același lucru se petrece și cu tonurile în muzică. Două sau mai multe tonuri de același fel, lovind timpanul în același timp, produc un acord: o ureche fină însă receptează dintr-odată aceste tonuri diferite, fără a le distinge bine; ele se unesc și se confundă unul cu altul, propriu-zis, ea nu aude nici unul din aceste tonuri; e doar o contopire plăcută a amîndurora, din care rezultă o a treia *senzație* care se numește acord, simfonie; un om însă, care n-ar fi auzit niciodată aceste tonuri separate, ar considera *senzația* produsă de acordul lor drept o simplă percepție.

În afară de această primă chestiune, în care se discută dacă *senzațiile* sînt idei, mai sînt și altele, întrucît materia aceasta devine foarte fecundă atunci cînd este cercetată mai adînc.

1. Oare impresiunile produse în spiritul nostru de prezența obiectelor sensibile sînt arbitrare? S-ar părea, în mod clar, că nu, din moment ce există o analogie între *senzațiile* noastre și mișcările care le cauzează și din moment ce aceste mișcări sînt nu un simplu prilej, ci însuși obiectul acestor percepțiuni confuze¹. Această

¹ Diderot atacă aici doctrina idealistă a lui Malebranche, după care obiectele nu sînt decît *cauza ocazională* a *senzațiilor*, cauza reală fiind Dumnezeu. Cum sufletul, substanță spirituală, nu poate să aibă nici o comunicație cu materia, Dumnezeu intervine în toate cazurile în care avem nevoie de a fi informați asupra lumii exterioare, dîndu-ne *senzațiile* utile. (A. S.)

analogie, va apărea dacă, pe de o parte, comparăm aceste *senzații* între ele și dacă, pe de altă parte, comparăm între ele organele acestor senzații și impresia care se exercită asupra acestor organe diferite. Vederea este mai delicată și mai abilă decît auzul ; auzul la rîndul lui are același avantaj asupra mirosului și gustului ; aceste două senzații din urmă sînt mai presus decît pipăitul. Se observă aceleași diferențe între organele simțurilor noastre — în ceea ce privește structura acestor organe, delicatețea nervilor, subtilitatea și viteza mișcărilor — și mărirea corpurilor exterioare care afectează direct aceste organe. Impresia corporală asupra organelor simțurilor nu este decît o atingere oarecum subtilă și delicată, proporțională naturii organelor care trebuie să fie afectate. Acea a privirii este cea mai delicată din toate ; zgomotul și sunetul ne ating mai puțin delicat decît lumina și culorile ; mirosul și savoea sînt mai puțin delicate decît sunetul ; frigul și căldura și celelalte calități tactile fac impresia cea mai puternică și mai aspră. În toate, însă, nu e nevoie decît de diferite grade ale aceluiași fel de mișcare, pentru ca spiritul nostru să treacă de la plăcere la durere ; dovadă că plăcerea și durerea, adică ceea ce este agreabil și dezagreabil, în *senzațiile* noastre, sînt perfect analoage cu mișcările care le produc, sau, mai precis, că senzațiile noastre nu sînt decît percepția confuză a acestor mișcări diverse. Dealtfel, dacă se compară *senzațiile* noastre între ele, se constată raporturi și diferențe care marchează o analogie perfectă cu mișcările ce le produc și cu organele care primesc aceste mișcări. De exemplu, mirosul și gustul se învecinează mult și țin destul unul de altul. Analogia care se remarcă între simțuri și culori este cu mult mai sensibilă. Trebuie să trecem acum la alte chestiuni și să pătrundem din ce în ce mai mult în natura *senzațiilor*.

De ce oare se zice că spiritul leagă *senzațiile* de existența unei cauze exterioare? De ce aceste *senzații* sînt inseparabile de ideea anumitor obiecte? De ce oare ne imprimă ele atît de puternic aceste idei și ne fac să admitem aceste obiecte ca existînd în afară de noi? Mai mult, de ce privim aceste obiecte nu numai ca pe cauza, dar ca pe însuși subiectul acestor *senzații*? De unde vine oare faptul că *senzația* este atît de contopită cu ideea obiectului însuși, încît, deși obiectul este distinct de sufletul nostru, iar *senzația* nu este, totuși ne vine foarte greu, sau este chiar imposibil pentru sufletul nostru, să despartă *senzația* de ideea acestui obiect; e ceea ce se întîmplă mai ales în privința vederii. Cînd vezi un cerc roșu, mai curînd îi atribui roșeața, care este propria noastră senzație, decît să-i atribui rotunzimea, care este proprietatea cercului însuși. Sînt atîtea chestiuni nelămurite, referitoare la *senzații*, care demonstrează cît de spinoasă este această materie. Iată cu aproximație cam cum s-ar putea răspunde în mod rezonabil.

Senzațiile fac spiritul să se exteriorizeze, dîndu-i ideea confuză a unei cauze exterioare care acționează asupra lui, pentru că *senzațiile* sînt percepțiuni involuntare; sufletul, în măsura în care simte, e pasiv, e subiectul unei acțiuni; există, deci, în afară de el, un agent. Cine e oare acest agent? E rațional să-l concepem proporțional cu acțiunea sa și să credem că diferitelor efecte le răspund cauze diferite; că *senzațiile* sînt produse de cauze tot atît de diferite între ele ca și *senzațiile* înseși. Conform acestui principiu, cauza luminii trebuie să fie alta decît cauza focului, cea care produce în mine *senzația* culorii galbene trebuie să fie diferită de cea care îmi dă *senzația* de violet.

Senzațiile noastre fiind percepțiuni reprezentative ale unei infinități de mici mișcări nesezisabile, e natural să atragă ideea clară sau confuză a corpului de care cea a mișcării e neseparabilă și ca noi să privim materia, în

măsura în care e agitată de aceste variate mișcări, drept cauza universală a *senzațiilor* noastre și, în același timp, ca obiectul lor.

O altă urmare, tot atât de firească, este că *senzațiile* noastre sînt dovada care ne convinge că materia există. Prin ea Dumnezeu ne face să luăm cunoștință de propria noastră existență¹ căci, deși Dumnezeu e cauza universală și nemijlocită care acționează asupra sufletului nostru, asupra căruia — dacă ne gîndim bine — vedem că materia nu poate să acționeze realmente și în mod fizic; deși numai senzațiile, pe care le primim în fiecare clipă sînt de ajuns, pentru a demonstra că există în afară de noi un spirit a cărui putere este nesfîrșită, totuși rațiunea — după care acest spirit atotputernic supune sufletul nostru acestei succesiuni atât de variate, dar atât de ordonate, de percepții confuze, al căror obiect sînt numai mișcările —, această rațiune nu poate, dealtfel, să rezulte decît din înseși aceste mișcări, care sînt fără tăgadă prezente în materia cu adevărat existentă; ținta spiritului infinit, care nu acționează niciodată la întîmplare, nu poate să fie decît aceea de a ne arăta existența acestei materii împreună cu aceste mișcări variate. Nu-i altă cale mai potrivită pentru a ne da cunoștință asupra acestui fapt. Ideea singură de materie ne-ar descoperi natura sa, dar nu și existența sa, deoarece această existență nu-i este esențială. Dar înclinarea involuntară a sufletului nostru către această idee — investită cu aceea a unei infinități de modificări și de mișcări succesive, care sînt arbitrare și accidentale ideii respective — ne conduce în mod cert la credința că ea există

¹ E surprinzătoare, poate, această neașteptată invocare a lui Dumnezeu. Diderot însă nu vrea să critice deschis noțiunea de suflet spiritual, distinctă și independentă de materie. Dar ultima grijă a argumentării o desființează, conform unei tactici frecventă în Enciclopedie, arătînd că obiectul sensibil este rațiunea suficientă a senzației. (A. S.)

împreună cu toate felurile sale modificări. Sufletul, călăuzit de creator în această succesiune ordonată a percepțiilor, este convins că există o lume materială în afară de el, care trebuie să fie fundamentul, cauza exemplară a acestei ordini, și cu care aceste percepțiuni au un raport de adevăr. De aceea, cu toate că, în nesfârșita varietate a obiectelor prezentate de simțuri spiritului, Dumnezeu singur acționează asupra spiritului nostru, fiecare obiect sensibil, cu toate proprietățile sale, poate să treacă drept cauza *senzației* pe care o avem, pentru că el este rațiunea suficientă a acestei percepțiuni și temeiul adevărului său. [...]

Eu nu neg totuși că n-ar putea să existe și oameni care, în sumbrele lor meditații, să-și fi stabilit în așa fel spiritul prin abstracțiuni continue și — îndrăznesc să spun — să-și fi alambicat în așa fel creierul prin presupuneri metafizice, încît să se îndoiască, într-adevăr, de existența corpurilor. Tot ceea ce se poate spune despre acești contemplativi este că, din pricina reflexiunii, și-au pierdut bunul-simț, ignorînd un adevăr primar impus de sentimentul naturii și care se întărește prin acordul unanim al tuturor oamenilor.

SENSIBILITATE

(de Jaucourt)

Filozofii secolului al XVIII-lea au înțeles sensibilitatea într-un sens particular : Diderot, în a sa încercare asupra meritului și virtuții, o concepe ca o „afecțiune socială”, iar Rousseau în Discurs asupra originii inegalității, ca o „virtute socială”. De la sensibilitatea în iubire și în prietenie, apărută la sfîrșitul secolului al XVII-lea, filozofii au trecut la sensibilitatea în ra-

porturile cu toți semenii noștri. Astfel sensibilitatea a născut „umanitatea”, care se traduce prin binefacere. Precizăm, citindu-l pe Lanson, că sensibilitatea secolului este „reflexiunea inteligenței asupra emoțiilor reale sau posibile ale sensibilității. E mai mult conștiința și noțiunea sentimentului decât sentimentul”.

A se raporta la articolul Umanitate.

Sensibilitate. Dispoziție tandră și delicată a sufletului, care îl predispune la emoție, la tulburare.

Sensibilitatea sufletească dă un fel de pătrundere a lucrurilor comune și merge mai departe decât poate să ajungă spiritul singur. Sufletele sensibile pot să facă prin impetuoșitate greșeli pe care nu le-ar face cei stăpîni pe sine ; dar ele depășesc aceste greșeli prin numărul lucrurilor bune pe care le săvîrșesc. Sufletele sensibile trăiesc mai adînc decât celelalte . În ceea ce le privește numărul faptelor bune sporește, ca și al celor rele. Cugetarea poate să facă un om cinstit ; *sensibilitatea* însă e aceea care îl creează pe omul virtuos. *Sensibilitatea* este mama omeniei, a generozității ; ea slujește meritul, ajută spiritul și aduce după sine puterea convingerii.

SPEȚA UMANĂ

(Diderot)

Diderot susține atît teoria unității funciare a speciei umane, cît și aceea a transformării ei sub influența factorilor naturali și sociali. E de notat îndrăzneala acestor idei, pentru epoca sa. De aici rezultă îndeosebi că nu există rasă superioară și că speciile evoluează transformîndu-se. În modul acesta Enciclopedia

se opunea Bisericii, care propovăduia, după Geneză, că lumea a fost creată de Dumnezeu și că speciile sînt fixe.

Monumentala Istorie naturală a lui Buffon, a apărut de la 1749 pînă la 1788. Pentru ca să fie ajutat în realizarea acestei imense lucrări (36 volume în 4°); Buffon s-a înconjurat de colaboratori, mai ales de Daubenton. Cu toată prudența sa, Buffon a suferit cenzura Sorbonnei, care, în două rinduri, în 1749 și în 1779, a denunțat Teoria Pămîntului și Tratatul epocilor ca fiind contrarii celor cuprinse în Geneză.

În această privință, gîndirea lui Diderot a fost mai îndrăzneată decît cea a lui Buffon : în Visul lui d'Alembert (1769), el presimte teoria transformismului. „Puneți în locul lui Dumnezeu — scrie el — o materie sensibilă, ca putere mai întii și — apoi — ca act, și veți avea tot ce s-a petrecut în univers, de la piatră pînă la om”. Și în altă parte : „Toate ființele circulă unele în altele... totul este în flux perpetuu... Nu sînteți oare de acord că totul se leagă în natură și că este imposibil să existe un gol în acest lanț ?”.

A se referi la articolul A se naște.

Speța umană. Omul, considerat ca animal, se prezintă sub trei tipuri variate : unul, după culoare ; al doilea, după mărime și formă ; al treilea, după firea diferitelor popoare.

[...]

Din cele de mai sus, rezultă că în noul continent pe care îl parcurgem nu există decît una și aceeași rasă de oameni, mai mult sau mai puțin oacheși. Americanii ies din aceeași matcă. Europeanii provin din aceeași matcă. De la nord la sud, se observă aceleași varietăți atît într-o emisferă cît și în cealaltă. Totul concură deci la a dovedi

că genul *uman* nu se compune din specii deosebite în esență. Deosebirea dintre albi și bruni provine din hrană, moravuri, obiceiuri, clime. Cea dintre bruni și negri are aceeași cauză.

Deci, la origine nu există decît o singură rasă de oameni care, înmulțindu-se și răspîndindu-se pe suprafața pămîntului, a dat, în timp, toate varietățile despre care am vorbit; varietăți care ar dispărea cu vremea, dacă am putea presupune că popoarele s-ar deplasa pe neașteptate și că unele s-ar găsi, de nevoie ori în mod voluntar, supuse acelorași cauze care au acționat asupra celor ale căror ținuturi le-ar ocupa. (A se vedea *Istoria naturală* de d-nii Buffon și Daubenton).

STAT

(Diderot)

Filozofii secolului al XVIII-lea n-au ajuns la noțiunea de clasă socială și cu atît mai puțin la aceea de luptă de clasă. Reprezentanți autentici ai burgheziei, ei socoteau sistemul lor valabil pentru toți oamenii. De aceea au și avut din multe puncte de vedere o poziție idealistă. Tot așa și în ceea ce privește statul.

Cea dintîi analiză științifică a statului a fost făcută de Fr. Engels, în cartea sa Originea familiei, a proprietății private și a Statului (1884). Statul, departe de a fi existat întotdeauna, apare odată cu împărțirea societății în clase distincte; el ia naștere din necesitatea de a ține în frîu antagonismele de clasă; el este expresia politică și juridică a clasei care domină din punct de vedere economic. De unde reiese că nu există un stat în sine, după cum consideră aci Dide-

rot, ci diverse tipuri de stat, corespunzînd diverselor stadii de evoluție socială.

A se referi la articolul Monarhie.

Stat, termen generic care indică o societate de oameni trăind laolaltă sub o guvernare oarecare, fericiți sau nefericiți.

În felul acesta putem defini *statul* ca o societate civilă în care un mare număr de oameni sînt legați laolaltă, supuși unui suveran, pentru a se bucura, prin protecția și grija sa, de siguranță și de fericirea care lipsesc în *statul* natural.

[...]

Putem considera *statul* ca o persoană morală, al cărei cap ar fi suveranul și ale cărei membre, particularii; în consecință, i se atribuie acestei persoane unele acțiuni care sînt numai ale ei, unele drepturi distincte de cele ale cetățeanului de rînd, drepturi pe care nici fiecare cetățean în parte și nici mai mulți împreună nu și le-ar putea aroga.

Această unire a mai multor persoane într-un singur corp, rezultată din concursul voinței și puterii fiecărui particular, deosebește *statul* de mulțime: deoarece mulțimea nu este decît un ansamblu de mai multe persoane care au fiecare o voință proprie, în timp ce *statul* este o societate animată de un singur suflet, care îi conduce toate mișcările în mod constant spre folosul comun. Iată *statul* fericit, *statul* prin excelență.

Pentru a creea acest *stat*, trebuie ca o mulțime de oameni să se reunească într-un fel atît de special încît siguranța unora să depindă de siguranța celorlalți, și astfel să fie nevoiți să se ajute între ei; ca prin această unire de forțe și de interese să se poată respinge cu ușurință insultele de care nu s-ar fi putut apăra fiecare în parte; și să-i constrîngă să-și facă datoria pe cei care

ar vrea să se abată de la ea, și să muncească cu mai mult folos pentru binele comun.

Astfel, două lucruri contribuie mai cu seamă la menținerea *statului*. Cel dintîi este angajamentul însuși prin care s-au supus particularii autorității suveranului ; angajament căruia autoritatea divină și sfințenia jurămîntului îi conferă multă greutate. Cel de-al doilea este stabilirea unei puteri superioare, capabilă să-i țină în frîu pe cei răi prin frica de pedepsele ce li se pot da. Deci, din reunirea unor voințe, susținută de o autoritate superioară, rezultă colectivitatea politică sau *statul* ; și altfel nu s-ar putea concepe o societate civilă.

Dealtfel, cu colectivitatea politică se întîmplă adomăna ca și cu corpul omenesc : se poate deosebi un *stat sănătos* și bine constituit de un *stat bolnav*. Bolile îi vin sau din abuzul de putere al suveranului sau din proasta constituire a *statului* ; și cauza trebuie căutată în defectele acelora care guvernează sau în viciile guvernării.

*STRADA

(nesemnat ¹)

Strada, spațiu între case, destinat a servi la trecerea publicului sau, dacă preferați, este un drum liber, mărginit de case sau de ziduri, pietruit și folosit în orașe spre a se putea comunica de la o casă, de la o piață, de la un cartier la altul. Vitruve, Paladio și ceilalți care s-au ocupat de ridicarea orașelor stabilesc următoarele principii în materie de străzi :

În alinierea străzilor, trebuie să se aibă în vedere mai ales calitatea și temperatura aerului înconjurător. În

¹ Autor : de Jaucourt (D. J.).

țările reci sau temperate, străzile trebuie să se facă mai largi și mai spațioase pentru ca orașul să fie mai degajat, mai sănătos și mai frumos ; căci aerul fiind lăsat liber, este și mai sănătos : așa încît, dacă un oraș este așezat într-un climat rece și casele ar fi foarte înalte, străzile ar urma să fie largi spre a permite pătrunderea liberă a soarelui peste tot.

Dacă orașul este așezat într-un climat foarte cald, este nevoie de străzi strîmte și edificii mai înălțate pentru a micșora căldura prin umbra care se face de obicei pe străzile înguste, ceea ce ajută la păstrarea sănătății : un exemplu îl constituie Roma după ce a fost reclădită de către Neron, cu străzi mai largi decît înainte ; orașul a devenit mai frumos, dar a fost mai expus căldurilor și bolilor.

Străzile principale trebuie astfel dispuse încît să străbată în linie dreaptă orașul de la porțile sale pînă la piața centrală, iar cîteodată, dacă situația o permite, este preferabil să lege o poartă de alta ; apoi, ținînd seama de forma și întinderea orașului, s-ar putea deschide între unele porți și piața principală mai multe piețe mici. Celelalte străzi trebuie să ajungă nu numai la o piață centrală, ci și la bisericile mai însemnate, la palate și la toate locurile publice.

În ceea ce privește străzile, trebuie să ținem seama de avertismentul lui Vitruve : ca ele să nu stea chiar în calea vreunui vînt năvalnic, să nu fie expuse, deci, vîrtejurilor și violenței lor ; dealtfel, pentru ocrotirea sănătății locuitorilor, vînturile trebuie evitate, iar forța lor distrugătoare redusă.

Toate străzile trebuie să se orienteze în pantă spre centru, pentru ca apa de pe acoperișurile caselor să se poată aduna, să formeze o vîină mai liberă și să ducă la vale gunoaiele ; în felul acesta, aerul nu s-ar infecta de pe urma lîncezirii lor îndelungate.

Pentru scurgerea apelor, se dă străzilor drepte și largi o înclinare de circa un deget la un stinjen. Cele mai mici străzi au un pîrîiaș între cele două margini, iar cele mai largi o rigolă.

La romani, străzile erau mari sau publice și mici sau particulare: pe primele le numeau *regale*, *pretoriene*, *consulare* sau *militare*, iar pe celelalte *vicinale*, adică străzi de trecere prin care cele mari comunicau între ele.

Originea cuvîntului *stradă* (fr. *rue*) este controversată¹. După Daviler, cuvîntul derivă din *rudus*, teren pavat cu mortar, var și ciment; după domnii de la Port-Royal cuvîntul *stradă* vine de la grecescul *ρῶμη* (rumé), *vicus*, a cărui rădăcină este *ρῶ* (ruo), *eu curg*. Ducange pretinde că în latina vulgară s-au întrebuițat termenii *ruta*, *ruda*, pentru a desemna o stradă și piața comercială (D.J.).

Strada sacră. Era cea mai frecventată stradă din Roma. Începea de la amfiteatru, cobora în Piața Romei, de acolo urca spre Capitoliu. Străbătea un drum în pantă sau în colină, de unde și denumirea *Clivus* (înclinare).

Strada în orașele fortificate. În orașele fortificate, străzile principale pornesc din piața armelor, situată în mijlocul orașului, și conduc, prin aceeași aliniere, la porțile orașului, la fortificații și, îndeosebi, la citadelă sau redută — dacă există —, ca să poată fi ușor străbătute. Se mai fac și perpendiculare unele pe altele cît mai mult posibil, așa încît colțurile caselor să fie în unghiuri drepte. De obicei, marile străzi au șase stînjeni lățime, iar cele mici trei sau patru.

Străzile paralele trebuiesc astfel distanțate, încît să rămînă spațiu pentru două case de locuit, dintre care una să privească pe o stradă și alta pe strada opusă.

¹ Etimologia este valabilă pentru termenul francez, *rue*.

Se presupune că fiecare casă are cinci sau șase stînjeni lățime, cu o curte de aceeași mărime, în așa fel încît distanța de la o stradă la alta să fie de circa treizeci și doi — treizeci și trei de stînjeni.

SUBIECT ÎN PICTURA

(Diderot)

În 1759, Diderot a fost însărcinat de Grimm să facă, în Corespondență literară, o dare de seamă asupra Saloanelor care se organizau din doi în doi ani. Diderot se interesase întotdeauna de problemele de estetică. Încă din 1751, scrisese cunoscutele sale Ceretări filozofice asupra originii și naturii frumosului (articolul Frumos din Enciclopedie). El frecventa ades pe artiștii Vernet¹, Van Loo², Chardin³; era prieten mai ales cu Greuze⁴, care îi arăta tablourile sale înainte de a le expune.

Dacă Diderot n-a inaugurat în Franța critica de artă — ale cărei origini urcă pînă în cel de-al

¹ Vernet (Joseph), pictor francez, contemporan cu Diderot, a pictat peisaje convenționale apreciate de sensibilitatea pre-romantică a vremii. A fost numit consilier al Academiei regale în 1766.

² Van Loo (Louis Michel, zis Michel) sau Van Loo d'Espagne, pictor francez (1707-1771), membru al unei familii de pictori apreciați. Este cunoscut, mai ales, ca portretist, calitate în care îl găsim la curtea lui Filip V al Spaniei și apoi, la aceea a lui Ludovic XV al Franței. A executat, între alte portrete celebre, și un portret al lui Diderot (Louvre).

³ Chardin (Jean-Baptiste Siméon), pictor francez (1699-1779); a pictat naturi moarte, interioare, figuri, portrete. Reputat colorist. A pictat peste 30 capodopere, răspîndite prin diverse muzee din Europa. S-a inspirat direct din natură și din mediul mic burghez, prefigurînd, în această direcție, pe Corot.

⁴ Greuze (Jean-Baptiste) (1725-1805), pictează compoziții melo-dramatice; se remarcă totuși prin portrete, între care excelează cele de copii. Apreciat de Diderot.

XVII-lea secol și care fusese ilustrată în 1719 prin Reflexiuni critice asupra poeziei și picturii de Abatele Du Bos —, el a contribuit totuși în mod substanțial la dezvoltarea ei. Pe Diderot l-au interesat mai ales subiectul, compoziția, psihologia personajelor și poate că a avut o concepție oarecum literară asupra criticii de artă. Totuși, el nu s-a dezinteresat de tehnică, de desen, de culoare ; în Saloanele sale din 1775 și 1781, el le acordă chiar o atenție deosebită. Pe scurt, Diderot se ridică împotriva unei estetici decadente și se face inițiatorul unui realism viguros.

Subiect (în pictură). În pictură numim *subiecte* tot ceea ce arta penelului poate să imite. Astfel, ca să transcriem judicioasele reflexiuni ale abatelui Du Bos, vom spune, împreună cu el, că tot ceea ce cade sub simțul văzului poate să devină un subiect de imitare. Când imitațiunile înfățișate de pictură au puterea să ne placă, toată lumea zice că sînt subiecte fericite. Reprezentarea patetică a sacrificiului fiicei lui Jephthé,¹ sau aceea a morții lui Germanicus sînt, de exemplu, *subiecte* fericite. *Subiectele* groțesti nu sînt contemplate ; nici chiar peisajele cele mai vesele și mai grațioase. Artă picturii nu e niciodată mai mult aplaudată ca atunci cînd reușește să nu trezească tristețe ; și, dacă nu mă-nșel cu totul, de obicei oamenii preferă să plîngă la teatru decît să ridă.

[...]

Pictorii se plîng fără motiv de lipsa de *subiecte* : natura este atît de variată încît oferă oricînd *subiecte* noi aceloră care au geniu. Un om genial vede natura. El descoperă o deosebire între obiectele care, în ochii celorlalți oameni, par la fel ; el face să se simtă atît de bine

¹ Unul dintre judecătorii Israelului (sec. XII î.e.n.). Înainte de atacul Amonitilor, s-a legat să ofere ca jertfă lui Dumnezeu pe prima persoană care ar veni să-l felicite pentru victorie. Persoana care a venit a fost fiica sa : a sacrificat-o.

această deosebire în imitația sa, încît *subiectul* cel mai des tratat devine un *subiect* nou sub pana sa, sub penelul său. Pentru un mare pictor există nesfîrșit de multe bucurii și dureri deosebite, pe care el le face și mai variate, fie prin trecerea anilor, fie prin temperamentele, fie prin caracterele naționale sau particulare, ca și prin alte mii de mijloace. Întrucît un tablou nu reprezintă decît o clipă dintr-o acțiune, pictorul de geniu va alege tocmai clipa pe care alții n-au sesizat-o ; sau, dacă reține aceeași clipă, el o va îmbogăți cu trăsături născute din imaginația sa, încît acțiunea va părea un *subiect* nou. Or, tocmai inventarea acestor trăsături caracterizează pe adevăratul poet în pictură.

Cîte crucificări nu s-au pictat de cînd există pictura pe lume ? Cu toate acestea, artiștii geniali n-au socotit *subiectul* secătuit, fiindcă se mai făcuseră mii de astfel de tablouri. Ei au știut să-l împodobească cu noi trăsături poetice, care par atît de proprii *subiectului*, încît ne surprinde că primul pictor care a meditat asupra compoziției unei crucificări nu și-a dat seama de aceste idei. E tocmai ceea ce au dovedit Rubens, Poussin și Coypel prin tablourile în care înfățișează crucificarea lui Iisus Cristos. Într-un cuvînt, pictorii a căror vocație e genială vor găsi întotdeauna *subiecte* în natură ; și, pentru a vorbi la figurat, înaintașii lor au lăsat în cariere mai multă marmură decît aceea pe care au scos-o ca s-o cioplească.

SUPERSTIȚIE

(de Jaucourt)

Apărători pasionați ai drepturilor rațiunii, filozofii au denunțat cu vigoare, chiar și în religie, tot ce li se părea irațional. Atît de bine au făcut-o, încît

atacurile lor au fost considerate de apărătorii ordinii tradiționale ca vizînd deopotrivă *superstițiile propriu-zise și religia însăși, întemeiată cum e pe credință*. „Nu pot să mă lipsesc, scrie anonimul autor al Considerațiilor asupra moravurilor acestui secol (1757), de a condamna pe acei scriitori care, sub pretextul că atacă *superstiția*, — ceea ce ar constitui un motiv lăudabil și util dacă ei s-ar mulțumi să rămînă filozofi cetățeni — caută să sape temeliiile moralei și lezează interesele societății”. Prin „temelii ale moralei” și „interesele societății” trebuie să înțelegem religia catolică.

A se raporta la articolele : Fanatism, A persecuta, Toleranță.

Superstiție, orice exces în religie în general, după vechiul înțeles pe care i-l dădea păgînismul¹: trebuie să fii pios și să te păzești să cazi în *superstiție*.

În adevăr, *superstiția* este un cult religios, fals, rău orientat, plin de spaime deșarte, contrarii rațiunii și ideilor sănătoase, pe care trebuie să le avem despre ființa supremă. Sau, dacă preferați, *superstiția* este un fel de vrajă sau de putere magică, pe care teama o exercită asupra spiritului nostru; fiică nefericită a imaginației, ea folosește spectrele, visurile și viziunile pentru a o impresiona, ea este aceea — spune Bacon — care a născocit alți idoli ai vulgului, ca : geniile invizibile, zilele faste și nefaste, semnele de neînvins ale iubirii și ale urii. Ea împovărează spiritul, mai ales în caz de boală sau de adversitate ; ea schimbă buna rînduală și obiceiurile venerabile în păpușării și în ceremonii fățarnice. Din clipa în care înfige rădăcini adînci în oricare religie —

¹ Autorul se gîndește la etimologia latină a cuvîntului, *superstitio*.

bună sau rea —, ea este în stare să stingă luminile naturale și să tulbure capetele cele mai sănătoase. În fine, este cel mai teribil flagel al umanității. Ateismul însuși (și cu asta am spus tot) nu distruge totuși sentimentele naturale, nu se atinge în nici un fel de legile și moravurile poporului; *superstiția* însă este un tiran despot, un tiran care face ca totul să se supună himerelor. Prejudecățile ei sînt mai puternice decît toate celelalte prejudecăți. Un ateu e preocupat de liniștea publică, pentru că își iubește propria sa liniște; dar *superstiția* fanatică, născută din tulburarea imaginației, răstoarnă imperiile. Iată cum descrie autorul *Henriadei*¹ tristește urmări ale acestei sminteli:

*Lorsq'un mortel atrabilaire
Nourri de superstition
A, par cette affreuse chimère,
Corrompu sa religion,
Son âme alors est endurcie,
Sa raison s'enfuit, obscurcie,
Rien n'a plus sur lui de pouvoir,
Sa justice est folle et cruelle,
Il est dénaturé par zèle
Et sacrilège par devoir*².

Ignoranța și barbaria lasă să pătrundă *superstiția*, ipocrizia o întreține prin ceremonii goale, zelul fals o răspîndește și interesul o perpetuează.

Mîna monarhului nu trebuie să șovăie niciodată cînd este vorba să înlătore monstrul *superstiției*, de care tronul

¹ *Henriada* (1723 și 1788) este o epopee a lui Voltaire; are drept temă luptele dintre Liga Catolică și Henric al IV-lea.

² Cînd un muritor posomorît, / Hrănit cu *superstiții*, / Prin această îngrozitoare himeră / Și-a tulburat credința, / Sufletul său se împietrește / Rațiunea îl părăsește, întunecată, / Nimic nu mai are putere asupra lui, / Justiția sa este dementă și crudă, / E denaturat din zel / Și profanator din datorie.

trebuie să-și teamă autoritatea lui, iar patria, fericirea ei, mai mult chiar decît de necredință (întotdeauna de neiertat).

Superstiția pusă în mișcare ajunge, într-adevăr, fanatism, vedeți : *Fanatism* (unul din frumoasele și bunele articole din *Enciclopedia*).

TEOCRATIE

(Diderot)

Acest articol îi dă prilejul lui Diderot să critice atît puterea vremelnică a papilor, cît și puterea economică a clerului. Este aci un fel de aprobare a unor măsuri ale monarhiei franceze, cum a fost, în 1762, desființarea ordinului Jezuiților.

A se raporta la articolele : A persecuta, Preoți.

Teocrație se numește guvernămîntul în care națiunea este supusă nemijlocit lui Dumnezeu, care își îndeplinește suveranitatea asupra ei și îi face cunoscute hotărîrile sale prin glasul profeților și al preoților.

Cu toate că Iisus Cristos a mărturisit că regatul său nu face parte din lumea aceasta, s-au văzut, în secolele de ignoranță, pontifi creștini care s-au străduit să-și clădească puterea pe ruinele regilor ; ei aveau pretenția să dispună de coroană cu o autoritate care nu se cuvine decît stăpînului universului.

Astfel au fost pretențiile și maximele lui Grigore al VII-lea, Bonifaciu al VIII-lea și alții pontifi romani, care, profitînd de îndobitocirea prin superstiție a popoarelor, le-au înarmat împotriva suveranilor lor firești și au acoperit Europa cu carnagii și orori ; pe cadavrele

însingerate ale multor milioane de creștini, au ridicat reprezentanții Dumnezeuului păcii edificiul unei puteri himerice, ale cărei triste jucării și nenorocite victime au fost, multă vreme, oamenii. În general, istoria și experiența ne dovedesc că sacerdoții s-au străduit întotdeauna să introducă pe pământ un fel de *teocrație*; preoții n-au acceptat să se supună decît lui Dumnezeu, acest nevăzut stăpîn al naturii, sau unuia dintre ei, pe care îl aleseseră ca reprezentant al divinității; ei au voit să formeze în state un stat separat, independent de puterea civilă; ei au pretins că nu au primit decît de la Dumnezeu averile asupra cărora, în chip vădit, îi făcuseră stăpîni oamenii. Înțelepciunea suveranilor trebuie să reprime aceste pretenții ambițioase și închipuite și să mențină pe toți membrii societății în limite drepte, pe căile prescrise de rațiunea și liniștea statelor.

TOLERANȚĂ

(nesemnat)

În societatea vechiului regim, încă pe jumătate feudală, Biserica catolică este strîns legată de stat. Monarhia e considerată ca fiind de esență divină: regele este reprezentantul lui Dumnezeu pe pământ și clerul este primul ordin al statului și se bucură de imense privilegii. În secolul al XVIII-lea, Biserica se servește de brațul laic, adică de puterea statului, pentru a-și impune dogmele. Protestanții și evreii n-au nici un drept, nici chiar dreptul de stare civilă¹. Sorbonna veghează cu multă îndrjire asupra doctrinei

¹ Protestanții nu vor primi o stare civilă decît prin edictul din 1787.

catolice și cenzurează toate scrierile care o ating într-un fel oarecare. Cavalerul de la Barre a fost decapitat la Abbeville, la vârsta de 19 ani, la 1 iulie 1766, pentru că nu și-a scos pălăria când a trecut, în 1765, o procesiune cu ocazia sărbătoririi zilei Domnului. De aceea filozofii consideră lupta pentru toleranță și libertate de gândire ca esențială. Voltaire, care publică în 1763 Tratatul asupra toleranței, a dus o luptă fără răgaz contra intoleranței și fanatismului; e de ajuns să amintim participarea sa la afacerea Calas¹ (1762), la afacerea Sirven² (1762) și, în fine, la aceea a cavalerului de la Barre (1765). Enciclopedia participă la această luptă contra intoleranței, a fanatismului și a superstiției. În numeroase articole, ea trage la răspundere catolicismul, căruia îi reproșează de-a fi comis, de-a lungul secolelor, numeroase crime prin intoleranța și neîncrederea sa în gândirea liberă, și de a fi împiedicat progresul științelor.

A se raporta la articolele: Fanatism, A persecuta, Superstiție.

¹ Calas, Jean, negustor francez de al cărui nume și sfârșit tragic se leagă faimosul *Traité de la tolérance* (Tratat asupra toleranței), scris de Voltaire în 1763. Fiul mai mare al lui Calas s-a spânzurat în magazinul tatălui său; spre a evita tratamentul infamant impus corpului sinucigașilor, părinții au comis imprudența de a susține că nu s-a sinucis. Atunci, justiția l-a acuzat pe Calas, calvinist, că și-ar fi ucis fiul pentru a-l împiedica să treacă la catolicism. Parlamentul din Toulouse l-a condamnat pe acuzat, în martie 1762, să fie rupt de viu. Voltaire s-a ocupat de această dramă, a obținut hotărârea Consiliului regelui, prin care se casa decizia din Toulouse, și a reușit să reabiliteze numele lui Calas (1765).

² Sirven, Pierre Paul, protestant francez (1709-1777), a fost acuzat că și-a ucis fiica spre a o împiedica să treacă la catolicism. Condamnat, pe nedrept, la moarte în contumacie, s-a salvat refugiindu-se în Elveția. A fost reabilitat (1771) prin intervenția lui Voltaire.

Toleranța este, în general, virtutea oricărei ființe slabe, sortită să trăiască împreună cu ființe asemănătoare. Omul, atît de mare prin inteligența sa, este, în același timp, îngrădit de greșelile și de pasiunile sale, încît nicio-dată nu va fi prea mare strădania de a trezi în el acea *toleranță* pentru alții, acel suport de care are atîta nevoie pentru el însuși și fără de care, pe pămînt, n-ar fi decît tulburări și neînțelegeri. Tocmai fiindcă au proscris aceste virtuți blinde și care aduc înțelegere au fost atîtea secole care au trezit oprobiul și nenorocirea oamenilor ; să nu ne închipuim că vom putea reîntrona vreodată, fără ele, liniștea și prosperitatea.

Fără îndoială că discordiile dintre noi izvorăsc din pricini mai multe. În privința aceasta sîntem prolifici ; dar cum se întîmplă ca prejudecățile necruțătoare să aibă mai multă trecere și drepturi speciale în ce privește simțămintele noastre și religia, rostul acestui articol este și acela de a le combate. În primul rînd, pe temeiul principiilor celor mai evidente vom arăta îndreptățirea și necesitatea *toleranței* ; și, tot după aceste principii, vom indica datoriile principilor și ale suveranilor. Dar ce poate fi mai trist decît să fii nevoit a demonstra oamenilor adevăruri atît de clare, atît de pline de interes, încît, pentru a le nesocoti ar trebui să se denatureze ; dar dacă există, pînă în acest secol, oameni care închid ochii în fața evidenței și inima în fața omeniei, oare noi mai trebuie să păstrăm, în această scriere, o tăcere lașă și vinovată ? Nu ! oricare ar fi rezultatul, trebuie cel puțin să îndrăznim a reclama drepturile justiției și ale umanității și să încercăm încă o dată să zmulgem fanaticului pumnalul din mînă și superstițiosului legătura de pe ochi. [...]

Tragem concluzia că intoleranța, împămîntenită pretutindeni, ar înarma pe oameni unii contra altora și ar da naștere la războaie nesfîrșite cu cei ce sînt de altă credință ; într-adevăr, presupunînd că necredincioșii n-ar fi

supuși persecuțiilor în numele principiilor religioase, ei le-ar suporta oricum din motive politice sau din calcul ; creștinii neputînd tolera pe cei ce nu le adoptă ideile, s-ar vedea, pe bună dreptate, aliindu-se împotriva aceloră toate popoarele, și pregătind distrugerea acestor dușmani ai genului uman, care, sub vălul religiei, nu s-ar da în lături de la nimic pentru a-l tortura și subjugă. În adevăr, mă întreb ce-am avea să reproșăm unui prinț din Asia sau din Lumea Nouă care ar porunci să fie spînzurat primul misionar trimis acolo pentru a-l converti ? Nu e oare datoria de căpetenie a unui suveran să vegheze pacea și liniștea în statele sale și să fie proscriși acești oameni periculoși, care, ascunzîndu-și la început slăbiciunea sub o blîndețe ipocrită, de îndată ce ajung la putere, nu caută decît să răspîndească dogme barbare și perfide ? Așa încît creștinii sînt ei singuri răspunzători dacă celelalte popoare, lămurite asupra preceptelor lor, nu vor să le accepte, dacă nu văd în ei decît pe ucigașii din America sau pe turburătorii din India, și dacă sfînta religie, hărăzită să se întindă și să dea roade pe pămînt, este pe bună dreptate izgonită din pricina exceselor și a nebuniilor lor.

Dealtfel, ni se pare inutil să opunem celor intoleranți principiile *Evangheliei*, care nu face decît să lărgească și să dezvolte pe acelea ale egalității naturale, să le mai reamintim învățăturile și pilda augustului lor domn, care n-a trăit decît în blîndețe și milă, și să le mai aducem înaintea ochilor purtarea primilor creștini, care nu știau decît să binecuvînteze și să se roage pentru asupritorii lor.

Noi nu vom recurge la aceste raționamente, din care vechii părinți ai Bisericii au făcut o adevărată forță împotriva Neronilor și Dioclețienilor, dar care, de la Constantin cel Mare, au devenit ridicule și atît de ușor de combătut. Se înțelege că, într-un articol, nu putem decît să frunzărim o materie atît de bogată : astfel că, după ce am reamintit principiile care ni s-au părut cele mai

generale și mai luminoase, nu ne mai rămîne, pentru a ne face datoria, decît să trasăm datoriile suveranilor în ceea ce privește sectele în care este împărțită societatea.

Acestor principii li se vor imputa neajunsurile care rezultă din mulțimea religiunilor și avantajele unei singure credințe într-un stat. Vom răspunde mai întîi, împreună cu autorul *Spiritului legilor*, că „aceste idei de uniformitate impresionează în mod absolut pe oamenii de jos, pentru că li se pare că găsesc în ele un fel de perfecțiune, care nici nu se poate să nu fie descoperită : aceleași rigori în poliție, aceleași măsuri în comerț, aceleași legi de stat și aceleași religie pe tot cuprinsul lui. Dar oare aceasta este totdeauna astfel și fără abatere ? Răul de a schimba este el totdeauna mai mic decît răul suferinței ? Și măreția geniului nu stă oare în a ști mai bine în care cazuri trebuie uniformitate și în care e nevoie de diferențieri ?” În adevăr, de ce să năzuim la o perfecțiune care nu se potrivește cu natura noastră ? Sentimente deosebite vor continua mereu să existe printre oameni ; istoria spiritului uman e o dovadă continuă ; și proiectul cel mai himeric ar fi tocmai acela de a statornici printre oameni o opinie uniformă. Totuși, veți obiecta, interesul politic cere să se întroneze această uniformitate și să se proscrie cu energie orice fel de a simți potrivit acelor recunoscute în stat, cu alte cuvinte, trebuie îngăduit omul în așa fel încît să nu mai fie decît un automat, să ia cunoștință de credințele ce sînt consfințite acolo unde se naște fără a i se îngădui să le cerceteze, nici să le adîncească, ci să respecte cu supunere desăvîrșită prejudecățile cele mai barbare, ca, de pildă acelea pe care noi le combatem ! Dar cîte rele, cîte dezbinări nu stîrnește într-un stat tocmai existența mai multor religii ? Obiecțiunea devine o dovadă împotriva voastră, deoarece intoleranța este ea însăși un izvor al acestor nenorociri ; căci, dacă diferitele partide și-ar acorda un ajutor mutual și nu s-ar combate unul pe altul

decît prin exemplu, prin trăinicia moravurilor, prin dragostea față de legi și de patrie, dacă în aceasta ar consta unica dovadă pe care fiecare sectă ar aduce-o în sprijinul credinței sale, ar domni în stat numai înțelegerea și pacea, cu toată varietatea opiniunilor, după cum în muzică disonanțele nu sînt în paguba acordului general.

Se stăruie și se spune că schimbarea religiei atrage adesea revoluții în guvernare și în stat : la aceasta răspund că și de astă dată tocmai intoleranța poartă vina a tot ce este odios în această imputare ; căci, dacă înnoitorii ar fi fost tolerați, sau n-ar fi fost combătuți decît cu armele *Evangeliei*, statul n-ar fi suferit deloc din pricina acestei fierberi a spiritelor ; dar apărătorii religiei dominante se ridică furioși împotriva sectarilor, îi înarmează pe cei puternici împotriva lor, le smulg edicte sîngeroase, insuflă în toate inimile discordia și fanatismul și impută fără rușine victimelor lor toate frămîntările pe care ei singuri le-au produs.

Cît despre cei care, în numele religiei, nu fac altceva decît să tulbure societatea, decît să pregătească răscoale, decît să răstoarne legile, pe aceștia reprimați-i cu asprime ; noi nu sîntem apologeții lor ; dar să nu-i amestecați pe acești vinovați cu cei care nu vă cer decît libertatea de a gândi, de a avea credința pe care ei o cred cea mai bună și care, altfel, trăiesc ca niște supuși credincioși ai statului.

Dar veți obiecta iarăși : prințul este apărătorul credinței, el trebuie s-o mențină în toată puritatea ei și să se opună cu energie tuturor acelor care o știrbesc dacă raționamentele și sfaturile nu sînt de-ajuns ; el nu degeaba poartă sabia, ci ca să-i pedepsească pe răufăcători, ca să-i silească pe rebeli să se reîntoarcă în sinul Bisericii. Oare ce vrei să faci, barbare ? Să-l gîtui pe fratele tău ca să-l salvezi ? Oare Dumnezeu ți-a dat această slujbă odioasă, ți-a încredințat grija răzbunării sale ? De unde știi că el vrea să fie adorat ca demonii ? Nenorocitul.

Dumnezeul păcii nu încuviințează jertfele îngrozitoare, ele nu sînt decît pe potrivă ta.

Nu vom încerca să fixăm aici limitele precise ale *toleranței*, nici să deosebim protegierea caritabilă, pe care rațiunea și umanitatea o reclamă în favoarea celor rătăciți, de acea vinovată nepăsare care face să vedem sub aceeași înfățișare toate credințele oamenilor. Noi predicăm toleranța practică și nu pe cea speculativă; se simte îndeajuns diferența între a tolera o religie și a o aproba. Sfătuim pe cititorii curioși să adincească acest subiect în comentariul filozofic al lui Bayle ¹, în care, după părerea noastră, acest adevărat geniu s-a întrecut pe el însuși.

UMANITATE

(nesemnăt)

Sub influența filozofilor, secolul al XVIII-lea s-a eliberat de jugul Bisericii. Rațiunea înlocuiește credința. Carității îi urmează binefacerea și omenia: impulsurile firești de umanitate au înlocuit resortul mistic al carității. Umanitatea este o datorie care se îndeplinește prin binefacere. Dacă umanitatea este o formă a sensibilității în raporturile cu semenii noștri, fondul ei rațional este tot atît de evident și pentru filozofi. Acest acord al experienței și al rațiunii explică avîntul rapid al sentimentului de umanitate în lume și în literatura secolului al XVIII-lea.

A se referi la articolul Sensibilitate.

¹ Bayle, Pierre, scriitor francez (1647-1706), autorul unui *Dictionar istoric și critic*, al cărui spirit critic îi anunță pe enciclopediștii secolului al XVIII-lea.

Umanitatea (morală) este un sentiment de bunăvoință pentru toți oamenii, sentiment care nu se ivește decît într-o inimă mare și simțitoare. Acest nobil și sublim entuziasm este preocupat de necazurile altora și de nevoia de a le alina ; el ar fi în stare să străbată universul ca să desființeze sclavia, superstiția, viciul și nenorocirea. Ne ascunde greșelile semenilor noștri sau ne împiedică să le simțim ; dar, în același timp, ne îndirjește cînd e vorba de crime. Smulge din mîinile sceleratului arma care ar putea să amenințe un om de treabă ; nu ne îndeamnă numai să ne îndeplinim îndatoririle noastre, ale fiecăruia, ci dimpotrivă, să fim mai buni prieteni, mai buni cetățeni, mai buni soți ; îi e plăcut să-și deschidă sufletul prin binefaceri față de ființele pe care natura ni le-a pus în preajmă. Am văzut această virtute, din care izvoară multe altele, în multe minți și în foarte puține inimi.

*VICLENIE

(nesemnăt¹)

Viclenie, abilitate, artă, finețe, mijloc subtil de care ne folosim spre a ne impune altora. Singură, are un caracter negativ ; nu-i recomandabil să te folosești de *viclenii* ; *viclenia* e arma caracterelor false și a spiritelor mici. Se spune că există *viclenii* inocente ; sînt de acord, dar eu personal nu le agreez pe nici unele ; se spune „*viclean*“ și „a folosi *viclenia*“.

Abilitatea este arta de a-ți conduce cu succes afacerile ; suplețea este dispoziția de a te acomoda împrejurărilor și întîmplărilor neprevăzute ; finețea este un anu-

¹ Autor : M. Le Blond (Q).

mit fel de a lucra discret și ascuns ; *viclenia* este o cale mascată de a-ți atinge ținta ; șiretlicul este un mijloc premediat și prefăcut pentru realizarea scopurilor.

Primii trei termeni au un sens pozitiv în comparație cu ceilalți doi. Abilitatea folosește lucid mijloacele, ea cere inteligență ; suplețea evită obstacolele, ea urmărește siguranța ; finețea se insinuează pe nesimțite, ea presupune putere de pătrundere ; *viclenia* înșeală, ea are nevoie de o imaginație ingenioasă ; șiretlicul surprinde, disimulează în mod preconcepțut.

Viclenii militare (Arta militară). Sînt, în război diferitele mijloace folosite pentru a înșela și surprinde pe dușman. *Vicleniile militare* se numesc de obicei stratageme.

După Thucydide, cea mai frumoasă laudă care i se poate aduce unui general e aceea cîștigată prin viclenie și stratagemă.

Grecii erau mari meșteri în această artă : este mai curînd o știință, căci arta de a înșela cu iscusință în război poate fi ușor formulată în principii și metodă. În acest domeniu reușești mai ușor prin experiența cîștigată decît prin spontaneitate, fiindcă într-adevăr războiul este știința înșelătoriilor... Plutarh spune că în Sparta se făcea o diferență netă între cei care-i dominau pe dușmani prin *viclenie* și cei care-i nimiceau prin forță fățișă, și că cei dintîi făceau mai multe victime.

Homer, care este sfetnicul războinicilor, spune că trebuie să-i faci cît mai mult rău dușmanului și că orice fel de înșelătorie este permisă. Se pare că Grotius este de aceeași părere în excelenta sa lucrare *De jure pacis ac belli* (*Dreptul păcii și al războiului*), pe care puțini oameni de arme o citesc. El amintește un număr mare de personalități respectabile, care sînt de acord cu *vicleniile* și înșelătoriile militare. Totul le este îngăduit, pînă la minciună. El pomenește un mare număr de teologi și chiar

unii sfinți, printre care sfântul Chrysostom, care spune că împărații care au folosit surpriza, *viclenia* și șiretlicul spre a-și atinge scopul sînt demni de laudă. Și are dreptate, pentru că *Sfînta Scriptură* este plină de stratageme și *viclenii* militare.

Victoria cîștigată prin forță și superioritate numerică este mai curînd o treabă de soldat decît de general, pe cînd cea dobîndită prin *viclenie* și abilitate este opera exclusivă a generalului. Atît *viclenia* cît și abilitatea constituie stratagemele armatelor mici împotriva celor numeroase; și amîndouă, pietre de încercare a valorii inteligenței.

Aceste mijloace presupun spirit și inimă; spiritul e întotdeauna liniștit și prezent în cele mai mari pericole; pe de altă parte, trebuie să ai inima curajoasă și neșovăitoare pentru a rezista și a înfrunta un dușman puternic și periculos.

Un general care ia conducerea unei armate, timorată de înfrîngerile anterioare, care nu e înzestrată decît cu soldați neînvățați în locul celor încercați, căzuți în bătălii, care se înfruntă cu trupe călite, obișnuite să învingă, și care totuși reușește să zădărnicească toate încercările dușmanului prin forța spiritului și iscusința mișcărilor, un astfel de general e un om de mîna întîi, de înaltă ținută, de un curaj mai presus de al celorlalți și e demn de admirație. Cel care se biziue pe numărul mare și pe curajul trupelor sale nu are nevoie să recurgă la *viclenie* împotriva unui dușman care-l înfruntă cu o armată mică. El lasă totul în seama numărului, îi este de ajuns să ordone și lovitura pornește, iar succesul este asigurat de către trupele sale.

Victoriile celor mai mulți cuceritori, ale unui Atila, Gînghis han, Timur Lenk, s-au datorat numărului trupelor; pe cînd victoriile lui Hannibal au fost opera *vicleniei* și iscusinței pline de îndrăzneală ale acestui mare bărbat.

„Din toate aceste exemple — spune domnul Folard — pe care n-am făcut decît să-l copiem de la începutul acestui articol —, trag concluzia că generalul care nu este *viclean* este un slab general. Cum arta de a excela în *viclenie* nu se poate învăța din practică sau din rutină, ci trebuie citit și studiat nu numai ceea ce au scris cu privire la acest subiect Polyen¹ și Frontin², ci tot ceea ce ne-au transmis istoricii despre *vicleniile* marilor conducători de oști, nu-i de mirare că puțini generali sînt destul de abili în această materie pentru a o folosi în mod curent.“

Pe deasupra, este nevoie de un spirit viu și inteligent care să sesizeze momentul prielnic spre a folosi *vicleniile*, care să știe să le potrivească după împrejurări; ceea ce nu se întîmplă des. Dl. Folard, care ne furnizează aproape întreg materialul din acest articol, observă că anticii se îndeletniceau cu lectura lucrărilor consacrate *vicleniei* sau stratagemelor militare, lectură care apăsarea autorului nostru mai necesară unui general decît oricui. „În afară de aceasta, spune el, lectura este foarte amuzantă și instructivă, astfel încît ignoranța în această materie te găsește nepregătit contra *vicleniei* și stratagemei; în schimb, cunoscîndu-le, le poți zădărnici sau folosi la rîndul tău. Ceea ce-i surprinzător e faptul că ele-și ating întotdeauna ținta și poți cădea în capcana lor, cu toate că un mare număr dintre ele au fost practicate de mii de ori. În sfîrșit războiul — spune celebrul comentator al lui Polybius — este arta de a folosi *viclenia* și de a

¹ Polyen, zis Macedoneanul (sec. II e.n.), a strîns într-o lucrare intitulată *Stratagemata*, toate stratagemele folosite în războaiele antice (900 stratageme, din care s-au păstrat 833).

² Sextus-Julius Frontinus (c. 41-103 e.n.), ofițer și inginer roman, a reunit, sub titlul de *Stratagematon libri III*, o colecție întreagă de stratageme, expuse în stil popular.

înșela cu iscusință, prin principii și metodă. Cine excelează în această artă este fără îndoială cel mai abil ; dar fiecare înșeală după cuprinderea spiritului său și întinderea cunoștințelor sale. Doi generali mediocri se înșeală reciproc întocmai ca niște copii, pe cînd doi generali abili o fac în chip strălucit ; aceștia vor pune în mișcare tot ceea ce războiul are mai subtil, mai impunător și mai minunat.“

SUMAR

Prefață	V
Indicații bibliografice	XXXIX
Tabel cronologic	XLI
Principalii colaboratori ai Enciclopediei	XLVII

Discurs preliminar al <i>Enciclopediei</i> . Scopul <i>Enciclopediei</i> (d' Alembert)	1
Acvilă (Diderot)	3
*Aer (P. Landois)	4
<i>Agnus schyticus</i> (Diderot)	6
Agricultor (Diderot)	10
<i>Alcatrace</i> (Diderot)	13
*Arie (J. J. Rousseau și Marmontel)	14
Artă (Diderot)	26
Atomism	39
Autoritate în discursuri și în scrieri	43
Bilci	46
Bun simț	54
*Casă	58
Ciorap	61
Corpuscular	65
Corupere	69
Critică în științe (Marmontel)	71
Ecletism (Diderot)	74

Editor (Diderot)	75
Egalitate naturală (de Jaucourt)	77
Enciclopedie (Diderot)	80
Fanatism	82
Fericire	85
Fermieri (Quesnay)	89
Filozofie	95
Filozofia etiopienilor	99
Filozofia școlii (d'Alembert)	101
Geneva (d'Alembert)	103
Grîne (Quesnay)	106
Impozit (de Jaucourt)	115
Industrie (de Jaucourt)	120
Influență	125
*Iunie	129
*Kaolin	132
*Lectură	133
Libertate (de Jaucourt)	135
*Librărie	139
*Literatură	142
Manufactură	146
Metalurgie (d'Holbach)	153
Monarhie limitată (de Jaucourt)	156
Moravuri	157
A se naște	158
Nemurire (Diderot)	160
Om (Diderot)	163
Patrie (de Jaucourt)	166
Părinte al Bisericii (de Jaucourt)	169
A persecuta	170
Popor	172
Preoți (Diderot)	176
Postul Paștelui	178
Progres	181
Proprietate (Diderot)	182
Război (de Jaucourt)	184

*Rid (de Jaucourt) . . .	186
*Ridicol (de Jaucourt) . . .	188
*Sănătate	192
Senzații (Diderot) . . .	195
Sensibilitate (de Jaucourt)	202
Speța umană (Diderot) . . .	203
Stat (Diderot)	205
*Stradă	207
Subiect (în pictură) (Diderot)	210
Superstiție (de Jaucourt) .	212
Teocrație (Diderot) . . .	215
Toleranță	216
Umanitate	222
*Violenie	223

Lector : GABRIELA OMĂT
Tehnoredactor : ELENA CĂLUGĂRU

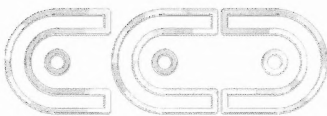
*Bun de tipar 16.VI.1976. Tiraj 25 125 ex. broșate.
Coli ed. 13,60. Coli tipar 8,75.*

Tiparul executat la Întreprinderea
poligrafică Bacău, str. Eliberării
nr. 63, sub comanda nr. 5 076/976.

REPUBLICA SOCIALISTĂ
ROMÂNIA

Scanare și prelucrare digitală

EM

de

Anonim

și
CAT Graur

Antwerpen
2025

